

ББК 63.3 (4УКР) 624
Ю49

Упорядник
В.В.Овсієнко

Серійне оформлення
О.С. Юхтман

Художник-оформлювач
О.Б. Агеєв

ЮНАКИ З ОГНЕННОЇ ПЕЧІ

Книга видана за сприяння
Національного фонду підтримки демократії (США)

Ю49

Юнаки з огненної печі / Харківська правозахисна група;
Худож.-оформлювач О. Агеєв. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

ISBN 966-03-1951-7.

Цією книжкою Харківська правозахисна група та видавництво «Фоліо» продовжують серію публікацій меморіального характеру – автобіографічних розповідей колишніх політ'язнів та учасників руху опору тоталітарному режимові післясталінського періоду. Тут вміщено інтерв'ю членів національно-патріотичної підпільної організації з села Росохач та їхніх родичів, яка на відзнаку 55-ї річниці проголошення незалежності України IV Універсалом Центральної Ради вночі з 21 на 22 січня 1973 року вивісила в м. Чортків на Тернопільщині національні прапори та листівки.

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2003

ББК 63.3 (4УКР) 624

ISBN 966-03-1951-7

© В.В.Овсієнко, упорядкування, 2003
© Харківська правозахисна група, 2003
© О.Б.Агеєв, художнє оформлення, 2003

ПРАПОРИ НАД МІСТОМ

30 років тому, вночі проти 22 січня 1973 року, над містом Чортків на Тернопільщині, замайоріли синьо-жовті прапори. Допитаний нічний сторож засвідчив перед КГБ: «Увечері дивився – висів ваш прапор. А вранці дивлюся – наш прапор...»

Піднесли їх дев'ятеро юнаків із села Росохач, які об'єдналися в національно-патріотичну організацію, щоб продовжити боротьбу за незалежність України. Крім чотирьох прапорів, вони вивісили 19 листівок, якими нагадували знеможеному тривалою боротьбою та приспаному облудною ідеологією народові, що 55 років тому Центральна Рада Четвертим Універсалом проголосила Україну незалежною державою, а також запротестували проти чергової хвилі арештів української інтелігенції.

Звичайно ж, скоро й вони постали перед закритим судом. Їх чекали тяжкі випробування. Одна справа протистояти репресивній машині дисидентів з гучним на весь світ іменем, інша – сільському хлопцеві, часом з неповною середньою освітою. Одна справа йти до бою в лаві, інша – повставати ледве чи не поодиноким. Але вони зберегли лице. Коли вони прийшли в політичні табори Уралу й Мордовії зі своїми немалими термінами, колишні вояки Української Повстанської Армії, які досиджували 25-літні й більші терміни, розпізнали в них своїх прямих спадкоємців. Спрагли за батьківством та своєю юністю «старі парубки» полюбили їх як рідних. Хлопці стали своїми в колі шістдесятників-політв'язнів, вони мали заслужену повагу серед табірною «інтернаціоналу».

Життя витворило в них суворі профілі борців, достойних слави попередників.

Вийшовши на волю, вони одразу зайняли активну громадянську позицію.

«Завжди час Голготи», – писав Василь Стус.

Маю неабияку втіху представити покоління, яке виросло під синьо-жовтими прапорами, ці автобіографічні розповіді моїх друзів та їхніх родичів, записані за програмою Харківської правозахисної групи. Без пафосу, без драматизації й героїзації, але шляхетно й чесно розповідають вони живу правду новітньої історії України. Ми не цензуруємо і майже не редагуємо цих текстів, а зберігаємо живий

розмовний стиль, щоб донести читачеві дух епохи, що відходить у минуле.

В архіві Харківської правозахисної групи вже зібралось до двохсот звукових записів автобіографічних розповідей політв'язнів другої половини ХХ століття. Час вводити їх в обіг.

Щоб читач відчув дух радянського судочинства і сам міг пересвідчитися, що вважалося «особливо небезпечним державним злочином», подаємо уривками текст вироку в цій справі – теж не редагуючи його. А перед тим, щоб читач не спотикався об номери вже скасованих або змінених статей Кримінального Кодексу Української РСР, за яким судили хлопців, прочитуємо їх.

Василь ОВСІЧКО, лауреат премії імені Василя Стуса, співробітник Харківської правозахисної групи.

3 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УРСР 1960 р.

Стаття 62. Антирадянська агітація і пропаганда. Агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширювання з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само розповсюдження або виготовлення чи зберігання з тією ж метою в письмовій, друкованій чи іншій формі творів такого ж змісту – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого або засланням на строк від двох до п'яти років.

Ті ж дії, вчинені з використанням грошових коштів чи інших матеріальних цінностей, одержаних від іноземних організацій або осіб, які діють в інтересах цих організацій, або особою, раніше засудженою за особливо небезпечні державні злочини, а так само вчинені у воєнний час, – караються позбавленням волі на строк від трьох до десяти років і з засланням на строк до п'яти років чи без такого.

Стаття 64. Організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а так само участь в антирадянській організації. Організаційна діяльність, спрямована до підготовки або вчинення особливо небезпечних державних злочинів, до створення організації, що має на меті вчинити такі злочини, а так само участь в антирадянській організації – караються відповідно статтями 56 – 63 цього Кодексу.

(Тексти статей взяті з книги «Реабілітація репресованих», 1997 р.)

Стаття 208. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність.

Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, проституцією, азартними іграми, а так само використання неповнолітніх для цілей паразитичного існування – караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

Стаття 222. Незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збут вогнестрільної зброї, бойових припасів та вибухових речовин.

Носіння, зберігання, придбання, виготовлення або збут вогнестрільної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів або вибухових речовин без відповідного дозволу – караються позбавленням волі на строк до п'яти років.

(Тексти статей взяті з книги «Науково-практичний коментар КК України», 1994 р.)

Справа № КС-1

В И Р О К

ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

1973 року вересня місяця 24 дня Судова колегія в кримінальних справах Тернопільського Обласного Суду в складі:

Головуючого	КОСТИКА М.П.
Народних засідателів	ГОРЧАКОВСЬКОГО Б.М. КОМАРОВА І.А.
При секретарі	НАКОНЕЧНІ М.В.
З участю прокурора	ЛАЗАРЕНКО Д.А.
Адвокатів	ЯРМОЛЕНКО Б.Д. ФРУКС Л.М. КАЦНІЛЬСОНА ТЮМЕНЦЕВА А.Д. МУСІХІНА П.М. КРИВОУСОВОЇ З.О.

розглянула у закритому судовому засіданні в місті Тернополі справу про обвинувачення:

1. МАРМУСА Володимира Васильовича, 21 березня 1949 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району

Тернопільської області, українець, безпартійний, колгоспник, з середньою освітою, не одруженого, до арешту не працював, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64, 208, 222 ч. 1 КК УРСР;

2. ВИННИЧУКА Петра Миколайовича, 16 серпня 1954 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, українця, безпартійного, з освітою 8 класів, не одруженого, колгоспника колгоспу ім. П.Безпалька, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР;

3. СЕНЬКІВА Володимира Йосафатовича, 26 червня 1954 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, українця, безпартійного, з освітою 8 класів, до арешту проходив строкову службу в Радянській Армії, вч. № 360064, колгоспника колгоспу ім. П.Безпалька, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР;

4. МАРМУСА Миколу Васильовича, 1 квітня 1947 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, українця, безпартійного, з освітою 8 класів, до арешту працював столярем Чортківського міжколгоспбуду, не одруженого, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР;

5. СЛОБОДЯНА Миколу Васильовича, 21 червня 1944 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, українця, безпартійного, з освітою 10 класів, не працював, не судимий, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР;

6. КРАВЦЯ Андрія Миколайовича, 21 березня 1943 року народження, уродженця і жителя с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, українця, безпартійного, з освітою 8 класів, колгоспника колгоспу ім. П.Безпалька, не одруженого, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР;

7. САПЕЛЯКА Степана Євстаховича, 26 березня 1952 року народження, уродженця с. Росохач Чортківського району Тернопільської області, жителя с. Лисичі Пустомитівського району Львівської області, українця, безпартійного, з середньою освітою, до арешту працював лаборантом Львівського педагогічного училища № 1, не одруженого, не судимого, – по ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР.

Розглянувши матеріали справи, заслухавши підсудних, свідків, виступи прокурора, захисників, останнє слово підсудних, судова колегія

В С Т А Н О В И Л А :

В с. Росохач Чортківського району Тернопільської області з листопада 1973 року існувала, створена Мармусом Володимиром Васильовичем антирадянська організація, яка з метою підризу і ослаблення

Радянської влади займалась проведенням антирадянської агітації і пропаганди за відрив території Української РСР від Союзу РСР і створення на цій території так званої «незалежної» України. Антирадянську агітацію і пропаганду учасники даної організації проводили шляхом виготовлення і розповсюдження антирадянських листівок, знищення державних прапорів Союзу РСР і Української РСР та вивішування націоналістичних прапорів, знищення радянських пам'ятників.

Крім МАРМУСА В.В., який створив, очолював і керував даною організацією, до неї під впливом МАРМУСА В.В. добровільно в листопаді 1972 р. вступили і були її активними учасниками ВИННИЧУК П.М., СЕНЬКІВ В.Й., неповнолітній ВІТІВ П.І., відносно якого відмовлено в притягненні до кримінальної відповідальності; в січні 1973 року – МАРМУС М.В., СЛОБОДЯН М.В., КРАВЕЦЬ А.М., САПЕЛЯК С.Є. і ЛИСИЙ М.С., відносно якого також відмовлено в притягненні до кримінальної відповідальності.

Учасники організації: СЕНЬКІВ В.Й., ВИННИЧУК П.М. і ВІТІВ П.І. 5 листопада 1972 року в лісі, МАРМУС М.В., СЛОБОДЯН М.В., КРАВЕЦЬ А.М. і ЛИСИЙ 14 січня 1973 року в квартирі КРАВЦЯ А.М., і САПЕЛЯК С.Є. 20 січня 1973 року в квартирі своїх батьків в с. Росохач Чортківського району в присутності всіх членів організації прийняли «присягу», яка містить заклики вести боротьбу за відрив території Української РСР від Союзу РСР і створення так званої «незалежної» України, зобов'язує кожного члена організації цю боротьбу вважати своїм найвищим обов'язком і зберігати в таємниці приналежність до організації.

Всі підсудні усвідомлювали незаконний, антирадянський характер даної організації, її завдання і цілі, погоджувались і одобрляли це і були її активними учасниками у здійсненні антирадянської злочинної діяльності.

На початку жовтня 1972 року МАРМУС В.В. разом з СЕНЬКІВИМ В.Й. та ВІТІВИМ П.І. обговорювали план зруйнування пам'ятника радянським воїнам, що загинули у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 р.р., який поставлений у с. Росохач Чортківського району, в кінці жовтня 1972 року СЕНЬКІВ В.Й. і ВІТІВ П.І. по вказівці МАРМУСА В.В. намагалися цей пам'ятник зруйнувати.

5 листопада 1972 року МАРМУС В.В., озброївшись пістолетом «ТТ», який він зберігав протягом кількох років, разом з іншими учасниками антирадянської організації: ВИННИЧУКОМ П.М., МАРМУСОМ М.В., СЛОБОДЯНОМ М.В., КРАВЦЕМ А.М., САПЕЛЯКОМ С.Є. та свідками ВІТІВИМ П.І. і ЛИСИМ М.С. вночі в м. Чорткові розповсюдили 19 антирадянських листівок і вивісили на приміщеннях критого ринку, кінотеатру «Мир» педагогічного училища і флагштоці лісгоспазу 4 націоналістичних прапори.

Дані злочини кожним з підсудних вчинені при слідуючих обставинах:

Підсудний МАРМУС В.В., маючи антирадянські націоналістичні погляди, які в його склалися під впливом радіопередач зарубіжних радіостанцій «Голос Америки», Бі-Бі-Сі, «Свобода», які він систематично слухав, та прочитаної ним націоналістичної літератури, став на шлях проведення ворожої діяльності, спрямованої на підрив і ослаблення Радянської влади.

(Далі – що В.Мармус створив організацію, склав текст «присяги», втягнув до організації 8 осіб, що ними й визнано.)

Підсудні МАРМУС М.В. і САПЕЛЯК С.Є. пояснили, що підсудні в антирадянську у організацію не були втягнуті і МАРМУС В.В. не був їхнім керівником. Проте ці пояснення нічим не підтвержені і спростовуються (...)

Свідок ВІТІВ П.І. ствердив, що він під впливом МАРМУСА В.В. погодився з його пропозицією про створення антирадянської організації, став її учасником, прийняв «присягу», виконував вказівки МАРМУСА В.В. і вважав його керівником організації.

З врахуванням цих доказів судова колегія вважає ствердженням наявності попередньої домовленості між підсудними про об'єднання в злочинну організацію для вчинення злочинів проти Радянської держави. Організатором і керівником даної організації був МАРМУС В.В., а підсудні ВИННИЧУК П.М., СЕНЬКІВ В., МАРМУС М., СЛОБОДЯН М.В., КРАВЕЦЬ А.М. і САПЕЛЯК С.Є. – її активними учасниками.

Такі злочинні дії кожному з підсудних МАРМУСУ В.В., ВИННИЧУКУ П.М., СЕНЬКІВУ В.Й., МАРМУСУ М.В., СЛОБОДЯНУ М.В., КРАВЦЮ А.М. і САПЕЛЯКУ С.Є. колегія кваліфікує по ст. 64 КК УРСР.

Об'єднавшись в антирадянську організацію, підсудні МАРМУС В.В., СЕНЬКІВ В.Й. і ВИННИЧУК П.М. разом, після прийняття «присяги» 5.XI. 1972 року зірвали державні прапори Української РСР, вивішені в переджовтневі свята на медпункті і лазні с.Росохач.

(Це підтверджено їхніми поясненнями; свідки БЕЗПАЛЬКО П.З., ГРИЦІВ Г.Н., БРАГАР Б.П., БЕРЕГУЛЯ М.І. пояснили, що прапори зникли.)

Підсудний МАРМУС В.І. вирішив вночі 21 січня 1973 року розповсюдити в м.Чорткові антирадянські листівки і вивісити націоналістичні прапори. З цим погодились і підтримали інші учасники організації: МАРМУС М.В., СЛОБОДЯН М.В., ВИННИЧУК П.М., КРАВЕЦЬ А.М., а пізніше і САПЕЛЯК С.Є.

МАРМУС В.В. керував підготовкою цього злочину і брав у цьому безпосередньо сам участь. Він разом з свідком ВІТІВ П.І. в грудні 1972 р. купив пляшечку фіолетового чорнила і силікатного клею, в січні 1972 року купив синьої тканини для виготовлення націоналістичних прапорів. Підсудний ВИННИЧУК П.М. за вказівкою МАРМУСА В.В. купив у листопаді 1972 р. рулон обойного паперу для

написання антирадянських націоналістичних листівок, підсудний МАРМУС М.В. в грудні 1972 р. купив два пензлі для написання листівок і кусок жовтої тканини для виготовлення націоналістичних прапорів, МАРМУС В.В. сам особисто склав текст листівок. В січні 1973 року підсудний КРАВЕЦЬ А.М. погодився і надав свою квартиру, де МАРМУС В.В., СЛОБОДЯН М.В. і свідки ЛИСИЙ М.С. і ВІТІВ П.І. обрізали раніше написані антирадянські листівки та витирали сліди пальців рук на них. Після закінчення цих злочинних дій КРАВЕЦЬ А.М. спалив обрізки паперу від листівок та залишки невикористаного обойного паперу.

19 січня 1973 року підсудний МАРМУС В.В. з свідком ЛИСИМ М.С. виїжджали у м. Чортків для визначення місць для наклеювання листівок і вивішування націоналістичних прапорів.

20 січня 1973 року в літній кухні батьків САПЕЛЯКА С.Є. за згодою останнього відбулося зборище всіх учасників антирадянської організації, крім СЕНЬКІВА В.Й., який з 12.XII 1972 року проходив службу в Радянській Армії, де обговорювалось питання про розповсюдження листівок і вивішування націоналістичних прапорів 21. XII. 1973 року в Чорткові, визначався маршрут, розподілялись ролі. Керував зборищем МАРМУС В.В. Там же САПЕЛЯК С.Є. який 19. XII. 1973 р. дав згоду на вступ в антирадянську організацію, в присутності всіх учасників організації прийняв «присягу».

(Це стверджується зізнаннями, показами і речовими доказами.)

МАРМУС В.В. ствердив, що він до дня проголошення контрреволюційною Центральною Радою «державної незалежності» України вирішив розповсюдити в м.Чорткові антирадянські листівки і вивісити націоналістичні прапори, схилив до цього учасників антирадянської організації, які дали на це згоду і взяли активну участь в підготовці. МАРМУС В.В. пояснив, що він сам особисто виготовив древяка до націоналістичних прапорів, купив синю тканину, разом з свідком ВІТІВИМ П.І. купили чорнило, клей, по його вказівці ВИННИЧУК П.М. купив обойний папір, а МАРМУС М.В. купив пензлі і жовту тканину. МАРМУС В.В. також ствердив, що в квартирах ВІТІВА і САПЕЛЯКА разом з МАРМУСОМ М.В. і ВІТІВИМ писали антирадянські листівки, у квартирі СЛОБОДЯНА М.В. пошили 4 націоналістичних прапори, у квартирі КРАВЕЦЯ А.М. разом з СЛОБОДЯНОМ М.В. обрізали листівки і витирали сліди пальців рук на них.

МАРМУС В.В. не заперечує, що зміст тексту листівок, який він виготовив, має антирадянський характер, спрямований на підрив і ослаблення Радянської влади.

(Далі йдуть докази та опис обставин.)

21 січня 1973 року САПЕЛЯК С.Є. по попередній домовленості у МАРМУСА В.В. забрав чотири полотнища націоналістичних прапорів і древяка і автобусом біля 17 год. поїхав у м. Чортків з умовою, що з

останніми учасниками зустрінеться о 22 год. біля кінотеатру «Мир». В м. Чорткові САПЕЛЯК С.Є. у родички ГУБИЦЬКОЇ Г.А. залишив пакунок з націоналістичними прапорам і древяками, а сам з дочкою ГУБИЦЬКОЇ Г.А. – ПРОТАС О.І. і її знайомим пішли в будинок культури.

Біля 22 години 21.І. 1973 року МАРМУС В.В., озброєний пістолетом «ТТ» з патронами, МАРМУС М.В., ВИННИЧУК П.М., СЛОБОДЯН М.В., КРАВЕЦЬ А.М. і свідки ВІТІВ П.І. та ЛИСИЙ М.С. з антирадянськими листівками пішли через ліс з с. Росохач, прибули в м. Чортків, де МАРМУС М.В. і ВІТІВ П.І. зустрілись з САПЕЛЯКОМ С.Є., який на цей час підійшов до кінотеатру «Мир», а інші підсудні пішли по вул. Міцкевича до середньої школи № 4.

На приміщенні СШ № 4 МАРМУС В.В., ВИННИЧУК П.М. і СЛОБОДЯН М.В. наклеїли 3 листівки, з яких СЛОБОДЯН М.В. особисто наклеїв 2 листівки, ВИННИЧУК П.М. – одну, МАРМУС М.В. допомагав їм, КРАВЕЦЬ і ЛИСИЙ в цей час чергували на дорозі, щоб їх не застали на місці злочину. На приміщенні нарсуду МАРМУС В.В., СЛОБОДЯН М.В. і КРАВЕЦЬ А.М. наклеїли по одній листівці, ВИННИЧУК і ЛИСИЙ в цей час чергували на дорозі.

Біля дошки-вітрини агентства аерофлоту до підсудних приєднались МАРМУС М.В., ВІТІВ П.І. і САПЕЛЯК С.Є., який перед цим з квартири ГУБИЦЬКОЇ забрав пакунок з націоналістичними прапорами і древяками. Після наклеювання МАРМУСОМ В.В. і СЛОБОДЯНОМ М.В. однієї листівки на вітрині агентства аерофлоту всі присутні підійшли до міської дошки оголошень біля ринку, де МАРМУС В.В. і СЛОБОДЯН М.В. причепили 3 листівки, а після в буд. № 7-а на ринку МАРМУС В.В., САПЕЛЯК С.Є., МАРМУС М.В. і ВІТІВ П.І. прикріпили полотнища націоналістичних прапорів до деревок. При цьому СЛОБОДЯН М.В. передав САПЕЛЯКУ кнопки для прикріплення полотнищ. КРАВЕЦЬ і ВИННИЧУК в цей час чергували і охороняли, щоб ніхто не застав на місці злочину.

Після прикріплення полотнищ до деревок МАРМУС В.В. взяв 3 прапори і разом з ВІТІВИМ вивісив на даху приміщення критого ринку, кінотеатру «Мир» і флагштоці Чортківського лісгоспзагу, з якого перед тим зірвав і знищив державний прапор Української РСР. Четвертий прапор МАРМУС М.В. передав ЛИСОМУ М.С., щоб заніс до педучилища і там його ВІТІВ П.І. вивісив при вході. Під час вивішування прапорів СЛОБОДЯН разом з ВИННИЧУКОМ наклеїв по 3 листівки на приміщенні буд. № 1 по вул. Ринок і на магазині № 34, САПЕЛЯК С.Є. і ВИННИЧУК П.М. наклеїли по одній листівці на щитах, якими були закриті автомати «газ-вода», і приміщенні Чортківського медучилища. Підсудні МАРМУС М.В. і КРАВЕЦЬ А.М. в цей час чергували, щоб інших учасників злочину не застали на місці.

Біля Чортківського лісгоспзагу всі підсудні зустрілись і після того, як

МАРМУС В.В. з ВІТІВИМ П.І. підняли на флагштоці націоналістичний прапор, всі пішли до Чортківського педагогічного училища, де САПЕЛЯК С.Є. з СЛОБОДЯНОМ М.В. наклеїли при вході одну листівку, а ВІТІВ П.І. вивісив націоналістичний прапор. Після вчинення цього злочину САПЕЛЯК С.Є пішов ночувати до ГУБИЦЬКОЇ Г.А., а останні підсудні повернулись в с. Росохач. По дорозі спалили залишок невикористаних листівок, що були в ЛИСОГО М.С.

(Далі – зізнання, свідчення, докази.)

З урахуванням наведених доказів судова колегія вважає доведеною вину кожного з підсудних в тому, що вони, об'єднавшись в антирадянську організацію (...), з метою підриву і ослаблення Радянської влади займалися проведенням антирадянської агітації і пропаганди за відрив території Української РСР від Союзу РСР і створення так званої «незалежної» України(...)

Крім цих злочинів, вчинених підсудними при участі в антирадянській організації, МАРМУС В.В. в 1966 – 1967 р. вів записну книжку, в яку записував антирадянські націоналістичні пісні, які порочать державний і суспільний лад. * В цю книжку в 1967 році пісні і вірші такого ж змісту з метою підриву і ослаблення Радянської влади записував МАРМУС М.В.

В 1967 році записну книжку з антирадянськими піснями і віршами МАРМУС В.В. передав для ознайомлення САПЕЛЯКУ С.Є. САПЕЛЯК С.Є. зберігав дану книжку до дня її вилучення в 1973 році, а також сам на окремому аркуші паперу 20.IX 1968 року склав і записав вірш антирадянського змісту, який теж зберігав.

САПЕЛЯК С.Є. систематично слухав передачі закордонних радіостанцій антирадянського змісту, обговорював їх з МАРМУСОМ В.В. і під впливом цього з метою підриву і ослаблення Радянської влади став займатись антирадянською агітацією і пропагандою шляхом поширення наклепницьких вигадок, що порочать Радянський державний і суспільний лад. Восени 1972 року і в січні 1973 року серед оточуючих його осіб по місцю праці і мешкання поширював наклепницькі вигадки про радянську дійсність, радянське суспільство і економіку Радянського Союзу. (...)

Підсудні МАРМУС В.В., СЕНЬКІВ В.Й. і свідок ВІТІВ П.І. на початку жовтня 1972 року обговорювали план зруйнування, а в кінці жовтня 1972 року СЕНЬКІВ В.Й. і ВІТІВ П.І. по вказівці МАРМУСА В.В. намагалися зруйнувати пам'ятник радянським воїнам, що загинули в Великій Вітчизняній війні в 1941 – 1945 р.р., поставлений в с. Росохач, нанесли скульптурі солдата пошкодження (...), але злочину не змогли закінчити через міцність пам'ятника.

Злочинні дії підсудних по зриванні 2 державних прапорів в с. Росохач, розповсюдженні 19 антирадянських листівок і вивішуванні 4 націоналістичних прапорів і зриванні Радянського прапора 21.I. 1973

року в м. Чорткові, пошкодженні пам'ятника радянським воїнам в с. Росохач, поширенні антирадянських наклепницьких вигадок САПЕЛЯКОМ у м. Львові, записуванні наклепницьких антирадянських націоналістичних віршів МАРМУСОМ В.В., МАРМУСОМ М.В. і САПЕЛЯКОМ С.Є. колегія кожному підсудному кваліфікує по ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

МАРМУС В.В. з 1966 р. незаконно зберігав пістолет «ТТ», іноземний пістолет, 62 патрони до них, а з 1972 р. – обріз гвинтівки, до якої доробив приклад, а пізніше передав ВІТІВУ П.І. (...)

Даний злочин МАРМУСА В.В. судова колегія кваліфікує по ст. 222 ч.1 КК УРСР.

Підсудний МАРМУС В.В., знаючи, що ВІТІВ П.І. не досягнув повноліття, в 1972 році втягнув його в злочинну діяльність, залучив в антирадянську організацію до розповсюдження антирадянських листівок і вивішування націоналістичних прапорів, а також передав йому вогнепальну зброю – обріз гвинтівки. (...)

Даний злочин МАРМУСА В.В. судова колегія кваліфікує по ст. 208 КК УРСР.

Оприділяючи покарання підсудним, колегія враховує, що вони, будучи об'єднаними в злочинну антирадянську організацію, вчинили особливо небезпечні державні злочини. При цьому також враховується індивідуальна роль, участь, активність і особисте ставлення кожного з підсудних до виникнення антирадянської організації і вчинення злочинів її учасниками. Враховується, що ініціатором виникнення даної організації був МАРМУС В.В., який став її керівником, керував підготовкою і здійсненням її злочинних цілей і завдань по проведенню антирадянської агітації і пропаганди для підриву і ослаблення Радянської влади. Всі інші підсудні були активними учасниками даної антирадянської організації, МАРМУС М.В., СЕНЬКІВ В.Й., САПЕЛЯК С.Є. і ВИННИЧУК П.М. відзначились більшою активністю і не проявили своєчасної належної щирості при розкритті злочинів. Разом з цим колегія приймає до уваги, що всі підсудні визнали вину у вчиненні злочинів, осудили свої злочинні дії, розкались у їх здійсненні, запевняли, що в майбутньому не стануть на злочинний шлях, злочин вчинили внаслідок своєї низької свідомості, вперше. Покарання всім підсудним з врахуванням суспільної небезпеки їх злочинів слід обрати у виді позбавлення волі з застосуванням додаткового покарання – заслання і відбувати відповідно до ст. 25 КК УРСР у виправно-трудої колонії суворого режиму.

Керуючись ст.ст. 323, 324 КПК УРСР та Постановою Пленуму Верховного Суду СРСР від 30.VI. 1969 р. «Про судовий вирок», колегія

З А С У Д И Л А :

МАРМУСА Володимира Васильовича, 21 березня 1949 року

народження, по ст. 64 КК УРСР з приміненням санкції с. 62 ч. 1 КК УРСР на 6 (шість) років позбавлення волі з засланням на 5 (п'ять) років; по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 6 (шість) років позбавлення волі з засланням на 5 (п'ять) років; по ст. 208 КК УРСР на 4 (чотири) роки позбавлення волі; по ст. 222 ч. 1 КК УРСР на 2 (два) роки позбавлення волі. По сукупності злочинів, передбачених ст.ст. 62 ч.1, 64, 208. 222 ч.1 КК УРСР з приміненням ст. 42 КК УРСР – на 6 (шість) років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму з засланням на 5 (п'ять) років.

САПЕЛЯКА Степана Євстаховича, 26 березня 1952 року народження, і МАРМУСА Миколу Васильовича, 1 квітня 1947 року народження, по ст. 64 КК УРСР з приміненням санкції с. 62 ч. 1 КК УРСР на 5 (п'ять) років позбавлення волі з засланням на 3 (три) роки; по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 5 (п'ять) років позбавлення волі з засланням на 3 (три) роки. По сукупності злочинів, передбачених ст.ст. 62 ч.1, 64 КК УРСР – на 5 (п'ять) років позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму з засланням на 3 (три) роки кожного.

ВИННИЧУКА Петра Миколайовича, 16 серпня 1954 року народження, і СЕНЬКІВА Володимира Йосафатовича, 26 червня 1954 року народження, по ст. 64 КК УРСР з приміненням санкції с. 62 ч. 1 КК УРСР на 4 (чотири) роки позбавлення волі з засланням на 3 (три) роки; по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 4 (чотири) роки позбавлення волі з засланням на 3 (три) роки. По сукупності злочинів, передбачених ст.ст. 62 ч.1, 64 КК з приміненням ст. 42 КК УРСР – на 4 (чотири) роки позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму з засланням на 3 (три) роки кожного.

СЛОБОДЯНА Миколу Васильовича, 21 червня 1944 року народження, і КРАВЦЯ Андрія Миколайовича, 21 березня 1943 року народження, по ст. 64 КК УРСР з приміненням санкції с. 62 ч. 1 КК УРСР на 3 (три) роки позбавлення волі з засланням на 2 (два) роки; по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на 3 (три) роки позбавлення волі з засланням на 2 (два) роки. По сукупності злочинів, передбачених ст.ст. 62 ч.1, 64 КК з приміненням ст. 42 КК УРСР – на 3 (три) роки позбавлення волі у виправно-трудоцій колонії суворого режиму з засланням на 2 (два) роки кожного.

Запобіжним заходом до вступу вироку в законну силу відносно засуджених МАРМУСА В.В., САПЕЛЯКА С.Є., МАРМУСА М.В., СЕНЬКІВА В.Й., СЛОБОДЯНА М.В. і КРАВЦІВА А.М. визначити тримання під вартою.

Строк відбування покарання рахувати МАРМУСУ В.В. з 25 лютого 1973 року;

ВИННИЧУКУ П.М. – з 11 квітня 1973 року;

СЕНЬКІВУ В.Є. – з 28 червня 1973 року;

МАРМУСУ М.В. – з 11 квітня 1973 року;

СЛОБОДЯНУ М.В. – з 22 березня 1973 року;

КРАВЦЮ А.М. – з 11 квітня 1973 року;

САПЕЛЯКУ С.Є. – з 19 лютого 1973 року.

Речові докази по справі: пальто МАРМУСА В.В. повернути родичам, пістолет «ТТ», пістолет іноземного виробництва, 62 патрони до пістолетів і обріз гвинтівки передати управлінню внутрішніх справ для знищення, 2 кулі та оболочку від кулі, пластиковий флакон, 4 націоналістичних прапори, зразки рейок – знищити.

Присудити з засуджених МАРМУСА В.В., ВИННИЧУКА П.М., СЕНЬКІВА В.Й., МАРМУСА М.В., СЛОБОДЯНА М.В., КРАВЦЯ А.М. і САПЕЛЯКА С.Є. по 67 крб. з кожного судових витрат.

Вирок може бути оскаржений або опротестований до Верховного Суду Української РСР протягом 7 днів з часу його вручення копії засудженим.

Головуючий – Підпис

Народні засідателі – два підписи

Копія вірна:

ГОЛОВА ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ

М.КОСТИК.

ВОЛОДИМИР МАРМУС

17 жовтня 1998 року, м. Київ.

В.В.Овсієнко: Пане Володимире! Харківська правозахисна група, де я працюю, готує українську частину «Міжнародного біографічного словника дисидентів Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР». Він охоплює період від смерті Сталіна до «перебудови».

Загальна назва цього проекту «Східна Європа – спільна земля», його центр у Варшаві. Це суто громадянська, не державна справа. Вона тримається на активній громадянській позиції окремих людей, на ентузіазмі. Нас підтримують зарубіжні благодійні фонди. В Україні на цю справу ми ще грантів не отримували.

Польському рухові опору відведено 150 імен, колишньому СРСР за винятком національних рухів – 210 імен, Україні – 120 (серед них і Ваше ім'я). Решті країн – менше. Цей Словник має вийти англійською, польською та російською мовами. Він буде введений в Інтернет. Крім того, кожний національний партнер дістає право видати Словник своєю мовою, на свій розсуд доповнивши свою національну частину. Ми цим правом неодмінно скористаємося. Уведемо до нього

кількасот, а то й до двох – трьох тисяч імен учасників національно-визвольного, правозахисного, релігійного, робітничого опору, «відмовників». За нашими даними, від середини 50-х до середини 80-х років не менше 4 тисяч людей проявили в Україні політичну чи громадянську активність, за яку були репресовані в судовому чи позасудовому порядку.

Щоб виконати таку роботу, нам необхідно зібрати документи, фотографії, книжки, про цей моральний спротив тоталітарному режимові. Зараз, доки ще живі більшість учасників тих подій, ми поспішаємо записати їхні автобіографічні розповіді – це неоціненне, а часом ледве чи не єдине джерело! Адже матеріали судових справ (до яких нам ще нема доступу) – далеко не завжди відображають істину: суд мав свою правду, а підсудний свою, яку часто зі зрозумілих причин приховував. Тепер же колишній політв'язень може не боячись розповісти все.

Хтось мудрий сказав, що історія, на жаль, не завжди те, що було, але – що записане. Тож давайте запишемо те, що було, – і **нехай правда стане історією**. Бо хоч ми з вами ще не старі, але якщо не запишемо нині, то згодом щось позабуємо, а там часом, дивись, якісь

проворніші люди напишуть історію нашого часу, як вони її собі уявляють, як їм вигідно або як їм замовлять...

Розкажіть, будь ласка, звідки ви родом, хто ваші родичі, в якому ви середовищі виростили, а найважливіше – що ви вчинили такого, за що були звинувачені в проведенні антирадянської агітації й пропаганди та були ув'язнені, як ви каралися? А потім коротко розкажете про роботу, яку ведете після ув'язнення.

В.В.Мармус: Я не дуже великого роду. Народився в селі Росохацького району Тернопільської області. Батьки мої були простими селянами, ціле своє життя пропрацювали на землі. Батько мій, Мармус Василь Миколайович, з 1904 року народження, ще в дитинстві також утратив батьків. Сім'я була велика. Батько ще добре пам'ятав Першу Світову війну, розказував про петлюрівців, про відомий Чортківський прорив 1919 року. Я ще хлопчаком цікавився, що колись було, як ішла війна. То батько не раз розказував про ті далекі часи, як через село проходили петлюрівці, мабуть, на допомогу тодішній Західно-Українській Народній Республіці у війні проти поляків. Розказував, яке життя було за Польщі, як йому доводилося воювати з жандармерією. Він не був якимось підпільником чи революціонером, йому доводилося займатися якимось промислом, але з цим були труднощі. Розказував також, як за Польщі вели агітацію комуністи. Одного разу їх – його та ще до десятка хлопців – заагітували були перейти за Збруч. То вони підійшли вже до Збруча, зупинилися, а якась тітка з якоїсь там хати вийшла та й каже: «Хлопці, куди ви йдете, кого ви слухаєте?! Там страшна біда, в тій Більшевії!» То ми, каже батько, піймали того агітатора, всипали йому і повернулися назад.

Багато розповідав батько про період Другої Світової війни. Не тільки він, але й мати розповідала. З приходом німців у всіх селах Галичини була проголошена Українська держава та були створені місцеві уряди. Батько входив у той сільський уряд, розказував, як то воно було складно, тому що за такого самоврядування часом не співпадали людські характери, було тертя між людьми. Крім того, в нашому селі було багато поляків. Були такі українці, що говорили, що поляків треба знищити. Батько заступався за поляків, і на тому ?рунті виникали непорозуміння.

На той час батьки вже мали троє дітей, а потім ще народилися. Нині в мене є два брати і сестра. Один умер через хворобу – Володимир. Можливо, на його честь і мене назвали, бо батьки хотіли Володимира. Він помер десь під час війни. Найстарший брат був з 1928 року, але в 1944-му він підірвався на гранаті у віці 16 років. Потім партизани підходили й казали: «Краще б ми його з собою забрали, то він би, може, жив, а так... Все одно такою дурною смертю...» Кидали хлопці гранати, та одна вибухнула фактично в руках. Тепер у нас найстарший брат Стах – це Євстахій, з 1932 року народження. Молодший – сорок

першого, Петро. А потім уже Микола, сорок сьомого. Я – 1949 року, 21 березня. І ще в нас сестра Ганя, 1951 року народження. Отже, батько тримався дому, утримував сім'ю. Якби не діти, то, може, пішов би в підпілля. Він знав досить відомих людей з підпілля, вони приходили з ним радитися. Коли повертався фронт, його забрали на війну. Мама лишилася з дітьми сама. Мама моя була з польського роду. Її дівоче прізвище Погрібна Михайлина Порфиріївна, 1910 року народження. Вона померла, коли я вже повернувся з ув'язнення, в 1988 році. А батько мене не діждався, помер 1978 року.

Треба сказати, що наше село знаходиться на такому місці, що там було дуже зручно партизанам зупинятися. На вулиці під лісом, де ми жили, була чи не станиця партизанська, бо там постійно перебував хтось із проводу підрайону чи району. Часом приходили жінки, тому що треба було допомагати матеріально. Приходив станичний, казав, що треба спечи стільки-то хліба, чи ще чогось підготувати, бо прибуде якийсь відділ, то треба їсти. Мама все оте мені розповідала, воно мене дуже зворушувало.

Ще одне на мене сильно впливало – оці партизанські пісні. Почуєш, як співають – а співали нишком, бо, ясна річ, у ті часи не можна було... Оце формувало мій світогляд.

Усі партизанські формування з наших місць пізніше посунули в Карпати, бо тоді на Поділлі вже не можна було втриматися – не було таких лісів великих. Але все одно навіть у 60-х роках у нас був випадок, що накрили одного, який ховався. Його оточила з усіх боків міліція, він відстрілювався, потім підірвався і фактично згорів. Це був Петро Басюк. То для нас було таке знаменне, що я жалкував, чому я з ним не зустрівся – хоч подивитися, хто він такий. Але коли людина чогось дуже хоче, воно таки збувається. Настав у моєму житті такий час, що я зустрівся з тими людьми з легенди, з історії. У 1973 році з ними довелося зустрітись.

Я вже сказав, що любив пісні. Вони мене часом до сліз доводили. Було перед кимось незручно, що я слухаю пісню і плачу. Каже: «Чого це сльози на очах?» – «Та чогось, – кажу, – очі сльозяться». То я потім збирав ті пісні, у мене була досить непогана збірка пісень. Але при обшуці 1973 року її забрали в Степана Сапеляка. Він входив у нашу групу, я йому передав зошит, бо він сказав, що десь там від когось хоче записати кілька пісень. То забрали ті пісні. А там було їх досить багато. У них оспівувалися місцеві події, була про чортківську тюрму, про село Стара Ягільниця, де в 1942 році партизани билися з німцями; навіть про один випадок у Росохачі, де в криївці оточили і три хлопці підірвалися гранатами. Видно, їхні друзі складали. Про такий хутір Пеньки – там зупинився відділ, їх оточили, вони відбивалися-відбивалися, а потім їх знищили. Їх, по-моєму, в 1990 році перепоховали, тих хлопців, у селі Хом'яківка, бо кілька були звідти родом.

Було дві великі битви біля Росохача в лісі Галилеї у 1945 році. Там брали участь навіть літаки, один літак був збитий партизанами. Танки були, і самохідні бронетранспортери брали участь у бою проти них. Про це також люди говорили. Кілька криївок мені показували. Де ті три підірвалися гранатами – я на тому місці не раз бував. Подивився на то... Вона вже запала, та криївка, але коли ти, 14-15-річний хлопець, дивився на це, уявляєш собі, що десь звідти і звідти стріляли, оточили їх... Одну криївку знав навіть ще не обвалену. То залізеши у неї, сидиши і уявляєш себе партизаном. Все те формувало свідомість, ставлення до тих подій, до тих людей.

Якщо розповідати послідовно, то, звичайно, не можна обминути рух шістдесятників на Україні. Я слухав крізь шум глушителів закордонні передачі, радіо «Свобода». Ще раніше, знаю, була радіостанція «Визволення», коли ще «Свободи» не було. Я слухав ще з тих часів. Це трошки було пов'язане і з релігійним рухом, бо в нас у селі було багато людей, які не ходили до офіційної церкви, яка була приєднана до Російської Православної. Вони слухали передачі з Ватикану. Але мене все-таки більше цікавила політика. І от я все частіше й частіше слухав ті передачі, де говорили про політичне життя України. Саме звідти я довідався масу прізвищ – Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Іван Світличний, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк і багато інших. Про них тоді часто говорили, то було цікаво слухати. Потім стало відомо, що вони заарештовані. Мене охоплювало таке почуття, що от же люди десь борються! У розмовах з хлопцями доходило ледве не до сварок, що от ми ходимо, нічого не робимо – а десь люди борються, то давайте будемо й ми щось робити.

Ясна річ, що ми не були такого високого рангу, як ті люди, але все ж таки на своєму рівні щось хотілося робити. І ми робили. Пригадую, в 1970 році у Львові знищили могили вояків Галицької Армії і навіть могилу самого Тарновського пошкодили. То там один з колишніх КПЗУ-шників написав відкритого листа на ім'я Львівського обкому партії, в якому назвав ті дії вандалізмом. То ми вручну переписували того листа, роздавали читати. Були окремі досить цікаві вірші – їх також розмножували і давали читати таким, як ми, і старшим давали, деколи наклеювали.

У той час у нас з'явився магнітофон, на який я кілька разів записав таке вроді виступу з закликом до боротьби за Україну. То ми той запис, бувало, коли молодь іде з кіно ввечері, включимо і всі слухають – хто то там говорить? Ясна річ, по голосу могли й не впізнати, але слухали. Було цікаво збоку подивитися на ту молодь, що вони скажуть, якої вони думки про ті слова і про зміст того виступу. Одного разу ми навіть виготовили таку печатку, скопіювали її з українських грошей 1918 року. І ту печатку, де тільки якісь папери, то всюди її прибивали – найдивляться, що воно таке.

В.В.Овсієнко: Вона з тризубом?

В.В.Мармус: Так, з тризубом, і козак з рушницею, і написано з двох сторін «Українська держава». І ще цілу низку таких прикладів можна було б навести, але не буду.

У нас була компанія хлопців, десь до десяти чоловік, усі національно свідомі. А пізніше дехто став відходити – двоє оженилися, і якщо ми планували зробити щось серйозне, то, ясна річ, якось уже відпадало туди їх залучати, бо вони вже були сімейні. Хоч якби щось таке було треба...

У мене особисто кілька було стволів зброї, ми ходили в ліс учитися стріляти.

Ще була одна справа: ми готувалися висипати в селі могилу. Я маю на увазі ту могилу, яка була до половини розсунута в 1959 році. Один чоловік, який повернувся з таборів (а повернувся він психічно хворим – довели там його до того), підняв на ній хрест. І тоді сільську інтелігенцію примусили ту могилу розкидати. А пізніше її бульдозером зруйнували повністю – скористалися з того, що в тому місці військові брали камінь, пісок і висипали такі покриття для літаків. То місцевий колгоспний парторг скористався з того, а може й за чиєюсь вказівкою з району ту могилу розсунули зовсім. На мене це сильно подіяло, тоді я сказав: «Якщо не треба цієї могили, то не треба й тої, що в селі стоїть невідомому радянському солдату». І пізніше два хлопці пішли і побили, пошкодили той пам'ятник – як у відплату за знищення могили.

У нас був намір поправити стрілецьку могилу, то ми так собі думали, може, зібрати людей уночі, щоб вони й не знали, хто це організував. Бо якщо один-два, то не зроблять, треба було дуже багато людей. Дуже нас обурили масові арешти в січні 1972 року. Ми разом слухати інформацію про арешти, пов'язані приїздом Ярослава Добоша. Він приїхав як турист українського походження, член СУМу. До кого він тільки не ступив – усіх заарештували. Потім з'явилися покайні заяви в «Літературній Україні», в «Радянській Україні».

В.В.Овсієнко: Зіновії Франко, Леоніда Селезненка, Миколи Холодного, самого Ярослава Добоша, а потім, уже в листопаді 1973 року, й Івана Дзюбу.

В.В.Мармус: Ну, Дзюбину заяву я вже в таборі читав – там вирізка була. Коли ми під слідством були, то слідчі казали, що Дзюба сидить там у Києві: «От ви будете сидіти, а він буде на волі».

В.В.Овсієнко: А розкажіть, як ви створили організацію?

В.В.Мармус: Я ще про літературу хотів би сказати. Літератури в мене було дуже багато. Були часописи, які виходили ще за Австрії, за Польщі, різні такі журнали напіврелігійні. Був досить цікавий журнал «Місіонар». Він хоч і релігійний, але антибільшовицький. Були календарі «Червоної калини», «Просвіти», «Золотий колос» і різні брошури. Були «Листи до братів-хліборобів» В'ячеслава Липинського – такі окремі брошури. Хтось із хлопців мені кілька таких зошитів

приніс. Та й інших багато – була «Історія» Грушевського, була книжка «Дзвіночок» – для юнацтва, така цікава, ілюстрована. Була підшивка журналів.

В.В.Овсієнко: А де ж ви ту літературу брали? Вона була в селі?

В.В.Мармус: Я колекціонував монети, мене цікавили українські гроші. Про це знали всі хлопці. Бувало навіть, що я й не просив, а вони самі до мене приносили: «От дивись, знайшов цікаву книжку – що воно таке?» Я її, ясна річ, забирив. Так у мене назбиралося багато таких книжок. Але все більше мене цікавили події, які сталися пізніше. Скажімо, про бандерівський рух доводилося читати статті під рубрикою «Пост імені Ярослава Галана»...

В.В.Овсієнко: У журналі «Жовтень», Тараса Мигалья?

В.В.Мармус: Так, Мигалья. Якийсь Лозовий написав «Колосу треба налитись». Ще була «Під чорними прапорами» Беляєва, «Луна чорного лісу»... Було багато таких радянських брошур. Хоч там усе було викривлено, але я навчився поміж того читати і сприймати те, що мені треба. Тарас Мигаль у такому саркастичному стилі писав, що відбувається в українському середовищі за кордоном. .

В.В.Овсієнко: Але хоч якась інформація була?

В.В.Мармус: Я звідти довідався, що відбувся Великий Збір ОУН, ще якісь події, зібрання. Ми в розмовах з хлопцями обговорювали ці події. Скажімо, була в мене така вирізка (кагебісти в мене її витягнули), що десь під Нью-Йорком відбулося велике віче, на якому виступив Нельсон Рокфеллер і підтримав український рух. Там була карикатура: Рокфеллер з піднятим догори тризубом. Таке часом можна було і в газеті «Радянська Україна» знайти. Було навіть про вбивство Бандери. Ясна річ, там не писали, що його вбили комуністи, агенти КГБ. Там писали, що вбили його німці, такий Оберлендер, – щоб замести за собою сліди, бо він, мовляв, боявся, щоб його не притягнули до відповідальності. Але все ж таки та інформація була. А цікаво – ніде тоді не було фотографій ні Мельника, ні Бандери. Це відомо, для чого – щоб ніхто не знав, який був Степан Бандера. А був такий напівдокументальний фільм «Убийство во Львові». Одного разу ми у Львові подивилися той фільм і зайшли до кіномеханіка. То був чи не 1966 або 1967 рік. Цей фільм крутили в кінотеатрі імені Лесі Українки. Я пішов з одним трохи старшим хлопцем (бо якщо я молодший, то, може, мене не захоче послухати, бо пацан). Ми підійшли, трошки його обманули: нам це потрібно для такої-то справи, виріж нам два кадри з Бандерою. Це його, мабуть, вразило, він вручну ту касету мотав-мотав, знайшов і щось там чотири кадрики зі Степаном Бандерою вирізав нам. Ми довго морочились, щоби з того позитиву зробити негатив, а з нього фотографії. Це нам дорого коштувало, бо на той час таких фотографів не можна було знайти – це ж не так, як тепер.

Одне слово, вся наша свідомість була спрямована в це русло, допоки

не була створена організація. Можна сказати, що як неоформлена організація ми існували давно, це була група хлопців, об'єднаних єдиними поглядами. Пізніше я взявся за написання організаційних документів, щось на зразок статуту за принципом чи не підпільної бандерівської організації: нею керує провідник, його вказівки повинні бути обов'язковими для виконання всіх, тримати таємницю. Потім я написав присягу, яка теж зобов'язувала дотримуватися таємниці. Вона починалася словами: «Перед образом Святої Богородиці, перед лицем своїх товаришів урочисто присягаюся вірно служити Україні, боротися за її незалежність...» – такий патріотичний текст. І під кінець: «Якщо я зраджу, то нехай рука друга зітре мене з лица землі». Так ми присягали, піднімали руку догори з двома пальцями. Нас кагебісти потім питали, чому два пальці, а не три, і дехто не міг то пояснити.

В.В.Овсієнко: А чому?

В.В.Мармус: Казали, що так присягали, але ми ж таких тонкощів не знали. Потім довідувалися, що справді так присягали в інших організаціях. А чому саме так? Якби хто спитав, чому ми хрестимося трьома пальцями, а поляки цілою долонею – то простому християнині й це нелегко пояснити. Але ми так робили. Так помалу-помалу присягу склало дев'ять хлопців, у тім числі мій брат Микола. А трьох перших – це мій родич Вітів Петро, який тоді ще був фактично неповнолітнім, він 1956 року народження, на сім років молодший від мене; Винничук Петро – 1953 року, трохи старший, і Сеньків Володимир. Ми четверо першими склали присягу. Це була моя основна опора. А потім до нас пішли старші за віком хлопці – мій брат Микола, 1947 року, Кравець Андрій, Слободян Микола, Лисий Микола. Останнім склав присягу і приєднався до нас Сапеляк Степан. Усі вже були в курсі справи, що 22 січня 1973 року над Чортковом мають висіти синьо-жовті прапори і розвішені прокламації до 55-ої річниці проголошення Четвертого Універсалу Української Народної Республіки в Києві. А також листівки. Ось можна тексти зачитати.

Вони були такого змісту: «Дорогі товариші!»

В.В.Овсієнко: А чому «товариші»?

В.В.Мармус: Та тому, що треба було трошки завуалювати. Ми могли написати такий само текст зі словами «шановне товариство» чи «громадяни». Але хотілося трошки ввести кагебістів в оману. Ми готувалися до того, що буде страшний шум, що нас будуть шукати. От і закінчення – «Хай живе вільна Україна!» Бо все радянська пропаганда лається: «самостійна», «самостійники». Ми того свідомо уникли, замінили: «Хай живе вільна Україна!» Ясна річ, що мали на увазі ту ж самостійну Україна. Можна зачитати:

«Дорогі товариші! Сьогодні минає 55 років від того дня, коли в Києві ІV Універсалом Центральної Ради було проголошено самостійність

Української Держави.

Цей історичний акт продемонстрував волю українського народу, його споконвічне прагнення до незалежності.

Проте сьогоднішня радянська офіційна історіографія намагається показати цю подію в очах нашого покоління як антинародну.

Це грубе перекручення історичної дійсності з обуренням засуджує передова громадськість. Це засуджує кожний, кому дорогі інтереси нації.

Дорогі товариші! Гідно зустрінемо цю знаменну дату, яка по праву вважається нашим національним святом!

Хай живе вільна Україна!»

Це було написане плакатними перами на шпалерному папері, десь так півметра шириною – звичайний шпалерний папір. Крім цього, були ще гасла з закличками:

Свободу українським патріотам!

Ганьба політиці русифікації!

Хай живе зростаючий український патріотизм!

Свобода слова, друку, мітингів!

І ще інші такі гасла. Це також було написано великими буквами, щоб можна на відстані 10 – 20 метрів читати. Бо передбачалось наклеювати їх високо, щоб не можна було зразу зірвати. Усе це було акуратно написано друкованими літерами, потім були витерті залишки слідів рук, скручено в рулони, запаковано і чекало відповідного дня. Перед тим пішло нас кілька чоловік до Чорткова, спеціально вибрали місце, придивилися, як туди можна добратися і де прапори підняти, щоб робити за планом, а не під час операції ходити й думати, де їх розвішувати.

Цю справу ми зробили в ніч на 22 січня 1973 року. Зроблена вона була, можна сказати, блискавично. Хоч то була досить холодна пора, вітер зі снігом, у руки було холодно, але хлопців було досить, ми поділилися, хто де що має робити, розклеїли. Я сам особисто з Вітівим піднімав прапори. Звичайно, ми клеїли й листівки, але в чотирьох місцях ми вдвох здерли ті радянські прапори і на їхнє місце підняли синьо-жовті. Перший прапор ми підняли на критому ринку, другий – на кінотеатрі «Мир». Щоправда, ми хотіли також встановити коло райкому партії на флагштоку, але він був так закріплений, що ніяк не вдалося його зняти. Так що в нас і п'ятий прапор був, то ми його там на якомусь дереві й залишили. Під час слідства він і не згадувався. А ще був у лісгоспі на флагштоці попри дорогу.

Кагебісти потім розпитували сторожа, як то так сталося, що там опинився прапор. Він каже: «Не знаю. Я прийшов увечері, сів, дивлюся – ваш прапор. А вранці дивлюся – наш прапор». Воно тоді стало ледве не анекдотом. Четвертий прапор ми піднесли на педучилищі, що наробило серед дирекції переполюху. На кожному місці, де висіли прапори, ми розклеювались прокламації, і не тільки

там.

Минув місяць часу. Взяли Степана Сапеляка. Слідом за Сапеляком мене, а десь до півроку всі ми опинилися в Тернопільському управлінні КГБ.

В.В.Овсієнко: У якій послідовності ви були заарештовані?

В.В.Мармус: Сапеляка заарештували першим 19 лютого 1973 року. Десь 17 чи 18 лютого його викликали і випустили. Він по своїй наївності зразу побіг до мене, що мені дуже не сподобалося. Я сказав: «Та ти ж явно хвоста притягнув за собою!» Я йому зразу сказав: «Зроби в себе вдома чистку». Бо в себе я зробив. Мені тепер так шкода, бо я такі речі не знав, куди подіти, крутився з ними – та взяв спалив. Це й досі мене мучить, мені шкода, що я такі речі понищив. І фотографії теж. Я взагалі збирався на нелегальне становище переходити. У мене два пістолети були, один бельгійської марки, другий – ТТ, купа патронів.

В.В.Овсієнко: У своїй статті «Прапори над містом»^{*} ви писали, що навіть ходили в ліс вправлятися в стрільбі?

В.В.Мармус: Так, хлопці трохи тренувалися обходитися зі зброєю. Там ще й карабін був, і обріз. Ситуація була така, що снувалися різні плани. Думалося й таке, про що зараз не хочеться й говорити, бо не знати, чим би воно закінчилося, якби ми здійснили ті думки. В інших хлопців теж ідеї та плани.

Але сталося так, що після того попередження з боку Сапеляка на його хату зробили наліт, обшук, позабирали деякі речі. Небажано було, щоб вони попали в руки кагебістів. Але він мені тільки сказав так, що вдома все поховали, а насправді воно там і лишилося. Забрали. Це було 19 лютого 1973 року. Через кілька днів, 24-го, такий обшук зробили в мене. Я так непомітно вступився з дому.

В.В.Овсієнко: Під час обшуку?

В.В.Мармус: Ні, коли з машиною підїхали, я раз! – і втік... Потім увечері підходжу, збираюся – хотів тікати. Збираюся, а тут в одному вікні двоє обличчя видно, у другому теж. Заходять до хати: «Руки вгору!» Обшукали і наказали збиратися. Начальник районного КГБ Мальцев був у гумках (у гумових чоботях), у плащі. Усього їх чоловік дванадцять було.

В.В.Овсієнко: Вони були озброєні? То було видно?

В.В.Мармус: Ну аякже!

В.В.Овсієнко: Значить, вони знали, що у вас є зброя?

В.В.Мармус: Припускали. Вони припускали, що хлопці можуть щось мати...

В.В.Овсієнко: І можуть вчинити опір?

В.В.Мармус: Так. Мальцев ходив по хаті, підкидав на долоні орден січових стрільців. Кілька разів татові притискав до голови той орден, аж голова задиралась: «От бачиш, ти колись носив його і так виховав сина – давай збирайся!» – Це вже мені. Сестра пробувала дати мені

щось їсти, а він: «Нічого, ми там нагодуємо». Так нашвидкоруч мене зібрали, вийшов я на поріг, а там уже двоє мене вхопили за рукави і посадили в машину, в самий зад мене заштовхали. Матюкаються, такі ніби підпилі – незрозуміло мені було... Десь там у болоті застріяли трошки, бо була така ніби весняна пора.

В.В.Овсієнко: А в чому вас везли – у «воронку»?

В.В.Мармус: Ні, то був «бобик», «газик». Такий, що лавки з двох сторін. Їх там набилася повна машина. Виїхали вони з села зі мною, а на асфальті в долині зупинились, підїхала машина «Волга», мене в ту «Волгу» пересадили і повезли. Сіло двоє по боках. Не знаю, для чого вони так зробили – щоб часом хто не передав, у якій машині повезли та не перейняли, чи що?

У Чорткові трохи зупинились і поїхали прямо в Тернопіль. То вже була десь година друга ночі, далеко після дванадцятої. Можливо, воно погано, що я не цікавився, хто то і що то, а вони самі казали: «Бачиш – із Києва спеціально приїхали вами займатись!» Мальцев мені показував кілька книжок, видно, зарубіжного видання і питав, чи я читав їх, чи ні. Я не дивився, то він підбігав, за волосся мене піднімав: «Що, не хочеш дивитись? Дивись отуди вперед! Тебе сюди привели, щоб ти спав, чи що?!» Десь, може, коло двох годин ми з ними поговорили, а потім мене відправили в камеру. Так у різну пору доби – і вдень, і вранці, і вночі – повторялося десь коло місяця. Потім до мене підсадили одного нібито бандерівця, якого привезли з Мордовії. Я собі добре запам'ятав його прізвище – Павлишин Михайло, і всюди потім розпитував, але ніхто з бандерівців у таборах такого прізвища й близько не знав. Значить, то просто підсадили такого, щоб він, по можливості, у мене щось вивідав. Потім був ще один – Фурманов Валерій, який за валюту сидів по 80-й статті. Він також розказував, що був у Львові, і там якийсь професор дуже мною цікавився. Просив, щоб я пригадав собі його прізвище. Були такі випадки.

Хлопців також посадили, всіх нас визбирали. У вересні відбувся суд. Дали нам різні терміни. Мені – 6 ув'язнення і 5 заслання, брату Миколі і Сапеляку – по 5 і 3, Сеньківу і Винничуку – по 4 і 3, Слободяну з Кравцем – 3 і 2, ну а Вітвіва, як ще ніби малолітнього, хоч він на час суду вже ніби став дорослим, і Лисого Миколу не судили. Через деякий час нас забрали на етап, возили по різних тюрмах – у Київ, Харків, Свердловськ, Перм. Хлопців – Слободяна, Винничука і Кравця – залишили в Мордовії, а Сеньківа, Сапеляка мене і брата Миколу відвезли на Урал.

Мені досить яскраво запам'яталися перші враження, як я попав до земляків у табір № 35 на Уралі. Це станція Всехсвятська, Пермська область. Коли зняли з поїзда – конвой, сніги по коліна. Місяць лютий...

Я ще під час слідства захворів шлунком, то тоді мені було досить

неприємно – зі Свердловська з високою температурою мене забрали в Перм, а звідти назад, тому що ці табори в Пермській області. Зняли десь на дорозі – не знаю, скільки там сот метрів вели конвоєм, потім посадили в машину, привезли в табір у Всехсвятській, посьолок Центральний, ВС-389/35. Якесь таке чекання, що от десь тут сидять люди, яких я знав: – Мороз, Світличний, Кандиба, Калинин, ось зараз я з ними зустрінуся... Які вони? – був такий якийсь юнацький романтизм. Уже забувалося, що то тюрма, неволя. Головне – щоб зустрітись.

Спочатку зачинили нас у карантин. Тоді ми зустрілися з хлопцями з Івано-Франківщини – з Дмитром Демидівим і Василем Шовковим, які також приблизно в той же час створили подібну організацію.* Вони взагалі нічого не зробили, ці хлопці, але їм дали великі терміни. Потримали трохи і випустили нас у зону. Почалися цікаві знайомства. Спершу з тими людьми, яких ми вже заочно знали. Було цікаво робити нові відкриття, бо наяву-то воно зовсім інакше. Коли людину не бачиш, то в уяві вимальовуєш, яка вона є, а тут бачиш – зовсім інше зображення, не те, що собі думав. Скажімо, ось Іван Кандиба – маленький, а здавалося, що якийсь велетень, людина сильна, велика.**

В.В.Овсієнко: Між іншим, таке саме враження мав і я, коли вперше побачив Кандибу.

В.В.Мармус: Він цікавий чоловік, вивідував, що там на волі говорять. Та вже майже рік часу минуло від того, як ми з волі, тому що нас навесні забрали, восени судили, ще трохи потримали, етапом возили місяців два... У Києві досить довго тримали, в Харкові довго ми сиділи, та й у Свердловську посиділи. Познайомився з Іваном Світличним – дуже цікавий був чоловік. А що найцікавіше – познайомитися з людьми з легенди, яких нібито давно й не було – з вояками УПА. Їх на 35-й було ще дуже багато. Це Пірус Василь, фактично мій земляк, він з Бучацького району, Верхояк Дмитро, Дмитро Бесараба, Савчин Олекса, Василь Підгородецький. Палійчук Дмитро, з яким у мене склалися близькі стосунки. Цепко був, Мамчур Степан, Пришляк Євген. Були, були хлопці. Почалися розмови з ними, я дуже багато їх розпитував, що навіть у якійсь мірі викликало підозріння, що щось він дуже багато цікавиться.

В.В.Овсієнко: А хто там був із шістдесятників?

В.В.Мармус: Іван Світличний, Семен ?лузман з дисидентів, Ігор Калинець, Зиновій Антонюк, Коц Микола. Потім привезли Євгена Пронюка, Валерія Марченка. Було досить людей. Микола Горбаль з самого початку був. Там ще під той час був Буковський – цікава особистість, з російських дисидентів. Він нами трошки цікавився. Все ж таки ми вважалися наймолодшими, то йому було цікаво, що нас привело в табір.

В.В.Овсієнко: І Степан Сапеляк теж з вами був? Мені цікаво, чому нас не зводили з Сапеляком?

В.В.Мармус: Ні, Сапеляк був на 36-й. Трошки пізніше привезли мого брата Миколу.

У таборі, хочу сказати, робилися різні акції. Я до того ставився трохи обережно. Писали ми заяви, але я бачив, та й інші так говорили, що деякі хлопці, російського походження, просто напрошувалися на «критку».* Але за Ігоря Калининця, коли йому не хотіли дати побачення, а приїхала дружина, – то ми писали заяви в прокуратуру з протестом. Така ж акція була за Євгена Пронюка – у нього там щось було...

В.В.Овсієнко: У нього був туберкульоз, а його не лікували.

В.В.Мармус: Так, туберкульоз. То ми також вимагали. Потім мене раптом забирають на етап. Виявляється, що утворили нову політичну зону на посьолку Половинка, 37-й табір. Утворили його таким способом, що з кожного з уже існуючих таборів відсіяли певну частину в'язнів і перевезли туди.

В.В.Овсієнко: Якого це було року?

В.В.Мармус: То десь у 1975 році. Я собі пригадую, що інформацію про закінчення переговорів і підписання Гельсінкських угод ми читали ще на 35-й, тобто після 1 серпня. Так десь під осінь мене і ще когось забрали. Туди ж підвезли людей з Мордовії, в тому числі й наших хлопців – Слободяна, Кравця, Винничука. Також Яромира Микитку, з молдаван був Джіку Гімпу.

В.В.Овсієнко: Так, це справді було під кінець літа 1975 року. Я пам'ятаю, як хлопців забирали з 19-го табору, з Мордовії.

В.В.Мармус: Тоді з Мордовії привезли також Василя Лісового, Василя Долішнього, Артема Юскевича... Їх було чоловік 30. А з 35-ї через деякий час привезли Євгена Пронюка. Хочу сказати, що через Пронюка ми домовилися з братом, який залишався на 35-й, про зв'язок. Адже рідним можна листуватися – писати з зони в зону. Там кагебісти роздавали книжки, щось таке про буржуазний націоналізм. Така книжка була і в брата, і в мене. По її тексту ми підбирали букви, писали листи і пробували кілька разів повідомляти, які робилися і готувалися акції, і прізвиська тих, хто буде брати участь. Старалися лист зробити великий, щоби там можна було більше вмістити інформації. Пізніше, на річницю підписання Гельсінкської угоди, приїздив кагебіст і питає: «Що ви тут готуєте до річниці?» І сказав мені, що якщо нічого не буде, то вони мого брата привезуть сюди. Але щоб нічого не було! Я сказав, що не могу знати, чи буде що, чи не буде. Хоч акція й відбулася, то все ж таки через якийсь час брата привезли. Ясна річ, цю зону не зрівняти з тими іншими, бо не було в нас таких активних діячів. Та й було там усього чоловік 50. Маленька зона. Потім там через паркан відкрили іншу. Привезли туди якихось старих людей, що в дорозі деякі й померли. Туди попав і професор Юрій Орлов.* Ми навіть пробували з ним контакти навести, писали, бо ми ж на одному підприємстві працювали. Нас заводили в житлову зону, а їх виводили на роботу. Ми робили в дві зміни – ми в другу, а

вони в першу.

Одного разу ми задумали провести акцію відносно поганого харчування. Там були погані продукти. А якраз у ПКТ** сидів Сергій Ковальов, і ще там, по-моєму, з ним був Олесь Сергієнко і, можливо, Семен ?лузман. То не знайшлося способу передати йому інформацію, щоб він підтримав нас. Я взяв записку, кілька цукерок, хлопці дивилися, чи ніхто не йде, а я прогорнув колючий дріт і бігом по доріжці «запретки» добіг до ПКТ, переліз там через дріт і постукав у вікно. Він там сидів спиною до вікна, обернувся. Можливо, він навіть і не зрозумів чи подумав, що це якась провокація.

В.В.Овсієнко: А та заборонена зона не прострілювалосьь?

В.В.Мармус: Я не знаю. Я видів – вишка, солдат дивився, але, може, і він не зрозумів. Може, думав, що я працюю в запертці, бо там ходило кілька чоловік. Квецко Дмитро*** – він часом ходив у запертку, бо то йому треба було «для комплекції». Квецко то ходив працювати в запертку, але записки в ПКТ він не передав би. А я туди забіг і через ту шпарку – бо вікно було трошки відхилене – вкинув записку і бігом назад, щоб мене не засікли, бо, ясна річ, це було би досить сумно закінчилося, якби дізналися, що хтось туди добігав.

Потім ми йому ще раз передали інформацію. Я ж потім робив у праці, і от з БУРу приносять на прання білизну. На трусах Ковальова написано дві букви: «СК». Я розірвав гумку, на кінець примотав записку, хто в нас сидить (бо казали, що він звільняється чи його кудись забирають), з'єднав гумку з таким розрахунком, щоб як він буде надівати труси, то вона обов'язково обірветься, а як він схоче її зв'язати, то витягне записку. Так і сталося, про що він потім згадував. Бо пізніше мені з ним таки довелося зустрітися.

Збирали ми хроніку подій у таборі. Я списував, які події відбувалися. Пізніше, коли я вже почув, що мене звідти вивезуть, то я залишив її на Берничука Аполлона...

В.В.Овсієнко: А вам удавалося звідти передати на волю ту інформацію?

В.В.Мармус: Пробували кілька разів, але, на жаль, я не знаю, чи вона доходила. Там був такий Ізраель Зальмансон*. Він дав адресу дівчини в Москві, яка була ніби як жінка Паруйра Айрікяна**, щось таке на «-ко», звучить по-українському....

В.В.Овсієнко: Сиротенко Лена, вона єврейка, але прізвище в неї українське.

В.В.Мармус: Мені вдалося було передати інформацію на волю, але той чоловік сказав уже пізніше, коли я з ним на волі зустрівся, що він ходив до неї, але її не було вдома. Батько чи хто його зустрів холодно. То він прив'язав камінець до того целофану з інформацією і кинув на середину Москви-ріки. Каже: «Що я буду казати? – Боявся».

В.В.Овсієнко: Люди передали з неволі – і от пропало...

В.В.Мармус: Так. Був ще інший випадок. Хроніка велася постійно-постійно, і шкода, що вона, можливо, так і загинула. Бо як мене звідти вивезли, я не чув, де подівся той Аполлон Берничук, на кого він її залишив і чи він ще живе.

Під кінець 1977 року я подав заяву, що переходжу на статус політв'язня.

В.В.Овсієнко: Боротьба за статус політв'язня почалася в кінці 1976 – на початку 1977 року.

В.В.Мармус: Так, я вже не ходив на роботу, всі нашивки позривав. Дали мені півроку ПКТ. Спочатку був карцер, щоб змінити свої думки і відмовився. Вони так зі мною трошки церемонились. Посидів там трохи, перевели на 36-у, в Кучино, посадили в одну камеру з Семеном Глузманом і литовцем – Шарунас Жукаускас. Також цікавий чоловік. Пізніше мене пересадили до Олесь Сергієнко і Євгена Пронюка, я сидів уже з ними. До кінця під той час там десь по сусідству сидів Євген Сверстюк. Пригадую, як ми йому на Різдво колядували, кричали. Потім повернувся Анатолій Здоровий з Харкова. Його кудись возили. Було там цікаво – звідти ми також писали, передавали інформацію. Я тоді свій обвинувальний висновок кудись там переслав, але виявилось, що він опинився в КГБ.

Така була, якщо так скоро говорити, ситуація в тих таборах. Звідти мене забрали на заслання. То був лютий 1979 року, десь днів за 10 до кінця терміну забрали. Мені якраз передали інформацію, а мене несподівано вхопили і вона так і лишилася в зоні захована. Я впирався, бо в мене багато чого позабирали – зошити з записами та інше. Потім, щоправда, дещо повернули. А тоді на мені був складений акт: тенденційно підібрану антирадянську інформацію конфіскувати. Я тоді ліг на землю і казав, що не піду, якщо мені не повернуть мої папери. Там у мене були цікаві портрети... Один з них сказав, що дає слово офіцера, що повернуть... Забрали мене і повезли у Свердловськ, звідти в Тюменську область. Там досить довго довелося чекати, поки не випустили на заслання.

Ясна річ, що там уже були інші умови. Потім виявилось, що в сусідньому районі сидить Семен ?лузман, трохи на північ – Красівський Зіновій. А нижче, в Кургані, – Шабатура Стефанія. Ми листувалися. Також листувалися з Іриною Сенік. У нас було досить активне листування. Пізніше налагодилися контакти з закордоном, з «Міжнародною Амністією».

Тримали мене в Тюменській області, Ісетський район, село Шорохово. Там є така річка Ісеть, то від назви річки містечко і район. Там же на засланні був мій брат Микола. Це нам зробили таку поблажку: я ніколи не сподівався, що ми будемо й на засланні разом. Коли мене випускали в Тюмені, то застерігали: дивіться, щоб ви там щось не зробили, бо ми вас розвеземо. Але все-таки ми були там разом. Минув рік заслання. Там начальником комендатури був майор Шубін,

який виявився непоганим чоловіком. А в брата Миколи якраз уже кінчався термін заслання. Той майор каже мені: «Взагалі то я маю право дати тобі відпустку, щоб ти міг разом з братом поїхати додому». Що він і зробив. Та відпустка виявилася досить бурхливою. Нам не давали ніяких документів, тільки супровідний лист, я їхав без паспорта. Нас не хотіли брати в літак. Потім таки посадили. А відпустки всього тиждень. Ми прилетіли літаком «Тюмень – Київ» і зразу пішли до Лісових, бо у мене були контакти з Вірою Лісовою. Можливо, не зразу, бо ми хотіли потрапити й до Оксани Мешко. Походили, а її на той час не було.

В.В.Овсієнко: Її засудили 7 січня 1981 року.

В.В.Мармус: Пізніше ми з нею залистувалися. Ми з братом ще й у Василя Стуса були. Випили там пляшечку коньяку. Він подарував нам фото і книжки: «Літопис Самовидця» та двотомний «Шевченківський словник».

В.В.Овсієнко: Означу: Василь Стус був у Києві від серпня 1979 року по 14 травня 1980 року.

В.В.Мармус: Так, то було у 1980-му. Він питав: «Ви не помітили – ніхто за вами не йшов, хвоста не було?» Там ще була така ситуація. Підїхали до Лісової, підходимо – а там машина підїжджає, перевіряють у нас документи. Брат мав паспорта, йому якраз видали, а я по кишнях раз-раз, а вони кажуть: «Та в тебе немає нічого». І в машину, відвезли в КГБ, зачинили. Обшукали там, позабирали все – враження було досить прикре... Я сказав: «Давайте папір, я зараз писатиму скаргу до прокуратури – на підставі чого нас затримали? Ми що, не маємо права по Києву ходити? На маршрутному листі написано: «Путь следования: Тюмень – Киев». А вони мені кажуть, що я повинен був прямо з Борисполя їхати в Тернопіль. А я сказав, що мав їхати поїздом, то їздив на вокзал, а тут це по дорозі. Опівночі нас випустили. Я й не знаю, яке то відділення міліції, де воно саме є. Коли приїхали додому, там також постійно возили на розмови, так що аж надокучило. А коли я повертався назад, то вони там такий рейвах учинили, що ніби я хотів потай виїхати в Київ. З аеропорту в Києві мене забрали, тримали цілий день, возили на обід. Я, правда, не хотів їсти, то вони сказали: «Ви що нам тут – голодівку хочете влаштувати»? А я кажу: «А що ж? Ви мене забрали, там речі лишилися, ви щось запахасте в них і скажете, що це я щось перевозив?» Мене потримали майже до відправлення літака.

Майор Шубін з Тюмені був незадоволений, казав: «Я думав, що воно так обійдеться, а мені дали догану за тебе, що я тебе так відпустив». Отака була поїздка. Але все-таки було задоволення, що побував зі знайомими, що додому заглянув.

Що ще можна сказати? У тому Шорохові був великий контингент «хіміків» – десь коло 500 чоловік. Вони там будували свинокомплекс. Було в мене інтересне спілкування з ними, хоч то елемент

невиправний: слухали – не слухали, а виявляється, що вони просто хотіли мати якусь із того матеріальну вигоду. Ніяк не могли повірити, що це так безкорисливо, що це без будь-якої вигоди робиться. Вони мені казали: «Не може бути, що ти не зв'язаний з ЦРУ, що тобі долари не дають за те». Такі були наївні хлопці.

Одного разу, ще як брат був, ми хотіли поїхати до Стефи Шабатури в гості в село Макушино Курганської області – найняти машину і тайком поїхати. Але з якоїсь причини не вдалося. Ми ж були на обліку, перевірку проходили. Але ті поліцаї любили, ну, як сказати любили – поважали нас: казали, що з нами немає ніякої мороки, на відміну від тих «хіміків», бо там вічно бійки, вбивства, з'валтування і багато такого. А з нами вони не мали таких прецедентів.

Одного разу десь із Мельбурнського університету, з Австралії, написали листа в Ісетський райком партії, щоб нас звільнили. То нас викликали, щоб ми дали відпис, що нас тут не переслідують. Ми відмовилися: «У листі немає ніякої неправди. Але що – хіба ми тут по своїй волі перебуваємо і чи маємо якісь права? Ми не маємо ніяких документів, позбавлені всього». Я потім, щоправда, відписував, але, ясна річ, той лист, напевно, не дійшов далі Тюменської області.

В.В.Овсієнко: Ота публікація в газеті «Летела утка над трубой» з цим пов'язана? *

В.В.Мармус: Ні, це був інший випадок. Це радіо «Німецька хвиля» передавало статтю, що політв'язні використовуються на будівництві газопроводу «Уренгой – Памари – Ужгород». Я, скажімо, не був прямо на тому газопроводі, але господарство, в якому я працював, якоюсь мірою обслуговувало ту систему. Не можна було сказати, що я працював безпосередньо на тому газопроводі, але якесь відношення мав. То вони ледве чи не фейлетон надрукували, що я, Красівський, Глузман, Усаток (з молдаван) і ще кілька політзасланців у Тюменській області використовуються на будівництві газопроводу. Були, були там такі випадки, кагебісти постійно приїжджали, вели з нами розмови. Було таких церемоній... Ми з Зоряном Попадюком листувалися, який під той час був у засланні в Казахстані. Його там арештували, то приїжджали нас допитувати. Тарас Мельничук прислав мені листа, що задумав рискнути вирватися на волю ціною публікації в газеті. Не знаю, чому він саме мені про це написав, бо я з ним не був аж такий близький товариш. Ну, на 35-й зоні були ми трохи разом. І такого листа він написав. Він сидів у зоні десь у Вінниці. Тоді в нас зав'язалося листування з Галею Горбач. Вона була трохи здивована, що так пізно дістала ширшу інформацію про нас. Я цим не поклопотався, бо сподівався, що Степан Сапеляк подав таку інформацію. Він був у 36-й зоні, а казали, що звідти був добрий вихід. А виявляється, що воно десь застряло. А зараз, через багато років, вже воно не те. Беру оті самвидавні видання, то фактично там немає інформації, що така група хлопців сиділа.

Я звільнився і на Новий 1984 рік приїхав у Чортків. Було досить мороки, бо перед ув'язненням я жив у Росохачі, то з тієї причини не хотіли мене прописати в райцентрі. У селі, на батьківщині, вже жив брат. А в Чорткові мені давала прописку сестра, у неї місце було ніби непогане. Вони не хотіли мене прописувати, бо я не мав роботи. Пішов шукати роботу – кажуть, що я не прописаний, тому на роботу не візьмуть. Я десь так за два місяці ходив, а потім кажу: «Знаєте, що? Якщо так, то везіть мене туди, звідки я приїхав». Була в мене з ними досить нервова розмова, але потім таки дали мені прописку в сестри. Постійне слідкування я відчував.

Коли я повернувся, то зібрали всю нашу сім'ю в Росохачі, приїхав з відділу пропаганди такий Подоляка і повідомив, що от ваш брат Володимир не виправився. Якщо він і далі буде вести антирадянську агітацію, то буде поставлено питання про перебування його в районі. А також і до вас, каже, буде відповідне ставлення. Це було для них трошки моторошно – як це так? А він ще добивався, щоб я публічно сказав, що не буду займатися антирадянською агітацією. На це я йому відповів: «Знаєте, уже від тих розмов мене нудить». Це його дуже обурило.

В.В.Овсієнко: А ви тоді вже були одружений? Щось ви про це не згадали.

В.В.Мармус: Я був неодружений – Ірина пізніше приїхала і ми в Чорткові одружилися. У Шорохово (в Тюменській області) направили молоду вчительку. Я з нею познайомився. Виявилось, що на неї батьки вже починають тиснути, бо їм кагебісти сказали, що їхня дочка зв'язалася з бандерівцем. У мене, може, й не було таких серйозних намірів, але кагебісти говорили, що це, бачите, тільки для забави. Я опинився в такій ситуації, що як залишити її, то це якоюсь мірою підтвердити їхню версію. Бачу, що вона так до мене ставиться, приїхала в Чортків – і ми нею одружилися. Вона влаштувалася вчителькою. Це також було не так просто, бо як директор школи, так і третій секретар райкому партії, така Полин'як, та й завуч і навіть сам начальник райвідділу КГБ Черниш зустрічалися з нею, намовляли, що з ким ти зв'язалася, та він такий-сякий, їдь додому і так далі. Була така обробка.

У той час, 1986 року, в Чортківському педучилищі кілька студентів мали намір створити підпільну організацію, виготовили посвідчення, чи, точніше, такі партійні квитки з гаслом «Україна для українців!». Може, там ще якісь ознаки організації були, я не знаю і тих квитків не бачив. Їх скоро викрили – і зразу мене викликають, питають, чи я з ними не знаюся. Такий Синіцин, полковник з Тернополя приїхав, який ще був лейтенантиком, коли в сімдесят третьому нас судили. Питав, чи я їх не знаю і якої думки про них.

У тому ж училищі студентка Люба Кавчук мала необережність негативно висловитися щодо чорнобильської аварії. То її так

притиснули, що вона отруїлася і ледве не віддала Богові душу. Я хотів з нею контакти навести – то зразу за мене взялися: дивись, мовляв, не бажано, щоб ти намовляв її на щось, бо будеш мати велику неприємність.

Підійшли вибори до Верховної Ради СРСР. Тоді, в 1988 – 1989 роках, події розвивалися швидко. Навесні 1989 року я їздив у Київ на установчий з'їзд «Меморіалу». Там на стадіоні був великий мітинг, якраз Юрій Бадзьо звільнився, виступав на ньому. Я перед тим сфотографував могилу, в якій поховані жертви чортківської тюрми, і передав тоді Івану Драчеві. Тоді ж ми в Чорткові створили «Меморіал» з молодих хлопців. Що цікаво, всі хлопці з нашої росохацької організації взяли участь у створенні «Меморіалу», але КГБ розігнало нас. Тоді ми пішли в хату. Я на той час уже був членом Української Гельсінкської Спілки, голова обласної філії Левко Горохівський був тоді на установчих зборах товариства «Меморіал». Хоч він і я були попереджені. Це вже робилося по лінії УГС – створювалися громадські організації, я постійно їздив у Тернопіль, зібрання відбувалися на Левковій квартирі.

В.В.Овсієнко: Тернопільську обласну філію УГС було створено в січні 1989 року.

В.В.Мармус: Так-так, 14 числа, якраз на старий Новий рік. Ми запланували збори, але нас усюди позатримували – кого де. Їхав Михайло Горинь з Зіновієм Красівським, їх десь у Львові затримали. Я хотів добратися до Тернополя напередодні ввечері, то мене зупинили на Чортківському залізничному вокзалі, забрали паспорт, тому що якась жінка вказала, що чисто такий як я обікрав її! Мене тримали в кімнаті міліції на вокзалі, якісь протоколи писали-писали до півночі, потім випустили. Я йшов дорогою, а за мною машина їхала, з неї кричали, кликали мене в машину, сміялися-реготали. Одне слово, був такий час, що вони вже не могли щось таке серйозне зробити, але ще щось таке намагалися. Тоді ми зібралися з районів 26 січня, обрали Левка Горохівського головою.

Ми створили Народний Рух у районі. Були такі жінчині товаришки-вчителі, з деякими людьми я сам познайомився, кілька їх зібрав і запропонував створити ініціативну групу, щоб створити Рух. Прийдете, мовляв, нібито випадково на збори «Меморіалу» і зробите заяву, що всюди, мов, створюється Рух, то давайте будемо створювати і в Чорткові. Призначимо день, напишемо оголошення. У мене й досі той плакат є. Коли створювався Рух, також Горохівський приїхав з Тернополя. Хоч він був попереджений, але то було зроблено. Ми всі ті громадські організації створювали, а під кінець створили районну філію УГС. Горохівський навіть здивувався, що в Чорткові так пізно була створена філія УГС. Мене обрали головою. Взагалі ми не думали її створювати, але Горохівський сказав створити. Члени Української Гельсінкської Спілки приїздили на зібрання в район.

І так повелося, що вже коли ми на основі УГС у квітні 1990 року створили Українську Республіканську партію, то я знову став головою. Так аж дотепер – кожного року мене переобирали. 1997 року ми перейшли в Республіканську Християнську партію. Бажано, щоб когось іншого обрали, з молодших, хоча ми не дуже й старі. Ще п'ятдесяті немає, але дехто собі може подумати, що тут якась монархія, бо така одна особа незамінна, чи що?

Ще пригадую, як ми Товариство репресованих створювали в Києві.

В.В.Овсієнко: Це було 3 червня 1989 року на Львівському майдані в Києві.

В.В.Мармус: Нам не відчинили Будинок художника. Міліція трохи докучала. Підганяли і вимагали, щоб скоріше розійшлися. То ми стали довкола клумби. Богдан Горинь вів збори. Прекрасно було, мені то сподобалося.

В.В.Овсієнко: Ви зараз є депутат обласної Ради?

В.В.Мармус: Так, це вже другий раз. Я був депутатом районної Ради в 1990 році. Потім 1992 року було дообрання до обласної Ради на місце вибулого. То я одночасно був депутатом і районної, і обласної. Нині я в комісії боротьби зі злочинністю та корупцією, а в попередньому скликанні був в етичній комісії. У районній Раді також у комісії боротьби з корупцією та злочинністю.*

В.В.Овсієнко: А розкажіть ще про своїх діток.

В.В.Мармус: Я часом думаю, що вже трохи старий, але як подивлюся на своїх дітей, то одразу молодію. Маю двох синів. Старший Сашко, з 1985 року, а молодший, Василько (так названо його на честь діда, Василя) – 1992 року, ще маленький. Хотілось би, щоб вирости нормальними громадянами держави. Сподіваюся, що їм не потрібно буде по тюрмах сидіти, як ми сиділи. Щоби вивчилися, щоб нормально працювали – для держави і для себе.

Я вже рік працюю в районній адміністрації консультантом з питань релігії та зв'язків з політичними партіями. Це такі в мене функціональні обов'язки. Щоправда, таких обов'язків у мене на папері немає, але я займаюся цими питаннями.

Щодо релігії, то воно так сталося, що це в нас досить слизьке питання і ніхто ним не хоче займатися. У нас є міжконфесійні конфлікти, в яких замішано дуже багато людей. Подекуди фактично безвихідна ситуація, тому що дві конфесії борються за одне приміщення. Одна церква на село, а в селі дві конфесії – греко-католицька і православна. І обидві претендують на один храм. То їх неможливо якось поділити. Робиться все для того, щоб побудували інший храм та й не сварилися між собою. Але це пов'язане з коштами. Заважають амбіції.

У районі є різні партії. Є Демократична партія, є Народний Рух, є Республіканська партія, хоч там кілька чоловік – тих, що не хотіли з нами перейти в РХП. Є КУН, є «Громада» (3 чоловіки) і ХДПУ. Є громадські товариства – «Просвіта», Союз українок, Товариство

репресованих, Братство вояків УПА. Доводиться час від часу їх збирати і радитись, що далі робити, як співіснувати. Така робота.

В.В.Овсієнко: Скажіть, будь ласка, де тепер хто з ваших колег живе?

В.В.Мармус: Андрій Кравець помер два роки тому. Микола Слободян, Петро Винничук і мій брат Микола живуть у Россохачі. Там же й два інші, яких не судили, але це чесні хлопці. Це Петро Вітів і Микола Лисий. Володимир Сеньків одружився на засланні і залишився в Томській області. Кілька разів він пробував десь тут купити якусь житло, але щось не вдається. Можливо, він ще повернеться сюди. А Степан Сапеляк живе і працює в Харкові. Приїжджає сюди до матері.

У цім році ми відзначали 80-річчя ІV Універсалу і 25-річчя того, як ми в 1973 році відзначали цю подію. То ми збиралися, зустрічалися. Звичайно, ми зустрічаємося частіше, але тоді був ювілей був і в селі, і в районі. Райдержадміністрація видала спеціальне розпорядження про відзначення 25-річчя підняття над Чортковом національних прапорів.

Цього 2003 року, за постановою Тернопільської обласної Ради від 28.10.2002 р., 30-річчя патріотичного вчинку буде відзначатися на обласному рівні. До речі, неодноразові клопотання Республіканської Християнської партії про вшанування членів Россохачької групи державними нагородами пан Президент залишив без уваги. У нього інші герої...

Постановою президії Тернопільського обласного суду від 27 травня 1993 року Володимир реабілітований за ст. 62 ч. 1, 64 та 208; засудження за ст. 222 визнано обґрунтованим. Однак судимість за цією статтею, відповідно до п. 5 ст. 55 КК УРСР, вигасла 1987 року

ПЕТРО ВИННИЧУК

(с. Росохач, 2 квітня 2000 року, у хаті Миколи Мармуса, присутні також Володимир Мармус та Микола Слободян) та його батько Микола ВИННИЧУК

(3 квітня, у його хаті, присутні Петро Винничук, Микола Мармус та Микола Слободян)

П.Винничук: Я, Винничук Петро Миколайович, рік народження 1954, 16 серпня. 1970 року закінчив я в Росохачі 8 класів. Працював у дорожній бригаді приблизно рік. А до арешту працював робітником на цегельному заводі тут, у Росохачі.

У нас удома завжди справляли церковні свята, особливо Миколая, бо батько Микола. У нас удома на святах я чув, як співали повстанські пісні, як тоді казали, оунівські. У час тих змагань хлопці склали багато пісень і співали їх.

Мій батько в молоді роки трохи брав участь у визвольних змаганнях. Допомогавав, що треба було: інформацію передавав, естафети носив, а як треба було, то й у збройних акціях брав участь, наскільки я знаю від нього самого. З нашого села був сотник Іван Кульчицький, його псевдо Сич. Він загинув десь у Садках. Він тут, у Росохачі, часто бував зі своєю сотнею, у цих наших лісах. Я чув про те все. Так що тій комуністичній пропаганді серед молоді про УПА я вже не вірив.

Після школи я почав зустрітися зі старшими хлопцями: з Мармусами – Володимиром та Миколом, зі Слободяном, з іншими. Ці хлопці розуміли, що то минуло, що ми зараз не можемо такими ж методами з більшовизмом боротися. Володимир мені зачав підказувати, що нам треба вивішувати листівки, розповсюджувати самвидав, техніку би мати, щоби друкувати. Оскільки я все то добре сприйняв, то він для мене був, можна сказати, як провідник у цій справі, він мені відкрив очі, як треба вести боротьбу. Так складався мій світогляд.

Володимир мені каже, що треба нам створити організацію і відзначити 55-ту річницю незалежності України. Треба в Чорткові вивісити листівки, українські прапори, аби народ трохи піднявся духом. Бо, каже, я вже й сам бачу, що навіть такі люди, які дійсно були патріотами, – вони вже кволі стали. Вже віру втрачають – довгий час минув, а здвигу ніякого нема. То нам треба, каже, людям додати духу, щоб бачили, що не все пропало – люди є, думають. Але треба це робити підпільно, щоб кагебісти тих людей не вирахувати.

1972 року – це якраз був мій призовний рік – Володимир каже так: щоб воно серйозно виглядало, нам як організації, так само, як ОУН, як УПА, щоб ти був вірним своїй Україні – ти повинен присягу прийняти. Це не така присяга, що ти повинен її боятися – просто урочисто даєш слово друзями, то ти береш на себе обов'язок бути людиною твердою, щоб якщо ти навіть коли попав у руки ворога, то щоб ти не міг видати своїх друзів.

Дехто, може, думає, що під присягов – це ніби для застрашки, щоб хто ся бояв. У нас такого й близько не було. Присяга для того приймалася, аби ти себе відчував дійсно так, як в ОУН чи УПА. В деякій мірі так ми себе так і відчували.

Десь у листопаді^{*} я, Володимир Мармус, Петро Вітів і Володимир Сеньків вирішили скласти присягу. Ми взяли дві свічки, образ Пречистої Діви Марії, хрест і ще щось. Хрест – це я добре пам'ятаю, Сеньків Володимир навіть зберіг його. Ми пішли на галявину в лісі і склали присягу. То було таке місце, що там колись часто бували оунівці. Там недалеко була криївка. Ми вирішили скласти присягу так, як ОУН-УПА, щоб себе відчуті такими ж людьми. Володимир читав текст при свічках, ми всі три при тім вклякнули на коліна. Правда, прапора в нас не було, бо з матеріалом не так-то просто було, аби пошити український прапор. Ми чотири чоловіка склали присягу. Тоді ж ми заприсягнули, що зараз підемо в село – а то якраз перед тими Жовтневими вони повивішували щось чотири чи скільки прапорів у селі – так ми їм заберемо ті прапори, най вони ся не гордять. Ми пішли по селі, зібрали всі червоні прапори. Це була перша наша акція.

Після цього друга наша акція була – помстити їм за могилу, що була на честь січових стрільців у нас тут символічно насипана людьми. Тут наші парторги – ну, я так розумію, це була вказівка з району, – вони воєнного бульдозера сюди загнали і зруйнували могилу. То ми сказали собі, що їм за то здалося відомстити – знищити пам'ятник «воинам-освободителям», як то вони називали цього воїна-загарбника, який на українську землю приніс поневолення, а не волю. Його пошкодили якраз перед їхніми святами – то для них дуже страшне було. Це зробили Сеньків Володимир і Вітів Петро – пішли й пошкодили пам'ятник. Вони прийшли туди з піонерами, дивляться, а там не пам'ятник, а виродок! Вони забігали, не знають, що робити. Його вилито з бетону, то не так просто було пошкодити. Довелося сокирою – ніс відбили, шолом побили... Коротше, зробили з него виродка – ось най си подивлять на свого «визволителя». Декотрі люди нас, може, зразу й не зрозуміли, але по тому зрозуміли правильно.

Це були наші такі перші акції, які ми в селі провели. Але Володимир каже, що це, хлопці, дрібнички. Ми повинні таке зробити, щоб люди дійсно воскресли духом. Бо ті сільські начальники все це зам'яли, голову туди-сюди тихо відрихтовували і навіть нікуди не

давали знати, що там прапори пропали, хоч вони були зобов'язані повідомити. Але оскільки голова сільради був такий чоловік, що він трохи оунівцям співчував і, може, сам боявся. Знаєте, то гроші невеликі, можна було прапорів ще пошити, і так ніби нічого й не було. А по тому вже на слідстві кагебісти тиснули нас, кажуть: «Чи то не він часом вас на це й намовив, якщо він з таким запізненням дав інформацію? Ми би вас мали ще тоді вишукати, як ви першу акцію зробили».

Почалася підготовка до Дня незалежності. Володимир каже: «Поки що нас є чотири, а на той час, якщо треба, буде і 8, і 9. Хлопці є, вже підібрані, так що ми це зробимо». Каже, що треба підготувати папір. Я сам купив рулон паперу в нас у магазині за два місяці до того. Люди масу того паперу брали, так що продавці не могли собі таке запам'ятати, що я там прийшов і взяв папір. Так що тут підозри, Володимир каже, не буде ніякої, що ти там візьмеш. А на прапори він десь матерію синього кольору знайшов, а жовту – то була велика проблема. Я не знаю, чи у Львові знайшов, чи десь. Навіть казав, що, може, доведеться прапорів не вивішувати, бо нема жовтого матеріалу ніде. Каже, наша держава запускає супутники в космос, а жовту тканину не годна випустити. Такий страх для неї був.

З наших рядів вибув Сеньків Володимир – пішов в армію. Ми з одного року були, але мене щось затримали, дали відстрочку, що я восени не пішов, мене мали в квітні брати на другий рік. Тоді складають присягу Мармус Микола, Андрій Кравець. Вони до того вже фактично були членами організації, але членство рахувалося від присяги. Я не пам'ятаю, де кого приймали, але я раз був, коли приймали трьох чи чотирьох.* Текст присяги склав Володимир Мармус.

Одного разу ми поїхали в Чортків, вибрали місце, де маємо розвішувати прапори, листівки – такі якраз, щоб людні були і де більше молоді. Акцент був на молодь, щоб зрозуміла, за що треба боротись.

Ми вже підготувалися, а тоді Володимир сказав, що є ще одна проблема. Ми питаємо, яка? – «Сапеляк ходить за мною, каже: «Я відчуваю, що ти щось зачинаєш готувати, щось ти хочеш зробити, а мені не кажеш». Можемо мати біду, якщо зробимо це без нього. Він може ходити й говорити: «У нас хлопці там таке зробили в Чорткові!..». Тому спробуємо його залучити до себе: він прийме присягу, може, це його спинить, він буде більше конспірації дотримуватись, і нам, може, безпечніше буде». Що я буду говорити: я й сам був проти цього, і хлопці були проти, але вже на прохання Володимира таки дали згоду. Кажемо: «Ну, добре, беремо його в свою організацію».

Тоді 20 січня 1973 року в нього в літній кухні ми си зійшли – всі, нас 7 чи 8 чоловік було. Засвітили свічки при образі, він склав присягу, так, як ми кожний, що буде вірний організації, буде дотримуватись

конспірації.

Я вже там вступав у бесіду, що він мав на таку і на таку годину бути в Чорткові, бо ми знали дорогу і будемо йшли до Чорткова приблизно 40 чи 50 хвилин. На той час він мав бути коло кінотеатру «Мир». Микола Мармус пішов з Петром Вітивим шукати його – нема ніде. Повернулися до нас – його нема. Ми десь годину часу крутилися. Володимир каже: «Нам чим борше це зробити. Заки з кінотеатру вийдуть, то вже повинні то бачити й читати, а не в той момент нам робити, коли буде багато молоді йшло. То й нам небезпечно, і заважає, бо всякі люди ходять». Ну, я не знаю, де вони Степана зустріли. Наскільки пам'ятаю, Володимир посварив його за цю справу вже тоді на місці.

Пішли ми розклеювати. Почали з української школи № 4, згори до долини. Уже ми вивісили прапор і пару листівок на педучилищі, поверталися, то коло військкомату бачили, що вже промчав «бобик». Володимир каже, що це не дарма той «бобик» полетів зі включеними фарами, так уночі він не повинен би їздити. Та ще й неділя була. Каже, вже, напевне, хтось помітив листівку, вже шум у місті є. Тоді ми тим же шляхом повернулись додому. А перед тим, як ми мали вертатися, Володимир дав, можна сказати, наказ Сапелякові: «Приїдеш у Львів – нікому би ти перший не розказував про це. Зовсім, так якби ти нічого не знав. Би ти на себе не давав ніякої підозри, що ти хвилюєшся». На тім розійшлися – ми пішли додому, а Сапеляк поїхав до Львова. Ми знаємо, що він приїхав без пригод – ніхто його ніде не спиняв. За ним не було ніяких слідів.

Через деякий час я їздив у Чортків до родича, він робив зубним техніком. Володимир каже: «Будеш їхав, то походи, послухай, яка бесіда йде». Я зайшов там у забігайлівку, в якій уголовники, я так зрозумів, за столом сиділи, бо там більше по-російськи балакали. Кажуть: «Ну, чекісти дають нам перцю! Недавно мене так били, що я ледве йшов – питають, чи не знаємо, хто би вивішував листівки чи прапори». І то говорячи, оглядаються на всі боки, чи нікого нема. Пішов я до свого родича, він у поліклініці робив, там сходилося майже все місто – і начальники жінок водили лікувати зуби, бо він був дуже добрий спеціаліст. То він знав майже всю історію цієї справи. Вони на півгодини чи що не вгадали час, коли ми почали розвішувати листівки. Той родич (уже нині покійний) з захопленням казав: «Ну, хлопці – молодці, зробили! Це, напевно, студенти звідкись приїхали до нас і таку акцію вчинили». Я думаю: е, то нас цінять високо – ніби ми з університету чи звідки. Ну, думаю, наша справа марно не пропала. Значить, варто було ризикнути й цю справу зробити.

Якось Микола Мармус довше працював і пізніше добирався додому, а ми були у Володимира. То він сказав нам, що Сапеляк там у Львові викликали. Володимир запитав, чого то його мали викликати? Каже, що перепитували те й се. Але він правду не казав, чого викликали. А

того викликали, що він тоді як приїхав до Львова, де лаборантом працював, то студентам сказав: «У вас Львів вважається таким патріотичним містом, але у вас так тихо. А в нас у Чорткові прапори, листівки вивішені всюди». Ті студенти на суді виступали свідками і все це казали – що, хто і коли їм сказав. Ото через його язик кагебісти на нього й вийшли.

М.Мармус: Вони навіть сказали, де саме були вивішені прапори.

П.Винничук: Ще й на яких точках – біля райкому, на лісгоспі, на критому ринку... Звідки така інформація? Це вже треба було зовсім таких, щоб не зрозуміли, що цей чоловік там точно мусив бути! Так що він сам на себе їх навів – він просто не дотримав слова присяги. А ті люди, які не дотримують слова – це ви самі розумієте... От і результат – нас дев'ятьох дев'ятьох чоловік постраждало за кілька слів, коли чоловік не вмів зберечи таємницю. І присяга йому не допомогла. Ми хотіли з ним поговорити, та він утік десь до вуйка. То ми з Володимиром – Володимир навіть підносив мене на руках під вікно, і я заглядав, чи він є в хаті вуйка. Дійсно, він з вуйком сидів за столом. Я зліз і кажура: «Ми його си не дочекаємо – якщо він уникає нас, то щось нам, напевне, загрожує». Володимир каже: «Ну, що вдіємо – ходімо по домах, та ж не будемо цілу ніч пильнували його. Він, може, поверне до мене». Та він до Володимира не повернув, а через деякий час, вже самі знаємо, до нього примчало дві машині...

Вперед Сапеляк почав казати їм, що це він сам зробив, та йому не повірили. Тоді він назвав Володимира, що то вони оба з Володимиром. Слідчий каже: «Ну, як ви два туди могли вилізти і то все зробити за такий час – не виходить так». Кажуть йому, що там коло педучилища вартовий бачив вас щось шістьох чи сімох, що там крутилися. Там був якийсь воєнний склад. Вартовий навіть підійшов, то ми вдавали перед ним, що п'яні, а хлопці за той час клеїли гасла і вішали прапор. Думаємо, бо він ще придивиться, щоб часом не пішов не подзвонив, бо там усе освітлено – то не в темряві.

І тут ми вчули про арешт Сапеляка. Ми ся зібрали й гадали: «Що будемо робили? Може би ми десь виїхали?» Але по тому ми передумали робити це, бо вирішили, що така справа нам нічого не дасть. Вирішили подивитися, що вийде з того далі. Так воно й сталося – невдовзі забрали Володимира Мармуса, а десь через місяць Миколу Слободяна, а по тому вже Миколу Лисого. Вже нас лишилися чотирьох. Микола Мармус каже, що коли він їде на роботу чи з роботи, то його постійно супроводжують, так що він навіть не має можливості підійти до когось із тих людей, які можуть щось сказати. Тут приїздив у Росохач один наш односельчанин, який десь піді Львовом жив, а колись був суджений – як його прізвище? – Мацишин Ярослав. Він відсидів довгий термін за участь у повстанському русі. Він хотів з Миколою Мармусом переговорити, то я навіть не знаю, яким способом вони там говорили – чи ховалися далеко, а за ними

бігали ті «хвости». Так що дуже важко було.

Наближається квітень. Я пройшов призовну комісію – визнали, що я здоровий, «для служби годен», як вони по-російськи писали, бо по-українськи майже нічого не писали. «Чекай повістки», – така бесіда. Я хлопцям кажу. Хлопці: «Може, підеш в армію і так си лишиш там». Там, де я жив, за корчму вулиця, вечір хто довго світить, то лампочка або розбита, або що. Пес також напуджений гавкає. Та що страшне – постійно чорна «Волга» тут біля косяку на повороті висаджувала десант кагебістів. Вони в кирзаках. А в мене вдома собаки теж були досить злі, то батько виходив пару раз із рушницею, бо, казав, чи злодії, чи що лаять – кукурудзянка всюди тріщить, пес туди ганить їх. Але я батькові сказав: «Це вони за мнов дивляться. Я знаю хто це, ви їх лишіть». Ну, батько каже, що раз так, то мусимо...

Так тривало до 11 квітня. Пам'ятаю, що рано було, розвиднілося, була четверта чи п'ята година. Чую – стук у двері. Батько встав, пішов до дверей, питає хто. – «Відчиняйте, КГБ». Батько відчинив двері – зразу підполковник Бідьовка влетів до хати. Я думав, що він мав якогось звіря вдзріти чи що – таким поглядом дивився. А то просто хлопчина – мені було вісімнадцять з половиною років чи трохи більше. «То оце-о син?» Батько каже: «Та в мене один син – оце мій». – «Ви Винничук Петро?» Кажу: «Я». – «Вставайте.» Я встав, вони завели понятих – їх усіх четверо було в хаті. Двох понятих мали, десь із Борщівського району одного привезли. Де вони їх набрали о такий порі, я так й не зрозумів. При двох понятих: «Прочитайте санкцію прокурора».

В.Овсієнко: На обшук чи на арешт?

П.Винничук: Ні-ні, на обшук. Я пам'ятаю прекрасно, що взяв у руки – санкція написана російською мовою. Я відмовився читати, сказав: «Я по-руськи не вмію читати». Бідьовка на це звернув увагу: «Ти дивися, він вже навіть... А що, у вас у селі по-руськи не вивчали?» – «Вчили, але моя мова українська, я-то читати знаю як, але я не розумію змісту того, що буду читати. То краще ви». Він тоді вбирає окуляри, такий незадоволений, крутить головою і починає читати: чи є в мене антирадянська література, зброя – це перше питання було. То батько зразу сказав, що зброя є – мисливська рушниця, бо він мисливець. Той каже: «Ні, я маю на увазі пістолети та інше». – «Ні, такого в нас нема». – «Ну, нема – будемо шукати, бо нам стало ясно, що у вас так є – антирадянська література, зброя». Батько каже: «Якщо так, то шукайте, будь ласка».

І вони почали трус. На стриху ще ліхтариками світили, бо там темно. Там вони знайшли мамині папери, що вона вчилася в польській ?імназії і мала там файні оцінки. Запитали, звідки це, то мама їм сказала, що тут у нас польська влада була, як зараз руська. Він виправив, що то не руська – то українська в нас влада. Обшук зробили – нічого не знайшли. Підписалися ті поняті, і батько, здається, підписався, і мати. Тоді Бідьовка каже до мене: «Поїдеш з

нами». – «Чого я маю з вами їхати? Ви не знайшли ні антирадянської літератури, ні зброї, нічого забороненого». – «Ну, нам треба щось в'яснити, на 2-3 дні поїдете з нами». До батька: «Ось вам адреса, бо він їде в Тернопіль. Щоб ви тут у Чорткові не ходили ніде – ми його беремо в Тернопіль. Туди до нас і звернетесь, але через два-три дні він повинен бути вдома».

Мене зразу привезли в Чортків, тут на першій поверсі завели в якусь камеру. Правда, за мною відразу там два чоловіки сіло. Один – я не знаю, хто то був, – каже: «За що тебе сюди взяли, ти хоч знаєш?» – «Та я звідки знаю? Ось приїхали, забрали, а за що толком? Шукали за антирадянською літературою – не знайшли, але все одно мене взяли». – «То нічого, якщо не знайшли, то тебе випустять». Я кажу: «То я так і думаю, що так повинно бути – раз шукаєте за одним, не знаходите, то чоловік же невинний». Посиділи ми десь, може, годину, може, півтори. Я так зрозумів, що вони робили перерву від машини до машини, бо нас того дня чотирьох узяли. * За той час устигли всіх завести – я так собі подумав.

Привезли мене в тернопільське КГБ. Це ще старе КГБ, тут, коло залізничного вокзалу. Там недалеко з лівого боку нова пошта. Я тільки підніс голову – там пошти є чи не чотири поверхи – то повно скрізь молодих дівчат та хлопців, заглядали. То один кагебіст навіть сказав до другого: «Ану, подзвоніть, хай позатуляють вікна шторами». Це щоб не заглядали з двору. Я вже видів, що є дві машини переді мною, чи, може, й три.

В.Овсієнко: А якою тебе машиною привезли, «воронком»?

П.Винничук: Ні-ні, «газиком». Це я точно пам'ятаю, бо там і «Волга» була. Когось брали у «Волгу».

Зразу обшук – капітальний. Але перед обшуком мене Бідьовка завів у свій кабінет, розімкнув сейф, витягнув звинувачення на мене: «"На, читай». Там – що 22 січня 1973 року...

Репліка: Каже: «Для того, щоб полегшити справу, відразу визнавайте себе винними».

П.Винничук: Мені зразу пред'явив звинувачення: «Ось ознайомся, аби ти довго не морочив нам голови, щоби ти зрозумів, що ми все вже знаємо про вас, що ви зробили». Я кажу: «Що ви там понадрукували такого, що я й близько того не знаю». – «Читай, читай». Я читаю.

Дійсно, там пише все так, як воно було. Кажу: «Я такого не робив. Ну, це чоловік якийсь написав... Як він то зробив, то він хай і відповідає. А я то не робив і підписувати не буду». – «Так?» – «Так». – «То зараз я тобі покажу». Раз, на дзвінок, приходять надзиратель, такий мордатий. Він мав на увазі, що я си мав наполошити: я хлопчина, а то такий бугай приходять, з голою головою – такий там був старий... А ще він був якийсь східняк, бо так і балакав. Він на вигляд не був чоловік душевний. Ну, ведуть мене. Думаю, зараз, напевне, він буде мені ламав кості, цей костолом – така моя думка була. Згори по сходах

звели в підвал, там зразу в камеру, в дижурку, пальці відбили на справі*. Все, мене вже оформляють, на сто процентів я вже зрозумів, що це вже все. Чую: «В третю камеру його!» – щось так я пригадую, що в третій я сидів.

Приходжу в третю камеру – там уже сидить молодий такий хлопака. Познайомилися з ним, у двох-трьох словах він сказав, що з Заліщиків. Назвався Чуб Сергій. Почав мені байки розказувати. Каже: «А за що тебе взяли?» Кажу: «Я не маю поняття за що, бо мене схопили на тротуарі, ніби за антирадянщину, якусь книжку я мав би мати, а я не маю поняття». Він каже: «То тебе тут довго не будуть тримати, повинні відпустити». Я кажу: «Так, і я так думаю».

Просидів я з ним один день, другий день. Дивлюся, цей мій Сергій починає дуже цікавим бути. Починає розказувати, що вони там мали криївку, якусь зброю, книжки заборонені мали сховані. Я зразу зрозумів, що це за чоловік – це просто-напросто підсадний. Підсадили такого, щоб він мав щось з мене витягнути, щоб я мав йому щось розказати. Я з ним просидів десь 4-5 днів, аж доки не сказав: «Сергію, мені здається, що ти є стукачок». Я йому просто так і сказав по такому блатному. Через день його забрали від мене.

Що я хочу ще сказати – я так десять чи одинадцять днів не давав ніяких показів, нічого не підписував, я казав, що не винен і нічого не знаю. Тоді Бідьовка викликав прокурора по нагляду – я от не пам'ятаю, чи то Іванов, чи то як його прізвище було? Він мене навіть полошив: «В суде я тебе покажу». Бо то був москалисько. Каже: «А от його і ще одного – то я тепер зрозумів, що то Миколу Мармуса, – їх до психлікарні треба забрати, аби їм мізки прочистили».

Бідьовка теж мене полошив. Батько якраз мав будуватися, звозив камінь, матеріал. А в нас як – то десять років треба було стягувати матеріал на якусь хатину. То він мені що сказав: «Не то – сконфіскуємо все, заберемо». Я кажу, що якщо воно є, то на то є й документ. Як на камінь, то батькові не тяжко в себе в конторі документ узяти, бо він там робив каменярем. А от на ліс – то ж ніхто не мав паперів, це ясно. І мене то почало трохи тривожити. Оскільки вони мені пред'явили покази Сапеляка, то я ж бачу, що він усе описав 100 процентів як воно було. Той прокурор мені просто сказав: «Якщо ти навіть розумний, то будеш дурнем». І правда, думаю, краще, напевне, визнати вину, бо я не відкручуся, а то дійсно зроблять з мене... Я си побояв того. Ми слухали радіо «Свобода», то знали, що вони робили з людьми: здорових робили психічно хворими. Так що вони цей варіант застосовували до мене. Тоді я вже підписав той протокол. І ще один протокол підписав, може, пам'ятаєте, що вони мають право до тебе зброю застосовувати в разі спроби втечі. Я щось довго його так само не хотів підписувати, ще навіть довше. Я йому сказав, що ви мене можете через поріг застрелити і сказати, що була спроба тікати – і маєте документ підписаний, що я був ознайомлений.

Так почалося слідство. Ми щось півроку під слідством знаходились чи скільки, Володую?

В.Мармус: Сім місяців. Але цікаво, що Володимира Сеньківа довго не було. Під самий кінець його підвезли.*

П.Винничук: Вони його привезли під суд.

Почалося наше камерне життя. Було, що я сам-один у камері сидів тижнів три. Дуже тяжко було одному сидіти. По тому, само собою, привезли старого стукача. Ми його пізніше викрили, це вже Микола Слободян допоміг. Цього стукача знали по Чорткову, з Миколиної камери. Микола вже на суді мені сказав, хто той чоловік зі мною. Дійсно, в нього зовсім інше прізвище. А вирок у нього був – бо ж йому потім при мені принесли вирок у камеру, я читав його, – що знайшли в нього 10 доларів, золоті монети, пістоль «Кольт». Це в нього був такий «політичний» вирок. А насправді він у Чорткові був затриманий за несплату аліментів жінці. Був справжній аліментник, а виявився таким досвідченим стукачем, що його аж у Тернопіль кидали по камерах, як от до мене, так, може, й до інших.

Після того, як першого стукача від мене забрали, то я щось тижнів зо два сидів сам. І от була така справа... Я не міг того добре запам'ятати... Одного ранку щось мені виглянуло, що зі мнов щось було – я не зрозумів що. Я ніби через сон чув, що хтось заходив у камеру. І якось так виглядало, що зі мнов могли щось зробити. Я по тому вранці йшов умиватись – мене нараз узяла така кволість, що я не міг на ногах триматись. Там коридор не дуже широкий, так що я руками від одної стіни до другої так і йшов, а надзиратель навіть не спитав, що зі мною. Значить, він знав, що зі мною. І на очі я добре не бачив. Це було один раз, по тому такого зі мною ніколи не траплялося. То щось незрозуміле. Як через сон я чув, що камеру замикали після того, як я почав трохи приходити до тями. Я все думаю, що вони щось мені зробили, але що конкретно, я не годен сказати. Але ж молодий чоловік, організм мав здоровий – і такий раптовий занепад був... Коли скінчилося слідство, почали нас на суд возити. Як я вже сказав, ми не довго конфліктували з кагебістами і плутали справу, щоб вони не змогли вийти на всі сліди. Їм це вдавалося через те, що язиками таки роблять свою справу.

Почався суд. На суді ми всі зустрілися, дуже ми раді були, почали обійматись. У «воронках» кожного в окремій кабінці тримали, так що ми один одного не бачили вже півроку. А тут судді здивувалися, бо вони думали, що ми йдемо один другому чуби рвати або ще щось таке, а ми, навпаки, хто заходить – вітаємося, обіймаємося.

В.Овсієнко: Вас усіх посадили на одну лаву чи як?

П.Винничук: Ні, лави було дві. Трьох сиділо спереду, а чотирьох позаду. Суд був закритий.

З тих радощів ми почали говорити. Тут конвоїр накинувся на Слободяна Миколу, бо Микола щось там сказав. Вони його в

наручники: «Мы тебе покажем!» Начальник конвою дуже хотів героя грати – брав аж два пістолета з двох боків, дві кобури має, показує, що він дуже озброєний. У конвої були вірмени. Я би сказав, що ці хлопці були дуже сумлінні, я не можу півслова на них сказати. Вони до нас ставилися навіть з деякою симпатією. А цей старший конвою дуже страшив – чи він москаль був, чи хто, трудно сказати, аж його по тому суддя спинив.

А батько розказував, що вони чекали на дорозі під судом. Каже: «Вас привозять, «воронок» заїздить чуть не завалить двері – так стає, щоб ми навіть не бачили, як ви виходите, які ви там, що там». Ну, а батькам то найголовніше – хотіли на нас подивитись. Каже батько: «Підходять два кагебісти і давай нас гонити відтіля». Батько тоді: «Чому ми маємо йти – це мій син, і я тут буду стояти, ти чого мене в зал не пускаєш, щоб ми своїх дітей побачили?». Батько навіть сказав, що, може, ви позбавили їх так, що ховаєте тепер від нас, щоб ми навіть не подивились, що ви з ними там зробили. Я кажу, що батько мій не з полохливих був, він з ними справу мав. Потім, каже, вони трохи далі почали ставати від дверей.

Скінчився суд. Мені дали 4 роки суворого режиму і 3 роки заслання. Але ще скажу: батькам оголосили, що вирок будуть зачитувати на другий день. Нас після того привезли в суд з полудня. Але батьки все одно щось не вступалися, туди-сюди ходили. Бо добиратися треба на поїзді, автобуси вже на ту пору на Чортків не ходили. Ну, і хтось там затримавсь трошки довше, а ті вже хотіли на вокзал іти. А воно ж там і КГБ близько, навіть коли вони ходили по вулиці, то часом ми їх чули, кричать: «Петре!», чи «Володимире!», чи «Миколо!». Бо камери були попри самого тротуару. Хтось там сказав, що хлопців у «воронку» повезли до суду – батьки назад сюди. Ну, і зайшли в зал, ми їх бачили. Конвой потроїли: що був до десяти чоловік, а стало понад двадцять. Я пам'ятаю це по свічках, бо тут вимкнули світло і кожний солдат мав запалену свічку. Ми додумалися, що як ми приймали присягу при свічках, так і зачитали кару при свічках. Хотіли нам кагебісти показати, що от ми вас при свічках і судимо. Ну, вони помилилися в тім, бо ми духом не впали, а, навпаки, піднеслися.

Тоді після суду до мене в камеру привели Степана Сапеляка.

В.Овсієнко: А ти був один чи з кимось?

П.Винничук: Я з тим провокатором сидів. Кидають ще Сапеляка до мене в камеру. Ми ся обняли, так як звикле, як односельчани, за звичаєм. Почали ми розмову, він почав си викручувати. Мені все це не сподобалось: навіщо казати, що там Лисий і Слободян десь у Чорткові співали якісь пісні, їх затримали і так, мовляв, на нас вийшли. Я кажу: «Ти так не говори, бо мені давали твій протокол допиту, ти зразу показав на нас усіх. І ти, кажу, ніколи це більше не балакай, аби я не чув, що ти на хлопців наклеп зводиш. Він трохи си стримав. Я кажу: «Ти дивись, бо це дуже нездала справа, ми тобі нічого не кажемо, бо

ти так само терпиш, як і ми – тобі строк так само дали. Як є, так і є, але будь справедливим і такого більше не говори». Ну, цей стукач усе це слухає – він для того і є між нами.

Почали нас сюди-туди гнути. Коротше кажучи, приїхав з Києва Рубан – може, пане Василю, він вам відомий?

В.Овсієнко: Така величезна пика зі шрамом?

П.Винничук: Так-так, шрам на щоці і наколка на руці – рожа, він у Києві матрос колись був чи щось таке. Чорний такий. Це київський вербувальник, він вербував а?єнтів. Ну, він, напевне, з нами всіма вів справу.

В.Овсієнко: Зі мною він теж говорив – і саме на цю тему, і в той же час – на початку 1974 року я після суду чекав етапу в Київському КГБ.

П.Винничук: Він починає мені розказувати, який я молодий, як я можу вийти борше на волю і так далі. Я йому сказав, що я на таке не спосібен. Коротше кажучи, ще довго ми вели бесіду з ним, він нічого не добився від мене, бо я ухилявся. Я йому так у вічі не сказав, що пішов ти геть зі своїм КГБ, а просто – я таке не вмію, я того не можу... Він зі мною поговорив, бачить, що щось не дуже виходить.

Підключився Паламарчук чи Паламаренко. Це, кажуть, тернопільський кагебіст. Він до того си добалакав зі мною, що каже: «Ну, добре, а як ми на вас вийшли, ти хоч знаєш?» Це я кажу так, як на сповіді святій. Я сказав: «Та я знаю, як ви на нас вийшли». – «Ну, а ти звідки маєш знати?» Я кажу: «Як звідки, зі мною Степан Сапеляк сидить в камері, він же мені казав, що ви йому обіцяли, що не будете його судити, а ви його тепер посадили». А він каже: «Ну, і дурень той Степан». Я не знаю, хто з нас був прав, що він мав на увазі, але я зрозумів так, що, значить, я йому правду сказав, що якась там бесіда була. Хоч він себе й уявляв таким мудрим, а я його, значить, перемудрив. Мені того визнання фактично й не потрібно було, просто-напросто я сказав, що мені й так зрозуміло, кого першим узяли і як усю решту взяли – тут не треба такої великої мудрості.

Паламаренку теж нічого не вдалося. Тоді викликає Гнинюк – начальник Тернопільського управління КГБ. Це вже перед етапом він нас викликав, зараз десь через три дні ми поїхали.

В.Мармус: За три дні нас забрали.

П.Винничук: Так, ви борше їхали, а потім ми. Бо то всіх викликали. Сапеляка вперед, за Сапеляком мене, бо ми з однієї камери. І Гнинюк туди само гне: «Ти в Чорткові листівки вмів розклеювати, а нам написати, хто і що – ти не вмєєш». Кажу: «Певне, що я таке не вмію робити». Він сидить за таким столом, як би й ми, а тут два – Степанян з одного боку, а другий опер з другого. Не знаю, як його прізвище, він не представлявся. Бо того вірменина Степаняна ми всі знали, він був оперуповноважений КГБ. І так свердлить мене очима той Гнинюк, що я вже не годен крутитися, бо той звідси, а цей звідси на мене. Це такий на мене психологічний тиск чинили. Отак десь із півгодини. Ми так

нічого з ними не домовилися, він мене відправив у камеру. А цей Гнинюк мені ще таке говорив: «Якщо полковник КГБ тобі каже, що ти борше вийдеш, то ти не віриш мені?» – «Та я вам вірю, але я таке не вмію робити, що ви хочете, я на таке не спосібний». Так він каже: «Заберіть його». І до Степаняна: «Заведи його в свій кабінет, візьми з нього розписку, що він, якщо розголосоить цю таємницю, то понесе кримінальну відповідальність». Я молодий був, то написав їм ту розписку, що якщо я, такий-такий, розголошу, то я понесу кримінальну відповідальність. Тому коли їхали-смо на етапі – то Микола Слободян пам'ятає, що я йому розказував: «То мені треба тепер мовчати, бо ті стукачі донесуть і мене ще раз посадять!» *(Усі сміються)*.

Отож із Тернополя етапом нас довели до Києва. Я вздрів нашу столицю через ?рати, з вагона-столипіна. Там у коридорі солдати, собаки, нас гонять, як рабів.

Привели нас на перший поверх. Тюрма, напевно, ще Катериною будована, там, напевно, ще кістками нашого славного козацтва встелено, це, напевно, для них Катерина будувала тюрму. Зразу почався шмон. Наглядачі попідносили молотки, кажуть, що це молоді «бандьори» прибули. Один навіть сказав, що побив би тут усіх нас молотком. Ти пригадуєш це, Миколо? І замахнувся навіть: «Ви знаєте, скільки я ваших перевозив із Західної України? Якби ви то знали!» Отаку ми зразу зустріч мали. Я собі по тому думаю: як таке на Україні зачалось, то що в Росії має бути?

Ну, нічого – з Києва перевезли в Харків. У Харкові нас у ту саму камеру завели, де перед тим брати Мармуси були, Сеньків і Сапеляк. Там сидів харківський сектант Здоровець, інвалід на руку. Він був дуже імпульсивний, дуже жваво розказував, що от тут були брати і з ними все гаразд. Нам трохи стало відродно, бо вчули про своїх хлопців. А вони перед нами рухалися за тиждень чи днів 10.

З Харкова ми поїхали на Рузаївку, це вже в Мордовії. В Рузаївці тамошні зеки-кримінальники сказали нам, що якщо підемо з Рузаївки вгору, то це на Урал, а якщо повезуть вниз – то на Мордовію поїдете, звідси якраз роз'їзд. Дійсно, звернули вниз, на Мордовію. Проїздимо – Потьма-1, Потьма-2. Там усе секретні станції, що їх ніде на картах не було. Заводять нас у камери, пишуть на дверях, що політичні, – там усе поділено, щоб ніхто чужий не потрапив у камеру.

У камері сиділи три латиші. Ще воєнні – СС чи як там у них та команда називалася. Ті старі латиші дуже здивувалися і втішилися, що ми такі молоді попали як політичні. Здається, двох їх з нами потрапило в 19-у зону, посьолок Лесной Теньгушовського району. Приїздимо ми в зону – сніг лежить. Я кажу: «Дивися, як живо зима настала – а ми недавно з Тернополя виїхали, там іще осінь, а тут уже зима». Нас там перебрали, як звикле, видали нам зеківський мундир. Заводять у той їхній штаб. Там засідає штаб зони – начальник режиму,

лікар, «кум» і вся та лагерна свита. Але з коридору нас викликають по одному. Ми чекаємо. Дивлюся – підійшов якийсь чоловік, схожий на українця, стоїть собі збоку, слухає. А ми з Миколою Слободяном так перешіптуємося, а потім беремося голосно говорити, що це, напевно, наш земляк, бо щось він до українця подібний. Він прислухався, а потім підходить сам: «Здоров, хлопці!» – «Здоров!» – «То ви з Тернополя?» – «З Тернополя». – «Ми вже давно чули, що до нас мають приїхати хлопці вдвох із Тернополя. Я з Івано-Франківщини, я Дмитро Синяк». Кажуть, зараз він уже покійний, хоч він ще й не в таких старих роках був. Забрала смерть хорошу людину.* Це я вперше зустрів такого бойового, можна сказати, побратима. Дмитро Синяк був референтом надрайонної пропаганди, це свідомий чоловік був, сміливий, мав троє поранень у боях. Ми знаємо, що хто мав двоє, троє поранень, ті нагороджувалися високими українськими нагородами. Мені відрадно стало, як я вчув, що він закінчує строк – він мав 20 років каторги. Казав, що мав смертну кару, йому замінили на 20 років каторги, він 18 уже просидів, десь через 2 роки звільнення. То проти моїх чотирьох років! То я скріпився духом, думаю: чоловік міг витримати скільки, а я вже чотири роки не можу? Це має бути навіть смішно. Я став зовсім другим чоловіком, як то кажуть, твердішим. Я побачив людей, які стільки витерпіли за незалежність, за ідею, бо не хотіли змиритися з тою московською комунією. Вперед Микола Слободян пішов у штаб. Виходячи, він не міг мені нічого сказати, бо тут зразу й мене в двері. Сидить начальник режиму...

В.Овсієнко: Підполковник Вельмакін.

П.Винничук: Вельмакін, а «кум» – я прізвище його забув, і лікар.

В.Овсієнко: Начальником зони був капітан Пікулін, а лікар був Сексясєв.

П.Винничук: А лікар – що мене здивувало – той, що наше здоров'я повинен охороняти, він найбільше говорив, у яке місце нас всунути, щоб нам було гірше. Подивився мою картку, каже: «Цей ще молодий, здоровий, він балани буде катати – його в розкрийний цех». Не режим мене не посилає, не начальник, а лікар... І, каже, зі Слободяном, з посправником, не будуть на одній роботі, будуть окремо. Це лікар говорить – ну як такій медицині ми можемо вірити і чекати, аби вони нас лікували? Я це на свої вуха слухав, що про нас лікар каже. Вийшов я звідти. Дмитро Синяк відразу: «Ти, Петре, куди понав?» – Кажу: «В розкрийний цех». Він каже: «Вже по роботі можна бачити, що ви хлопці – те, що треба». Кажу: «А як ви так визначаєте?» – «Бо сумнівні не попадають на такі роботи – ні в кочегарку, ні в розкрийний цех. Туди попадають такі, що начальству не до вподоби – на важкі роботи. Так що ви так попали, як я й думав».

Отож мене призначили в розкрийний цех – п'ята бригада, другий загін. Микола понав у перший загін – бригада, я не знаю, яка там у тебе

була.

М.Слободян: Обслуга – перша бригада.

П.Винничук: Ну, увечері почалося знайомство. Тут молоді львів'яни – Старосольський Любомир (*Зі Стебника, 1955 р. н., 2 р. за ст. 62. – В.О.*), Попадюк Зорян (*Із Самбора, 1953 р.н., 7 р. ув'язнення та 5 р. заслання за ст. 62. – В.О.*), з Харківщини Кравців Ігор (*1938 р.н., 5 р. за ст. 62. – В.О.*), Матвіюк Кузьма з Хмельниччини (*Ув'язнений в Умані 1972 р. за ст. 62 на 4 р.*), Гриць Маковійчук з Кременчука (*1935 р.н., 3 р. за ст. 62. – В.О.*), повстанці Роман Семенюк з Сокаля на Львівщині (*1930 р.н., ув'язнений 1949 р., відбув 28 р. Загинув 1992 р. – В.О.*), Микола Кончаківський зі Львівщини, з Миколаївського району (*30 років ув'язнення, помер через місяць після звільнення восени 1978. – В.О.*), Василь Долішний, зараз покійний, з Івано-Франківщини (*3 села Підлужжя Тисменецького району. Ув'язнений за участь у повстанському русі 1946-1956, за поширення самвидаву 1973-1983, за звинуваченням у «хуліганстві» 1984-1987 рр. Помер 31.12. 1995.*). Мирон Іван (*3 с. Бичків Рахівського р-ну, Закарпаття, 25 р. ув'язнення. Живе в Бичкові. – В.О.*), Михайло Журахівський (*3 Ясені під Говерлюю, 25 р. ув'язнення, уже помер. – В.О.*), Лукашевич Денис – греко-католицький священник старенький, який відтерпів 25 літ за те, що не хотів перейти на московське православ'я, так само терпів, бідолаха – і дотримався до кінця, його потім дочка забрала, приїжджала з зятем у Мордовію, вони десь на Львівщину чи де переїхали. Ну, і багато інших хлопців, так зараз не всіх перечеислив.

Попрацювалося деякий час. Підійшов, здається, місяць квітень – говорять, що приїхав учитель з Київщини...

В.Овсієнко: Я приїхав 12 квітня 1974 року.

П.Винничук: Ми, перша зміна, повертаємося з роботи. Іде друга зміна. Я кажу: «Там приймайте земляка – з Київщини приїхав до нас учитель, дуже хороший хлопець». Ми вже познайомимось – пан Василь Овсієнко. Це був 1974 рік, квітень. Це я запам'ятав. Відтоді ми дружили, доки нас з Миколою Слободяном не перевезли на Урал, а пан Василь залишився в Мордовії. Нас забрали десь у кінці серпня 1975 року.

М.Слободян: Мені залишалося ще десь шість-сім місяців до звільнення.

П.Винничук: Десь через місяць часу, як ми прибули в 19-у зону Мордовії, за нами взимку приїхав цей же Рубан, кагебіст із Києва, який обіцяв, яке там на нас страшне життя чекає і який був би рай, якби ми дали згоду працювати на нього. А перед цим хлопці якраз проводили акцію протесту. Ми з Миколою, правда, участі в цій акції не брали, це я добре пам'ятаю.

В.Овсієнко: Ну, то на початку всі приглядалися.

П.Винничук: По-перше, нас ніхто не просив – просто сказали: хлопці, тут отаке буде. Що я буду говорив? Ми цю боротьбу ще не дуже

розуміли, то поставилися чесно, що відмовилися. Нас викликали – був такий кагебіст, наш земляк Стеценко, я його прекрасно пам'ятаю, – він нас викликав і похвалив, що ми молодці, що відмовилися. Він уже знав. Ми почали говорити з хлопцями – з Семенюком Романом, з Синяком... При цьому ми вираховували провокатора. Він був із побутової зони, просто-напросто програвся там у карти...

В.Овсієнко: То Сірик Микола з Луганщини.

П.Винничук: Так, він викинув там якусь афішку, Гітлера намалював, то йому вже політичну статтю дали – і як свого агента до нас привезли. Але він там нікому й не потрібний був, бо його всі зразу зрозуміли, що він за чоловік. Але факт той, що ми хлопцям підказали, що раз нас кагебіст похвалив, то хтось уже доніс.

А ще стримувалися тим, що батьки мають приїхати на побачення. Ми думали, що як вони стільки кілометрів проїдуть, а нас позбавлять побачення, то недобре буде. До мене батько, мати, сестра приїхали. Пан Василь Овсієнко уже був у зоні, бо я навіть показувався йому через віконце – так світили ми сірниками, це наш такий знак був. Батько курил, сірники були при ньому, Микола Слободян курил, а я вже показував. То вже всі наші спеціально проходжуються біля будинку побачень, а я показую: той звідти, той звідти, як кого звати. Ми в Мордовії пробули неповних два роки. Збирають нас на етап. Пана Василя Овсієнка в списках не було, а ми попали. Зоряна Попадюка не було, Кузьми Матвіюка, Гриця Маковійчука, так само не було Ігоря Кравціва. Ми з Миколою попали і ще хтось. А в основному тих руських вивезли – солдатів-перебіжчиків, таких молодших хлопців.

Не пам'ятаю, скільки ми їхали. Приїхали в 37-й Пермської області раненько. Ми не зразу ввійшли в зону. Спочатку там нас у баню завели. Ми зразу спитали, чи є Мармуси, Сеньків – банщик сказав, що Мармус є, але один, і Сеньків є. Ми зразу попросили викликати їх, бо нетерпіння мені було, я вже хотів си здибати зі своїми хлопцями – яка там мені баня! Кажу, що я в баню ще встигну, а ти нам покажи, де вони. Він каже, що нема як, а я кажу: «Давай, чоловіче, роби це для нас». – «Ну то, – каже, – ходіть». Він нас відвів, ми зустрілися там з хлопцями. Вони ще спали, але встали заради нас. Ми там обнялися, туди-сюди, кажемо, що мусимо бічи в баню, але добре, що ми є разом. Спитали, де Микола Мармус. Володимир каже, що Миколу не хочуть перевести з ним, але, каже, ми зробимо, що вони змушені будуть привезти його.

Почалося наше життя. Кагебіст десь із Сумщини, українець, Грива писався, зачивси з нами знайомити. Спочатку всіх руських перебрав, а по тому естонців, євреїв, а нас наслідку, як земляків. Правда, не можу сказати, що він схилив нас до чогось, бо розумів, що ми люди не ті, з якими можна так говорити, що працюйте на нас – він це навіть близько не говорив. Так узагалі говорив, що хотів би з нами мати

дружні стосунки, бо якби щось, то він може нас і захищати, як земляків своїх. Обіцянки в нього були широкі.

Тут розпочалася, тепер уже можу сказати відкрито, наша боротьба зі владою. Я от не пам'ятаю – може, Володимир краще пам'ятає, – ми робили першу акцію протесту з голодівкою... По добі ми голодували, писали заяви протесту – я не знаю, чи то до Брежнєва з вимогою, чи була якась річниця.

В.Мармус: Тоді, по-моєму, відбувався партійний з'їзд.

П.Винничук: Так, то з'їзд, мабуть, був – чи то XXV, чи то XXIV. Ми зверталися до з'їзду, що Україна за Конституцією має право вийти зі складу Советського Союзу. Я не пам'ятаю, скільки нас брало участь – чи 10 чоловік, чи 9. Це дуже сполошило керівництво зони. Зразу кагебісти налетіли: як! Ми їм усі умови створили, ледве не телевизор поставили (телевизора не було, але вони обіцяли) і таких більш-менш смирних підібрали, академіків та високих письменників між ними нема – а що ж таке сталося?

І тут з'являється в нас у зоні такий оперуповноважений Терент'єв. Він був про себе дуже високої думки – що він великий Шерлок Холмс. Володимир Мармус писав багато шифровок, то все треба було переховувати. Терент'єв це відчував і почав за Володимиром та іншими українцями пильно стежити. Намовляв тих росіян-стукачів стежити за голодівками, за протестами – бо за мій час перебування там ми провели десь 6-7 протестів.

Незабаром до нас привозять пана Євгена Пронюка^{*}. Це вчений чоловік, то вони й на ньому зосередили увагу. Але ж ми й до того заявляли протести. Пронюк запропонував провести акцію, ми готувалися до неї.

В.Мармус. Це була річниця підписання Гельсінкських угод, 1 серпня 1976 року. Пронюка повертали назад у 36-у зону, а там була домовленість, як інформацію передавати.

П.Винничук. Люди вже були вписані в інформацію, що пішла за зону, приблизно 10 чоловік, а 4 було таких, що ми їм маємо сказати нині, а вранці вже вони мали віддати заяви на перевірку, бо ті люди в нас були під підозрою. То щоб оперативники борше не дізналися про наш задум і не зірвали акцію (могли вивезти з зони Володимира, Пронюка чи ще когось), Пронюк радився, як то зробити. Кажу: оцим ми кажемо, щоб писали заяви, я оцього беру на себе і буду за ним слідити. Це була субота, а в неділю кіно привозили. Кажу, що цього я буду так пильнував, що він не зможе нічого передати, бо він буде під моїм наглядом.

Чуючи, що я за ним ходжу, він уже си бояв. Не буду його називати зараз, він росіянин. Я так: він у кіно – я теж за ним і сідаю неподалік, він виходить у секцію – я йду за ним, він в умивальник – я так само. Я – тінь його. Що хочу сказати: ми його недарма си бояли. Коли він вийшов з кіна – а він жив неподалік, так через коридор, як

зараз пам'ятаю, де його ліжка було, – я став під двері і раз – відчинив їх. Аж опер наставляє до нього голову! Але він нічого не встиг почути, бо вже я об'явився. Я вважаю, що це не було випадково. Чому це, як він зайшов, то вже й опер є? Так випадково вони не могли зійтися. Так ми за ним простежили. Відбій. Євген Пронюк підходить до нього і каже, що завтра пишемо протест, оголошуємо голодівку. Він уже не хоче відмовити, щоб себе не виявити – і немає як оперу дати знати, бо вже ніч.

М.Мармус: Так треба було, щоб прізвища, подані в інформації, зійшлися з дійсністю.

П.Винничук: Ми знали, що він любив себе показати таким героєм, що він у критій тюрмі був. Отак ми використали навіть стукачів.

Там почалося справа про ліжка. Ті ліжка були такі, що на них не можна було спати. Замість сітки там такі широкі бляхи, але рідко, то матрац між них провалюється. Ми туди підкладали собі картон, папір – а наглядачі все викидають з-під нас. А ми подумали: скільки ж будемо терпіти – давайте повикидаємо їх геть! Там два таких непевних рушило. Вони-то не думали, що з цього почнеться акція, а ми хотіли зачіпки. Вони рушили – а ми й собі, бо не ми ж починали, ми підтримали. Кажемо: «Хлопці, всі ліжка викидати в коридор, будемо на матраці лягали». Це тривало два тижні – нас ходили умовляти, то було страшно. Справу з ліжками ми виграли: вони до них більше не пхався, ми підкладали під матраци, що хотіли.

Потім за Мармуса Миколу ми вели з кагебістами боротьбу, щоб його перевели з 35-ї зони в нашу. Ми таки добилися свого, але вони застерігали: «Будемо бачити, як ви будете поводитися». Вони нам ще й умови будуть класти – що чоловіка з неволі в неволю переводять, а ми вже маємо дуже ?речні бути. Ми казали, що будемо – в міру можливостей. Ця акція теж була успішна.

Але Терент'єв посилив стеження за Володимиром, бо він зрозумів, що Володимир інформацію пише. Були канали, інформація з зони виходила, але от чи доходила до місця – це інше питання.

В.Мармус. Ми там писали хроніку всіх подій, які відбувалися в зоні. Я там ховав її в одному місці. Її мав брати Берничук. Потім брат Микола завіз дещо в Москву, то там його ще й шовіністом обізвали, у Сергія Ковальова.

П.Винничук: Мені Володимир Мармус на день ангела, на Петра, намалював на великому аркуші файного запорозького козака. Там усе наше товариство було підписане. Я його зберігав вісім місяців. Наставав день звільнення.

5 квітня 1977 року я мав іти на роботу в першу зміну, а мене не пускають – кажуть, що я повинен у зоні бути. Я зрозумів так, що мене мають брати на етап. Цей Терент'єв, який на нас зуб мав, присилає по мене і каже принести з собою всі ті речі, які я маю забрати, щоб їх проглянули, чи нема там якоїсь інформації. То я відніс із тим

дерев'яним чемоданом, який мені подарував ще в Мордовії Кончаківський Микола, а другий, здається, Палійчук Дмитро вже тут, на Уралі, на 37-й зоні. Він з Івано-Франківщини, оунівець, старий політв'язень, 25 років відсидів. Так що я дві пачки туди відніс. Вони переглянули, і якраз те, що мені треба, він відкинув, сказавши, що таке не може пройти. Кажу: «Ну то ви ніколи козака не виділи намальованого?» – «Козак козаком, але тут підписи». – «То ви вже й на картині боїтеся козаків?» Я йому категорично заявив, що як він не віддасть мені того, я з зони сам не вийду – я взагалі відмовляюся виходити з зони своїм ходом. Так ми з ним побесідували, він наказав мені йти. Це вже підвечірок, він там іще хотів дзвонити. Я вже навіть не йшов на вахту, кажу: «Я прощаюся з друзями, так як слід. Я прийду». Думаю, треба нам з хлопцями випити на дорогу чаю – за нашим звичаєм попрощатися. Я кажу, що виходив з тієї зони майже зі слізьми на очах – я прощався з друзями, бо на волі буде важко знайти таких друзів, якими там ми були. Ми там один за одного стояли, ми не рахувалися ні з чим.

Випили ми чай, попрощалися. Я зрозумів, що Терент'єв не віддасть мені речей. А я ж пообіцяв, що з зони не вийду. Тоді ми живо з Володимиром сіли в їдальні, я написав начальнику КГБ скаргу на цього Терент'єва, що він провокує нас. Я написав те, чого він заслуговував, нічого не вигадав. Просто ми хотіли з ним звести рахунки, бо він за п'ятами ходив.

Прийшов я на вахту й кажу: «Оскільки мене викликали на етап, я прийшов. Ви мені віддасте мої речі?» – «Не віддаємо». А він уже зібрав десь чотирьох солдатів біля прохідної і цілий конвой, 6 чоловік наглядачів стоять, оточили мене. Кажу: «Я сказав, що своїм ходом не піду – я вам ясно сказав». А до етапу було щось 4 години часу. Терент'єв питає: «Не підеш?» – «Ні, не піду!» Вбирають мене в наручники, але вбирають через ?ульку, так щоб один бік мені притискало. Кажу: «Тисни, але я ці жилізка витримаю. Я сказав, що не піду – таки не піду!» Тоді мене взяли 4 чоловіка – два спереду за ноги і два ззаду за руки, занесли в карцер. Я там пробув 4 години в наручниках, їх мені не знімали. Я не просився. Через 4 годині прийшли, але ж скаргу я вже віддав черговому офіцерові. Терент'єв два рази присилав чергового офіцера, аби я порвав ту скаргу. Я сказав, що якщо я відіслав, то вона повинна потрапити за призначенням. Яюсь його прізвище – чи то Мильський він писався, той лисий? Начальник управління КГБ – бо то ми йому писали.

Там у карцері тоді ще сидів Юрій Дзюба, з Харківщини. Коли мене виносили, то вже наручники зняли, але я сказав до Дзюби: «Перекажеш хлопцям, що я так зробив, як ми домовилися, що мене виносили, я своїм ходом не йшов». Не знаю, чи він їм там сказав, той Дзюба. Ага, ще на вахті я зустрів Авакова, він зі Свердловська родом, руський. Його везли, як вони казали, на «промывку мозгов». Так вони

говорили: «Этого на промывку мозгов, а этого на ссылку» – це на мене.

М.Мармус: Він там подав заяву на зміну прізвища – Авакян мав бути.

П.Винничук: Так, він Авакян мав бути. Коли наглядачі принесли мене на вахту, тут уже конвой солдатів, так з десять чоловік. Солдати питали: «Як то ми будемо чоловіка нести? Що ви з ним зробили?». Правда, здоймили з мене наручники. Я кажу: «Солдати не будуть мене несли». Я вже думаю: якщо воронок через чотири метри від зони, а ще й солдати до мене звертаються: «Хлопче, то ми що тобі винні? То он ті – а ми що винні? Та швидше, аби ми встигли до поїзда». І той їхній офіцер почав мені: «Ну що я ментам зделаю, як вони видиш які. Ми ж зовсім інші». Я погодився й пішов у воронок.

Приїхали ми в Свердловськ. Там начальник ізолятора зразу: «Так, этого на второй этаж, этого – в карцер». Це на мене. Зразу, навіть не знаю, що таке. Просидів я години 2-3, гримаю до чергового: «Давай мені ручку й папір, я буду скаргу писав прокурору по нагляду». – «А що таке?» – «Давай, я вимагаю. Чому мене в карцері тримають? За яке порушення?» Приходить той самий і каже: «А порушення те, що ти – враг народа. Это раз, а во-вторых, я тебя не имею права сажать с другими – ты будешь пропаганду вести». – «Все одно, давай – я пишу прокурору по нагляду, бо ви мене не маєте права в карцері тримати». Я майже добу там просидів, аж на другу добу мене посадили в досить велику камеру одного, більше до мене нікого не кидали. Був я там з тиждень, сам сидів той карантин. Звідти повезли до Томська. Я не знав, куди їду, аж у солдатів почав питати. Там попався такий конвой – вони до блатних носили всяке, а я окремо сиджу, то вони й до мене. Кажу: «Та я бідний, у нас гроші не ходили, я такого не маю, як ті». А ті мали гроші, купували чай, горілку. Ну, то їхня справа. А я з одним конвоїром розговорився, попросив: «Подивитися в мою справу, куди мене везуть?». Він подивився: «У тебя конечная остановка Томск». Думаю: в Томську Микола Слободян, Кравець Андрій – може, я десь близько попаду. Я собі думав, що то невеличкий край чи область. Думав, що я з хлопцями обов'язково зустрінуся.

Що я пропустив. Коли ми виїжджали з зони, нам примусово робили якісь щеплення. Якщо не підеш, то тебе мало не в наручниках ведуть те щеплення робити. Це тим, хто йшов на звільнення чи на етап. І я теж те щеплення одержав.

Виїхав я з зони 5 квітня, а в Томську, як і Микола розказував, нас із псами в той «столипін» набили. Я вже йду не як політичний, а як засланець, там уже менше звертають уваги на статтю, мене вже з тими всіма карними везуть, не зачиняють окремо.

У Білий Яр я приїжджаю рівно 30 квітня 1977 року, якраз перед Першим травня. Тримають мене, бо нема кагебіста. Андрій Кравець тут недалеко в селі на засланні, в тому самому районі.

Репліка: Але ж ти не знаєш?

П.Винничук: Знаю, бо я маю адресу, Андрій нам написав. Я вже мав з собою записаний його район і назву села. Питаю, де це. Кажуть, що недалеко – десь 25 км. Це, думаю, близько. А було таке положення, що ми мали право вибирати собі місце в межах району. Той кагебіст (Мозольов, здається, він писався) питає: «Куди ти хочеш?» – «Та я б, напевно, в село пішов, бо я сам із сільської місцевості. Які тут села близькі є?» – «Та є Лисиця за 50 км, по воді треба їхати, ще Палочка, десь приблизно 50 км, лісом треба добиратися». – «А я би хотів у Полудьоновку». – «А, хочеш до свого посправника?» – Я думав, що він не знає. – «Та ти добре знав». – «А як я хочу?». – «Андрія Кравця зараз нема, він поїхав додому в відпустку, та якщо хочеш – давай, я зараз подзвоню, то трактор за тобою приїде, бо інакше ти туди не доберешся. Там дорога тільки будується». Її закінчили 1980 року, коли я звільнився. А тоді трактор – два паки ззаду на сергу, мене в кабінку. Інший транспорт не пройде, бо сніг тільки си топити почав. Привезли мене. Дивлюся – таке маленьке сільце, але заслання є заслання, що зробиш. Я не мав ні копійки, навіть додому не міг написати. І Андрія немає, а там нема в кого позичити. Я кажу до того керуючого, що мені треба якось жити, щоб помістив мене в ту хату, де Андрій жив. А там ще один чоловік живе – засланий аліментник. Він ще бідніший, ніж я. Я хоч якийсь бушлат мав та чоботи, а він і того не мав. То ми й сміємося обидва: «Я бідний, а ти ще бідніший, хоч і на волі жиєш».

Я почав листи писати, навіть до вас, пане Василю, написав був лист, якщо пам'ятаєте? Ви мені написали більше, а я вам менше. Відтак до мене дійшов лист і від Чорновола, зараз покійного*. Чорновіл написав мені, що збирає відомості, хто як сидів, у якій місцевості, і якщо я знаю адреси хлопців, то щоб йому написав. То я написав йому адреси Мармусів, вони в Тюменській області знаходилися, дав адресу Володьки Сеньківа. Ти, Володимире, написав мені: «Спали мої листи, бо наді мною хмари згущуються». Пам'ятаєш? Я так і зробив, зразу. І від Чорновола отримую другий лист. Я йому відписав, що районний кагебіст уже приходив до мене після того. Він мою пошту, видно, контролював. Сказав, що як напишу Чорноволу, то все одно той лист до нього не дійде – так відкрито й сказав коло хати, в якій я жив. У тім селі Полудьоновці я познайомився з дівчиною. Стосунки були як у молодих людей. Вона ще вчилася в школі, а я вже був, як кажуть і з тюремним стажем за плечима. Оскільки їхня родина си не бояла, що я політ'язень, хоч інші казали, що я такий-сякий, але ні батько, ні її мати на то уваги не звертали. Вони відповідали: «Ми бачимо, який він чоловік – як такі всі «вороги народу», то це би дуже файні люди були. Її дівоче прізвище Людмила Іванівна Смишляєва.

Я був при здоров'ю, а тут десь напевно, в серпні я відчув велику слабкість в організмі, щось зі мнов вже не те стає. Десь у кінці вересня хвороба мене таки зламала. Я не хотів іти в лікарню, та Людмила, моя

дівчина, з якою я дружив, і її брат, покійний уже, відвели мене в лікарню. Я не хотів туди йти, бо бачив, яка медицина. Я казав, що маю отруєння і воно має минути. Та коли я прийшов на перевірку, то в мене вже було 60% зараженої крові – вірус у крові був. Мене зразу поклали в стаціонар Боткіна, оскільки думали, що в мене жовтяниця. А головний лікар була з України, з Дніпропетровщини – досить кваліфікована, молода українка, хоч вона й російською мовою говорила. Вона до мене зразу чогось поставилася з симпатією – може, що я українець. Каже: «Петре, я бачу, що ти не п'єш, але в тебе хвороба від укола. Ти, може, коловся?» Кажу: «Та що ви – смієтеся? Якби з мене наркоман може бути?» Щоправда, вона зразу спитала, чого я туди приїхав. Я з таким смішком відповів, що «за запахом тайги» приїхав, кажу: «Ви що, не знаєте, як сюди їдуть з України, тому що кажуть, що тут великі гроші?» Ну, граю дурника такого – я не хотів сі розповсюджувати. То й що з того? Через три дні санітарка каже: «Приходив кагебіст, такий малий – ви його знаєте?» – «Знаю». – «Він з головним лікарем усе балакав, – а вона підслухала під дверима. – Він казав, що ви – враг народа, що ви страшний злочинець. Але я, скільки вас знаю, нічого такого не бачу».

Під вечір приходять лікарка. А я себе дуже слабо чую. Вона мені пояснює: «Ти якби був не прийшов ще зо дві доби, то міг би померти. Ми вже тобі не змогли б допомогти. Чого ти не прийшов?». – «Бо я в медицину не дуже вірю». – «Тепер я розумію, чому». – «А чому?» – «А ти Мозольова знаєш?» – «Знаю». – «Він мені все розказав, хто ти є. Я йому сказала, що то мене не обходить, хто ти, – чоловік слабкий, я повинна лікувати людину. А як він такий страшний, то ви собі його тримайте десь. Але він у мене в палаті, він слабкий, я повинна його лікувати».

Вона мені сказала, що зараження крові в мене від голки: «Ану згадай». Я кажу: «Примусові щеплення нам робили». – «От і все. Тобі щеплення те й зробило. Бо ж ти не наркоман і не пияк. Якби ти був пияк, якби в тебе було слабе серце чи печінка, ти би був не витримав такого навантаження – яка в тебе кров була».

То я пролежав там майже три місяці, і що скажу: оця моя Людмила через день була у мене. Купувала мені яблука, хоч у Сибіру їх не так легко дістати. Масло мені можна було, то вона його теж приносила, а її мати навіть привозила морс клюкви (журавлини), брусниці – вони до мене ставилися, як до якогось свого родича. Так що я не можу сказати, що рускі люди нездалі, чи що – взріли, що хлопець у біді, і то фест у біді, а ще як лікарка сказала тещі, яка була проїздом і принесла мені морсу, варення, фруктів, що то очищує кров, – де там набереш фруктів? – то Люда купувала в тім інтернаті і фрукти, і масло, бо в інтернат постачали, а як гроші платиш, то продавці продають. Я їй давав грошей, вона мені все те купувала, і так я вичухався. Мене виписали. Правда, я на ногах ще ся не тримав добре, та лікар сказала,

що тих двадцять рублів наженеш удома, вони вже не в силі тут зігнати. У мене, напевно, зо дві путні вкапали, очищали кров, я під крапельницями був. За тих три місяці я багато чого переніс. Ми не одружувалися там на місці – я шлюб брав і розписувався в Росохачі. І сина хрестив тут, бо в ту руську церкву не хотів, хоч і в нас на той час було руске православ'я, іншого не було. Але я казав, що все одно не хочу там до церкви їхати, а то треба було досить далеко їхати. У 1978 році 12 вересня в нас на засланні народився син Микола. Десь, напевне, в січні 1979-го Чорновіл написав мені ще один лист. Він тоді був у Якутії. Щось він попросив відносно того словника, що він збирає. Отак сьогодні я отримую лист, а завтра з Тернополя кагебіст приїжджає, і з цим Мозольовим викликають мене в контору, щоб я віддав лист Чорновола. Я кажу, що не одержував ніякого листа. Вони на 100% знали, що лист уже в мене. Я сказав, що як отримаю, то передам їм цим Мозольовим, але в мене зараз листа немає. Того кагебіста я пам'ятаю – здається, Микола Гринчук. Він мені казав, що вже був у Сеньківа Володимира і заїхав до мене по того листа. Я здивувався, чому то, а потім чую, що Чорноволові справу сфабрикували. Я зрозумів, що кагебісти хотіли ще й той лист до справи пришити. І щоб я його добровільно віддав – що я такий дуже файний. Через деякий час я чую, що йому справу сфабрикували і дали 3 чи 5 років....

В.Овсієнко: П'ять, «спроба з'валтування».

П.Винничук: То таке, що я навіть не хочу говорити, бо то неймовірно і неправда. Влада з нами тоді робила, що хотіла.

Невдовзі Андрій Кравець повернувся з дому. Його там пустили на 10 чи на 15 днів у відпустку з заслання. Він навіть не знав, що я є в Полудьоновці. Заки мій лист дійшов у Росохач, то Андрій уже був у дорозі на заслання. Він казав: «Був би-с дав телеграму, та були би з дому передали щось». Пару рублів та, може, якісь штани чи светр, бо там не було за що мені купити. Поки ту першу зарплату отримаєш, то ти не знаєш, як... Миколо, ти сам знаєш.

Зустрілись ми з Андрієм по-братерськи, обіймились. Він чоловік був досить упертий, такий, як ми, українці – він мусив довести свою справу до кінця. Не хотів він коритися цій комуністичній владі, що би йому не говорили.

Ми там узяли стару хату, зробили ремонт, грубку поправили і там поселились оба. У тій хаті ніхто з місцевих не хотів жити, бо говорили, що вона нездала, зимна хата.

Працювали ми на фермі кожен день тижня. Свят, вихідних ми не мали, підміни нам не було. У комендатуру на відмітку мали ходити через 10 днів. Щоправда, часом той керуючий сам за нас клопотав, що ми лишаємо роботу. Там десь 25 кілометрів, заки-м доберешся попутним транспортом – маршрутного нема. Можеш на якусь фіру си вчепити, або машина як є попутна, то добре, то живо заїдеш, а то й пішки. Так

що майже цілий день ішов, а заміни він не має. То вже нам таку поблажку зробили, щоби ми дзвонили по телефону до коменданта. Він чує голос і керуючий підтверджує, що дійсно ми дзвонимо, тоді він одразу добрий, він там крапку кладе. Отаке нам робили гейби добро. Ми з Андрієм не повний рік там разом пробули на засланні. Він звільнився, а його випровадив, як Бог приказав: зробили прощальний вечір, скликали друзів таких, котрі того вартували. Андрій поїхав додому, а я лишився там ще на два роки. Тоді в тій хаті ми вже з майбутньов жінков жили до кінця заслання.

У кінці березня 1980 року я приїхав додому. Що ми їхали на заслання під конвоем, то нам набігло скільки днів. Я на два місяці менше сидів. Переїзд «столипіном» рахувався один за три дні. У 1980 році я з дружинов і малим сином переїхав у батькову хату. До тої пори Андрій Кравець теж одружився, вже в него теж син народився. Шкода, що він у таких молодих літах пішов з життя.

Приїхав я додому, тут КГБ зачало в Чортків викликати, щоби у колгоспі працювати. А в колгоспі що я міг заробити – тих 2-3 рублі в день. Ну, в батька то я жив у хаті, міг жити рік, два, а далі мені ж треба за своє житло думати. Отже, треба їхати на заробітки далі, щоби якось можна було прожити.

В.Овсієнко: А нагляд був?

П.Винничук: Я офіційного нагляду не мав, мене обминуло. То можна було їздити на заробітки. Перша поїздка була в Чернігівську область, Новгород-Сіверський район, де є Золоті Ворота, чи як вони там си називали... Ще не встиг приїхати в село, як приходять парторг і каже, що дзвонили з КГБ, чи такий і такий чоловік тут є. Я не сам їздив – мій двоюрідний брат мав бригаду, нас було чи 8, чи 9 чоловік, залежить, яка робота. Працювали по 4, по 5, по 6 місяців.

Так помалу, помалу – і я купив стару хату. Переїхав за міст жити. Жінчині родичі нам допомогли, дали їй деяку суму, а то трохи я підзаробив, та якось із, як то кажуть, Божов поміччю купилося то обійстя. На свою хату я вже перейшов з двома синами – в 1981 році, в березні народився в мене син Іван. Я так кажу, що перший – сибіряк, а другий уже россохацький.

Десь у 1989 році зачили ми створювати в Чорткові «Меморіал», я там теж брав участь. Потім створювали Рух, вступили в Українську Республіканську партію.

В.Мармус: Як вступили? То ж ми її створювали!

П.Винничук: Та ж фактично створювали. Уже Микола Слободян говорив, як нас у парку біля стадіону міліція розганяла при створенні «Меморіалу». Спочатку начальник КГБ Черниш приїхав «бобиком», а потім два чи три наряди машин з міліцією нас оточили, поводитися з нами, як зі злочинцями.

М.Мармус: Що цікаво, ми на диктофон записували, а вони той диктофон хотіли вирвати.

П.Винничук: У тих зборах брав участь Левко Горохівський з Тернополя*. Євстахій Жизномирський**, здається, не був. Більшість у нас була з сіл – от із Нагірянки хлопці були, з Шульганівки були, і нас із Росохача трьох було. А пізніше вже вздріла інтелігенція, що це так сильно не карається – значить, можна й не боятися. То вже почали вступати викладачі, лікарі. Володимир Мармус ходив по лікарнях, переконував, що нема чого боятися, вже треба їм ставати на ноги. Він дуже багато роботи в Чорткові провів, заки довів свою правоту, що не треба нам боятися – навпаки, треба нам єдиними ставати, ми єдиним фронтом можемо не боятися нічого. Треба дякувати йому – він у Чорткові дуже багато зробив, хоч тепер то вже дехто призабував. Але їм би ся здало нагадати, як воно було і що.

Перша в Чорткові панахида була дуже багатолюдна. Декотрі люди взагалі вперше вздріли український прапор – такі були, що просто плакали. Мені й самому було якось так, як я видів те піднесення – все місто, звідси, від старенької церкви, звідти, з-за мосту, від залізничного вокзалу – там ще люди були і вже на Горі звертали до цвинтаря та мосту. То сильний здвиг був.

М.Мармус: На кілометрів три колона людей розтягнулася.

П.Винничук: Прапорів багато. Тоді сильне піднесення духу було. Хоч мені й не треба було додавати духу, та я чув у собі, що це вже встала сила – значить, ми вже доб'ємося того, що нам треба.

М.Мармус: Тоді зібрали 2170 з чимось рублів. Ми на ті гроші склали акт і лишили на «Меморіал», на поправку могили січовим стрільцям.

П.Винничук: Був перший відкритий мітинг. Виступає секретар райкому, комуніст, виступають патріоти. Секретар до мікрофона, а його засвистали, ніхто не хотів слухати. Тут почав виступати Євстахій Жизномирський, дуже файно виступив, та й Левко Горохівський виступав, Володимир Мармус. Люди вже вздріли, як той Жизномирський сказав, що «Комуна та – як кашук пробитий, дух спускає, бо де б не латав, а діри кругом». Люди з піднесенням це вздріли, що вороття до старого вже нема і страху ніякого нема. А влада сіла потихеньку і, як то кажуть, руки склала – все, вже ся не пробувала більше бороти.

М.Мармус: Був цікавий випадок, як уперше на відкрите засідання «Меморіалу» були запрошені всі жителі міста. Прийшли секретар райкому і голова районної ради тих народних депутатів. Вздріли, що ми поставили синьо-жовтий наш прапор і прапор Радянської України. І кажуть: «Ми при націоналістичному прапорі брати участь не будемо, не будемо говорити – нехай заберуть зі стола той прапорець, тоді я ввійду». Люди їх засвистали, а зразу боялися. Ну, то вже 1989 рік доходив...

П.Винничук: На закінчення я хочу сказати, що зараз у мене два сини. Старший син Микола вже відслужив військо. Зараз молодший син служить у війську в Луганській області. Восени повинен звільнитися.

Ну, і дружина – така от моя родина. Є батько й мати, вони 1927 року. Є в мене дві сестри, але братів у мене немає. Старша Марія, 1950 року, молодша Оксана, 1966 року.

* * *

В.Овсієнко: Пан Микола Винничук, 1927 року народження, батько Петра Винничука.

Микола Винничук: Я розповідав Петрові про партизанів, а він собі то під увагу взяв. Мені доводилося партизанам допомагати. Прибудуть сюди до лісу Галилеї – треба їм щось на кухню доставити. Вони давали нам гроші, ми платили ?осподарям там за якусь ялівку чи за бичка. По тому різали на подвір'ї – і на фіру, відвозили туди на кухню. Одного разу на Великодні свята – тут галунки, бо у нас галунки на Великодні свята (тобто крашанки). Всюди дівчата-зв'язкові по селі. А ми зарізали з ?ульчиком Іваном ялівку, я пішов за кінями, те м'ясо на фіру й веземо в ліс. А тут розвідка: «Куди ви їдете?» – «Веземо на кухню м'ясо». – «То ви вже тепер, певно, до нас не доїдете, а вернетесь – то заїдете в руки більшовикам. Тому що на нас із трьох сторін ідуть – і з Млинців звідси від Залісся, і від Росохача, і звідти від Сосулівки. Так що ви дивіться, кудись дівайтесь з тим». Але ми встигли – тут є хати, рівець, а там ніби Свинарка. Ми з фірою туди вткнулися, кажемо до жінки: «Коні – до стайні, а м'ясо куди хочете дівайте собі». І пішли. За якоїсь півгодини – два «кукурудзяники» летять. А там дуже густі корчі, то вони не помітили нікого. Пішли на ліс Галилей, а там уже Бистрий є. Там їх помітили, почали бити по тих літаках – збили одного «кукурудзяника», а оден утік. Минуло, може, 20 чи 30 хвилин – зачався там бій. Сильний бій, але недовго, десь 40 хвилин чи півгодини. І втихло. Казали, що там упало 400 більшовицьких вояків, а Бистрий відступив собі в глибину лісу, в сторону хутора Пеньки. Той Бистрий – Петро Холочук, уродженець села Чорнокінці Чортківського району.

Я Петрові усе таке розказував, а він, хлопчинка, до того прислуховувався. Але я казав йому, щоб він не дуже розбалакувався, щоб нікому того не казав, бо ще не спокійно, ще за таке тягають. Я от відбудув нібито за якесь дезертирство – мені пришили, що я ніби не хтів бути в школі ФЗО*. Мене ніби военкомат посилав, а я втік. Я Петрові розказував, що ми хтіли до Бистрого піти, а партизани нас завернули й казали пристроюватися вже до мирного життя. То нас усе одно взяли. А судити за допомогу партизанам не могли, тому що не було доказів, то засудили за ФЗО. Це було в 1949 році, дали 4 роки, я то все відбудув. Я повернувся в 1953 році, у 1954 він си народив. Я йому це все розказував, а він собі те все взяв у голову і те полюбив. Розказував я йому, що в нас був районний провідник під псевдом

Шум. Був тут такий хугірець Звіринець. Казали, що там є такий Наголочений, який грає і з нашими, і ними – руська розвідка до нього приїжджає. Як ти хочеш, а ти повинен їх живими взяти – це мені таке завдання дали. То що я маю робити? Це був уже 1946 рік, червень або липень уже надходив. Був такий Яшко Басистий, я, і ще треба зо удвох хлопців сільських, щоб то зробити. А вже нам сказали, що мають вони приїхати до нього. Була якраз неділя, ми засіли там. Їдуть німецьким мотоциклом. Кажемо до своїх хлопців: «Ви два стріляйте, а ми два заскочимо їх, щоб вони нам си здали. Стріляйте, але не по них». Бо наказу не було по них бити – тільки живими. І вони скажуть – чи це агент, чи не агент, цей Наголочений.

Нам не вдалася ця справа, тому що це розвідка – вона була більше досвідчена, ніж ми. Чи, може, ми не мали дару до того. Вони втекли, а ми за ними гналися, гналися, а по тому вони опинилися вже далеко, ми не могли їм нічого зробити.

Або не раз приходили: «Так, є хлопці, ти повинен по зв'язку їх туди-то й туди-то завести». То стараєшся якимись такими теренами вести, щоб не попасти. Але то все не встережеш, бо всюди військо. Воно не буде на файних дорогах – воно все по таких закутках засідає. То партизани, вони по закутках. Отак ідемо нас кілька вперед, а решта все позаду йде. Береш бінокль, бо в бінокль уночі видно ліпше, ніж очима. Дивишся – йде навала. Кажу: «Хлопці, залягайте, бо йде наша погибель». Підпускають якнайближче, під вогонь автоматів і ?ранатів – такий наказ. А тоді: «Стій! Хто йде?» Якщо по-нашому відповідають, то, значить, свої. Тоді перевіряєш пароль – свої здибалися. Значить, пройшло благополучно, без бою.

А хлопчисько то все собі любив слухати, взяв собі під увагу і то полюбив – та й то повторив!

В.Овсієнко: А ви знали про те, що Петро став членом організації в 1972 році? Він вам про це розповідав?

М.Винничук: Ні. А коли сюди в село кинулося КГБ, то я кажу, що, видно, що то з нашого села вже щось є, раз вони тут крутяться. Вони зразу нікого не чіпали – місяць або й два. Так що хлопці собі думали, що вони нічого не знають. А вони знали. Я кажу хлопцям, що вони вже знають, я ж їх наскрізь бачу – так їх вивчив уже. Коли я це сказав, то Петро си признає. Я його попросив розповісти все, як воно було. Він розповів. Питаю, що вони тепер собі думають, як вони собі радять, що робити. «Та що, – каже, – думаємо чи тікати кудись, чи що». – «Нічого не вийде – вони вас перестріляють усіх». – «А що ж робити?» – «Доводиться чекати того дня, коли вас заберуть, та й по суді мусите відбути всю свою кару, хоч ви тої кари й не заслуговуєте. День проголошення незалежної України Михайлом Грушевським – це, кажу, все правильно, але відбути вам доведеться. Кажу вам: і не

ховайтеся ніде, і нікуди не тікайте – ходіть собі в село, на кіно, як хочете. Йдіть, поки вас не взяли».

Слободян приходив, питає: «Що, вуйку, робити?». Кажу йому: «Ви нікуди не виїдете, бо вони все всюди засікли. Вони вже вас злапали, але ватажка ще нема. Вас би давно забрали, але вони хочуть, щоб ви, може, показали їм дорогу, щоби ще більше вас визбирати, якщо такі є». – «Може, хтось і є, а може й нема». Досить того, що така була відповідь, я не допитував більше, мені непотрібно було того.

В.Овсієнко: Щоб на вас не було підозри.

М.Винничук: Я не хтів того, бо й так на мене цілий час дивилися скося через того капітана... Я мав багато сутичок з одним капітаном. Хтось на мене доказував, а я відмовлявся. Мене за нього не судили – не було доказів. А шарпання того було, чотирьох нас тягали. Той умер, а ще два наших є.

Я Петрові розказував, може, ще про одну справу. Притягли таку велику парову машину, щоб по селу всі хліба перемолотити і забрати. Це щоби бандерівцям люди не мали що їсти дати. А Чумак мені дає завдання, що я її повинен знищити. Нині вже вона має бути знищена. Я беру ще одного чоловіка – він ще є, такий Іван Данилів пишеться, – беру кулемет, стою з кулеметом, а його пхаю, кажу йди в околіт і підпалюй. А її охороняли, спеціально серед села коло сільради поставили й охороняли. Треба було дуже уважно це зробити. Ми це зробили, вона згоріла дотла. Дуже трудно було підійти, але ми підійшли.

Таке я розказував своєму синові Петру. Він казав, що треба й далі те робити, але я кажу, що то вже пізно, то вже давнина. Ти комусь розказуєш, а вони того не слухають, вони думають горілку пити.

В.Овсієнко: Так що для вас не було несподіваним, що Петро виявився в підпільній організації і був заарештований? Ви, мабуть, чекали того арешту?

М.Винничук: То я чекав і казав їм: хлопці, сидіть і нікуди не рухайтесь.

В.Овсієнко: А як то відбулося? От першого взяли Степана Сапеляка, потім Володимира Мармуса, потім стали інших брати. А коли до вас прийшли – як то було?

М.Винничук: Ви хочете, щоб я розповів толком, як воно було?

В.Овсієнко: Так.

М.Винничук: Значить, так. Була така чутка від них. За день до того, коли хлопці мали йти ті плакати і прапори вивішувати, появився Сапеляк. Володимир до нього, що таке й таке ми думаємо робити. «І я хочу брати участь». – «Ну, якщо ти хочеш брати участь, то твоє завдання буде таке: їдь до Чорткова. Там біля Будинку культури є такий корч верби чи щось там таке. Там сховаєш дровка до прапорів і

щоб ти за дві години був у Львові, на своїй квартирі. А ми навмання прибіжимо і все то зробимо. І ти будеш учасником, бо ти завіз і поїхав собі на квартиру, а ми все зробимо самі».

Він поїхав автобусом до Чорткова, потім пішов до своєї рідні, кинув то все за ліжко. Там була дівка і ще був охоронець тюрми, сусід. Степан кинув, взяв дівку і пішли вони в Будинок культури. Хто знає, чи там той охоронець або домашні не подивилися, що він там кинув? Може й не дивилися, це таке – кинув то й кинув. Повів дівку в Будинок культури. Але виходив частенько – чи хлопців ще нема. Вийшов – є вже, прибули. Владько зразу: «Ти чого тут? Ти чого не у Львові?» – «Та я то, я то...». – «Та ми там сиділи, ти нас викриєш, тому що тебе виділи першого».

Кагебісти зразу по школах кинулися – кого в школах не було в той день, тих і тягали. Не знаю, чи то рано було, чи як – він ще не доїхав до квартири, як по дорозі його вже лапнули. Тому що він іще дівці казав, коли виходили з Будинку культури: «Он, дивись, що висить!» І до Львова він не доїхав, його десь по дорозі, по-моєму, щось я таке чув...

В.Овсієнко: Ні, у вироці записано, що його 19 лютого заарештували. Майже через місяць.

М.Винничук: Це 19 лютого його притягнули до відповідальності, але він усе сказав борше, зразу.

В.Овсієнко: Може й так.

М.Винничук: Так, я кажу вам. Він навіть не доїхав. Його пустили і ще викликали.

Ага, як Владько сказав йому: «Чому ти тут, а не у Львові, ти нас цим викриєш», то деякі хлопці почали побоюватися, казали: «Ми будемо сиділи, але мусимо виконати своє». Сапеляк сказав: «Не бійтеся за мене, не переживайте». Взалися за роботу, а Лисий побоявся чіпляти свої плакати, їх спалили в лісі.

В.Овсієнко: А як Петра заарештували?

М.Винничук: Це було тут, удосвіта, ще ми спали – чую тупіт, летять. Я казав, що не сьогодні, то завтра вже будуть брати, бо вже взяли Владька, взяли того й того – то вже й по тебе прийдуть десь нині чи завтра. І якраз чую тупіт – уже йдуть. Забомкали, я відчинив – так і так, каже цей підполковник Бідьовка: «От маємо двох свідків, привезли до вас на обшук». Кажу: «Беріть, шукайте». Шукали-шукали всюди, все переглянули, а тоді кажуть: «Ми вашого Петра забираємо. Якщо винен, то не прийде, а не винен – то прийде додому». І все, забрали.

В.Овсієнко: Вони що-небудь тут знайшли? Забрали щось?

М.Винничук: Нічого не забрали. Нічого не знайдено було. У мене

було ще колись таке – пістолет, то не знайшли. (*Сміється*). Було би на дахівочку си піднести... Але не знайшли. Думав, нехай буде як пам'ятка. Я після цього обшуку викинув його.

Дочекався я того суду. Пустили нас на вирок. Зачитують. Був такий адвокат Сальтисон...

В.Овсієнко: Може, Кацнельсон?

М.Винничук: Так, Кацнельсон. Каже: «Громадяни судді! Я би просив, щоб Сапеляку дати найменше покарання, тому що він допоміг нам розв'язати цей злочин». Ну, я став і дивлюся – що це має значити? А вони в клітці всі були, коли їх судили. То Сапеляк голову додолу, а я думаю: якби на тебе якась напасть була, то ти би не так поведився. Він голову опустив, мама його немила сидить. Це не тільки я сам чув. Кілька нас там було...

А це було вночі, вирок читали при свічках. Люди питають, чого при свічках? Мовляв, що світло загасло. Кажу ні, то не в тім справа. Хлопці, видно, приймали присягу при свічках, то й вирок мусив бути при свічках. Коли ми вийшли, то в усіх домах світло горіло, тільки в суді загасло. (*Сміється*). То я кажу, що це тому, що в них була організація, присяга була. Ми обоє з жінкою зразу це розв'язали, вона теж цієї гадки була.

В.Овсієнко: Розкажіть про Петра далі. Зараз це вже розповідати не так тяжко – а як то воно тоді переживалося?

М.Винничук: Пережитте то було... Ще й за себе, тому що я мав колись дочиніння зі владою, а тепер думав, що він має. Правда, мене не чіпали. Нема чого казати, щоби мені погрожували чи щось таке. Мені нічого, навіть коли доводилося передачу нести в Тернопіль. Сказали, що заживо, то не нині, а завтра. Іден день різниця була. Наглядач не хотів приймати, то я пішов до слідчого Бідьовки. Він вийшов і попросив: «Прийми, прийми. Тато його приїхав». То взяли ту передачу. Так що від КГБ я не мав нічого такого. Лише тільки того, що там, де я робив, а я робив тяжку роботу, в кар'єрі, на фундаменти каміння бив, – я там пристосувався був, підричники були знайомі хлопці, то я купував у них вибухівку. То я підривав собі камінь, щоб легше було на руки. Так усі робили і так жили – бо що я міг інакше робити? То мені заборонили робити в кар'єрі – веліли закрити, компресор від мене забрати, молоток бурильний і штанги. А до того бурив, підривав, та й так ми собі трохи ?ендлювали – що на колгосп давали, а що продавали трошки. Треба було якось жити, то таке. А як Петра заарештували, то кар'єр закрили. Приїхали з якоюсь апаратурою дві баби і ще два. Всю зону обслідували. Що вони там шукали – чи золота якогось? Не маю поняття. Але всю ту територію передзвонили. Нарешті по тому заборонили там нам робити, закрили той кар'єр. Забрали від мене компресор, зтягнули його на тракторну бригаду.

Пішов я у будівельну бригаду і там до пенсії доробив.

В.Овсієнко: А до Петра ви в Мордовію чи на Урал їздили?

М.Винничук: У Мордовію їздив. Якраз тут муруємо, тоді як я мав їхати, аж приходять до мене Ілько, якось його прізвище... Він сидів там із Петром, у Мордовії. Вони в районі Бучача побити райкомівців, по тому їх посудили, по 25 років вони відбули. Слободян повинен його знати, бо він у Слободяна теж був. Миколо, ходіть! От я зараз запитаю. Слухай, ти цього Ілька, що приїздив з Бучача, знаєш?

М.Слободян: Його прізвище Стойко, він політв'язень, у тюрмі став єговістом.

В.Овсієнко: Я Ілька Стойка теж знаю з Мордовії, він мав 25 років за УПА, йому в таборі додали ще 5 років за єговістську літературу. Так що 30 років він відсидів.

М.Винничук: То я на Урал не їхав, бо ми вже півхати збудували. Він три рази був у нас. То він розказував, які там порядки. А на Урал я не їздив – то вже хату почав, половину вимурував, то не було як. Ми вже не їздили, як Петро на Урал був переведений.

МИКОЛА МАРМУС

2 квітня 2000 року в його домі в с.Росохач, у присутності Петра Винничука, Миколи Слободяна та Володимира Мармуса, його дружина Софія МАРМУС (АЛІСВА)
3 квітня в домі Миколи Слободяна

М.Мармус: Я, Мармус Микола Васильович, народився 1 квітня 1947 року в селі Росохач. Наш батько Василь був 1904 року, прожив 74 роки, помер 1978-го. Мати 1910 року, Михайлина Миколаївна Погрібна, прожила 78 років. Тут я закінчив середню школу. 1963 року пішов на роботу – вчитися на столяра в Чортківський «Міжколгоспбуд». Там і працював до арешту 1973 року. У 1972 році ми з братом Володимиром дійшли такої думки, що треба б якось відзначити 55-у річницю проголошення незалежності України. Зійшлися ми зі своїми односельчанами-товаришами і обговорили це. З перших були Петро Винничук, Петро Вітів, Микола Слободян, Микола Лисий, Володимир Сеньків, Андрій Кравець. Потім треба було ще одного, дійшло до Степана Сапеляка. Але хлопці були трошки не згідні з цим, тому zvolікали до останку. Уже перед самою тією операцією хлопці дали згоду, щоб його прийняти в нашу організацію. Він тоді склав присягу.

В.Овсієнко: А як відбувалося прийняття до організації? От як вас приймали?

М.Мармус: Крім бесіди, складалася присяга. Її написав Володимир Мармус, мій брат. Кожен мусив її прочитати. Я вже дослівно не пам'ятаю її, але там було, що я, такий і такий, присягаюся на тім, що буду тримати таємницю, якщо я зраджу, то нехай рука товариша покарає мене. У такому дусі було. Мене приймали в центрі села, там такий будинок будувався. Приймали мене брат, Винничук, Сеньків. А декого в лісі приймали – кого де, не всіх разом. Я був серед найперших. З Сапеляком було трохи більше церемоній – його щось не дуже хлопці хотіли, щось недолюбували.

Ми вже тоді готували прапори, купували матеріал на прапори, фарби, вибирали місця, гасла писали. Купили простий папір – шпалеру. Не було в нас такого доброго паперу. Прапори шили у Миколи Слободяна.

В.Овсієнко: Вручну, чи швейна машинка була?

М.Мармус: У нас не було швейної машинки. З матеріалом, звісно, було трохи скрутно. Шукали по магазинах, випадково знайшли синій.

І древка треба було зробити. Я їх зробив, тому що я в столярному цеху працював. У Чортківський «Міжколгоспбуд» після арешту приїжджали, експертизу робили, на яких саме верстатах то робилося. Ми вважали, що нам тоді досить повезло. Ми тоді брали участь у сільському хорі і мали їхати з концертом. Три дні ми збиралися. Ми знали, що ввечері 21 січня маємо йти на цю акцію. З концертом не поїхали, бо була проблема з машиною, нічим було їхати.

Ми через ліс пішки пішли всі разом до Чорткова. Тільки Сапелякові ще з вечора доручили завезти прапори. Ми дали йому ті прапори, посадили в автобус, наповідали-наповідали, та він не все виконав.

Петро Винничук: Ми витратили, певно, з годину, заки-м його знайшли в Чорткові. Так не могло бути, щоб листівки вивішувати окремо, а з прапорами ще раз повертатися на те саме місце.

Володимир Мармус: Йому було сказано, щоб він нікуди не заходив у Чорткові, щоб його ніхто не видів. А він ту домовленість порушив – з пакетом зайшов до своїх родичів. Йому було сказано, щоб він знайшов якесь місце і пробув той час, поки ми підійдемо. Щоб не виказав себе. А він з'явився в Будинку культури, з дівчиною. Потім дав їй знак, що кудись поспішає, лишив її і побіг, бо призначена година надходила. Вже коли крутилося слідство, то дівчина сказала: «Та він у мене був, кудись спішив, чимось був обмашений».

М.Мармус: Цією справою займався КГБ не тільки Чортківського району й області, але й Київ був причетний. Тоді буквально всіх перепитували, хто де був такого і такого числа, так би мовити, в кого яке алібі було. Я знаю зі слідства, що там у родичів Сапеляка був ще один чоловік, який у минулому був тюремним наглядачем. І він примітив, що коли Степан зайшов, то поставив на ліжко згорток. (То були древка і прапори – все разом там було). І пішов з дівчатами на танці. Кагебісти перепитували, хто був на танцях чужий. Там сказали, що така-то дівчина була з чужим хлопцем. Отак на нас вийшли. А ми не подумали на Сапеляка. Той чоловік сказав, що якийсь хлопчисько приїхав з пакетом, і так воно дійшло, дійшло. То було вже в попередньому звинуваченні, а потім нам дали обвинувальний висновок підписувати, ширший.

В.Овсієнко: У вирозі розписано, як воно виявлялося?

М.Мармус: Процедура була доведена, де ми там були, як то все відбувалося. Наскільки я пам'ятаю, Сапеляка, по-моєму, 17-го арештували?

В.Овсієнко: За вироком – 19 лютого 1973 року.

М.Мармус: Так, йому звинувачення висунули 19 лютого, але його на день-два борше взяли.

В.Мармус: Я не знаю, чи хтось із з вас пам'ятає, як він тоді примчав зі Львова і прийшов до мене. То вже було ввечері, в хаті нема як балакати, бо родичі, надворі теж не знаєш, чи хтось там за плотом не підслуховує. А з нього так гонить, як мотором – те-те-те, розказує. Я

то ніби одним вухом слухаю, що він каже, а сам думаю, що і як робити. Треба до хлопців побігти, перебалакати, що й як. Після того ми здибалися, балакали – чи в той самий вечір, чи то десь на другий день. Цього ніхто не пригадує – коли саме ми говорили. Бо на другий день, я знаю, зранку поїхала одна чи дві машини вгору по вулиці, і вже в Сапеляка був обшук.

М.Мармус: Тоді ти, Володимире, спитав Степана, чи він ту твою записну книжечку надійно сховав, а він сказав, що поклав за крокву так, що її ніхто не знайде. А вона стояла на столі. Точно не пам'ятаю, яке число було, 18 чи 19, Але тоді ти питав його за ту записну книжечку, де ж він її лишив. У ній повстанські пісні і все інше було записане.

В.Мармус: Він казав, що мама вже десь її віднесла, що вже вона навела порядок, що нема що боятися обшуку.

В.Овсієнко: Пане Миколо, за яких обставин вас заарештували? Ви чекали арешту?

М.Мармус: Тільки Сапеляка арештували, хлопці сказали: «От і маєте». Докорили, що ми з братом не послухали їх, що прийняли його в організацію – то є ніби наша вина, у них трошки й кривда була на нас. Ми впали в паніку, подумали зразу десь виїхати, змінити місце проживання. Хотіли десь трошки побавитися в партизанку. Але 24 лютого взяли Володимира, 22 березня Миколу Слободяна, а мене, Винничука і Кравця 11 квітня.

В.Овсієнко: Брата забрали з цієї хати?

М.Мармус: З цього подвір'я, він у хаті був. Він прийшов з роботи, ще йому дали їсти. Ми збиралися йти в село до хлопців. Але хату обскочили, зайшли до хати їх трьох чоловік – один став у дверях, а ті під вікнами були на подвір'ї. То нас нікого не пускали надвір. А представився той Мальцев, начальник районного КГБ, майор. Тут у нас були деякі знаки, гроші, медалі. І був знак – чи то медаль, чи орден – українських січових стрільців. Знайшли, і той Мальцев так грубо прикладав його татові до чола, що, мовляв, виховав таких синів. Він звертався на «ти». Було трошки кривдно, що до нашого батька він собі дозволяє на «ти» говорити. Ми трохи посперечалися. Ну, тоді вже всі зрозуміли, що й на нас черга.

Трохи ще поїздив я з «хвостом» на роботу і з роботи. Я їздив через Чортків, з пересадкою. Їдеш в автобусі – хтось тебе весь час супроводжує. І на роботі весь час.

По тому 11 квітня вранці нас чотирьох забрали. З вулиці забрали Вітіва, мене, Винничука Петра і Андрія Кравця. Нас привезли у Тернопіль. На допит водили нас на третій поверх. Я забув уже, в якій я камері був – здається, в 11-й.

Я вже бачив, що справа наша програна, що тут нема чого відпиратися, що вони вже, в основному, все знають. Ну, деяких деталей не знали,

але по тому вже вияснили. Напевне, Сапеляк розказав більше, ніж усі хлопці дали.

Слідчий Сапеляка був Бідьовка, а наш слідчий був майор Касьянов. Він усе наголошував: «Щось у тебе з очима не в порядку, напевне, тебе треба відвезти до лікарні, в психлікарню, перевірити тебе», – так страшили цілий час. Давали на деякий час передишку – тиждень могли не викликати, два тижні. А по тому вночі раптово будили, викликали. Таке було неодноразово. Що цікаво: я сам такої натури, що не маю дуже багато говорити, а тут – хочеш поговорити. Думаю: що таке зі мною? Наче спокійний такий, а тут щось дуже багато хочеш балакати. І не можеш збагнути, що таке сталося? Сам собі дивуешся.

Хотілося знати відносно Сапеляка, що його забрали зі Львова, з університету, де він там буцімто вчився. Взагалі то ми думали, що він учиться. А потім Касьянов сказав: «У яким там університеті він вчиться? Просто десь там працює лаборантом». Думали, що, може, його вже встигли виключити. Потім вияснилось, що він там і не вчився, що це було ним придумане.

Вирок нам винесений 24 вересня 1973 року, але ж суд тривав, мабуть, днів десять. Суд був закритий, тільки на вирок дозволили впустити родичів у зал. Були моя мати. Але ж погасло світло. Ми не знали, чи то спеціально виключили, чи ні. Тоді всіх із залу вигнали на коридор. Внесли свічки, так ніби мали їх наготові. Ну, напевне, спеціально так було вчинено, бо звідки вони могли мати стільки свічок? Зачитали нам вирок при свічках.

В.Мармус: Десь на перший чи другий день судового процесу ми бачили, що ввійшов був один чоловік до зали. А ми якраз щось уточнювали, сперечалися – прокурор, суддя і кілька тих адвокатів. Той чоловік так собі свobodно зайшов, посидів якийсь час і пішов. Це був перший секретар обкому партії. І ніби абсолютно ніхто більше цією справою не цікавився. Нарешті на зачитанні вироку в такій обстановці, що погасло світло, десь там у кутку, ззаду, біля дверей, притиснуті конвоїрами, міліцією були наші батьки, родичі.

М.Мармус: Після суду нас етапом привезли в Київ. Нас везли разом – Мармус Володимир, Сеньків Володимир, Винничук Петро, Слободяна Микола, Кравець Андрій, Сапеляк Степан. У Києві нас розкидали по різних камерах. Три рази перекидали по камерах. Через днів чотири, чую, збирають на етап. Я попав, Сеньків Володимир і Сапеляк Степан. Доїхали до Харкова, де нас розділили – Сеньківа і Сапеляка забрали скорше, а мене ще лишили. Пізніше я дізнався, що Сеньків з Сапеляком попали на 36-у зону, в Кучино, а я на 35-у, на станцію Всехсвятська, посьолок Центральний.

Коли мене після бані та карантину привели голити, бо мене трошки довше везли, а я не мав чим голитися, був зарослий, то Василь Підгородецький, старий 25-літник, каже: «Мармус, ми тебе тут уже тиждень чекаємо. Тут Володимир, твій брат, сидить, чекає». Я з

Підгородецьким тоді здружився. У нього характер веселий, він життєрадісний чоловік, хоч і відсидів на той час уже 18 чи 19 років.* Вони такі люди, що могли підбадьорити, могли трошки заспокоїти наші молоді душі. Каже: «Брат тебе вже тут зачекався». Мене в зоні зустріли з музикою – прибалтійці мали якись свої народні інструменти. Наші заварили відро чаю, часпиття влаштували. Мене це трошки здивувало, що люди так і лишилися людьми, що вони мали ті самі почуття, радощі, і смуток. Що цікаво, ми молоді попали, а вони ж такі, як ми їх називали, «старі парубки» – їм уже кому 45 років, кому за 50, а вони лишилися в чомусь пригальмовані, такі справді старі парубки. Але вони були життєрадісні люди. Нас у зоні не примушували встригати в якісь акції, але стався такий цікавий випадок. Тоді Володимир був трохи хворий. А руські шовіністи захотіли зробити акцію проти євреїв. То ми їм увечері пригрозили розправою. Це були, в основному, солдати-перебіжчики, вони мали до 10 років ув'язнення. Ми з ними так само дружили, у волейбол грали чи в футбол, в інші ігри. А наші партизани почали з'ясовувати, хто з ким. Тоді ми мусили сказати, на котрій ми стороні. Хоча на початку ув'язнення ми в акціях не брали участі, але тут мусили визначитися: або ми з тими шовіністами будемо, або з партизанами будемо наводити порядок у зоні. Так нас і спитали: «Мармуси, куди, хлопці, йдете?». Ті шовіністи здали свої позиції. Двох чоловік із зони забрали, то вони з тими євреями дали собі спокій. А то дійшло до того, що в бані вони одного приперли і ледь не позбавили його життя.

В.Овсієнко: А ви пам'ятаєте імена тих шовіністів?

М.Мармус: Один був Петров, ще один руський Кобилкін, От шкода, Володимир би зараз той епізод підгадав. З євреїв були Якман, Мишинер, Бутман, Хнох, ?лузман – вони, правда, зараз усі виїхали в Ізраїль.** Школьник там був, але Школьника вони не чіпали. Був ще був другий цікавий випадок. У нас там у 35-й зоні сидів той... Його потім поміняли...

В.Овсієнко: «Поміняли хулігана на Луїса Корвалана». Володимир Буковський?

М.Мармус: Так, Буковський. Він був з мого, з 1947 року, цікавий, спортивний хлопець. Правда, я з ним був недовго. Він два листи написав у зону, а потім заглохло. Іван Світличний був, небіжчик уже, – він був світило зони. Такий спокійний, усі його любили й поважали. Отже, спочатку нас не брали до акцій, а коли ми зайняли цю сторону, то вже стали брати участь. Як я те зразу зрозумів – нас просто перевіряли. Дали переховувати нібито готову інформацію. Я не міг того розгортати й дивитися.

Одного разу я знаходжу в коробці від сірників щось таке у плівці замотане, заклеєне, сірником припечене, так що й вода не протече. Я вже знав, як то переносилося, де трималося. Знайшов – що робити?

Пішов я до Євгена Пронюка, попросив подивитися. Кажу: «Якщо це робиться, то не в таке місце можна поставити?» Вияснили, в чому справа, – то євреї тримали, був там один такий безвідповідальний чоловік. Пронюк кажє: «Раз уже на те пішло, то бери й переховуй до певного часу, але так, щоб у будь-який час можна було взяти». Я тиждень тримав на тім місці, за яке я відповідаю, а потім мені довірили більше. Вони приглядалися до мене. Так мусило бути – то ж зона, і хоча здавалося, що ми знаємо один одного, але треба було упевнитися.

Потім уже ми брали участь у голодівках за Ігоря Калинця, за Гриву, за Івана Світличного добивалися, бо його забрали в 36-у зону. До речі, він по тому повернувся і розказував, як із Сапеляком зустрічався і пропонував йому, як писати вірші.

Десять через півтора року забирають Володимира на етап. Я не знав, куди його забирають. Як згодом з'ясувалося, на 37-у зону, селище Половинка. Так нас розлучили. Трошки було прикро, але то ж таке... Вони ж зобов'язань перед нами не мали, що будуть тримати разом. Забрали – то забрали. З дому прийшли тривожні листи, мати переживає, батько пише: «Що ж ви таке наробили? Нам легше їздити до вас на побачення в одне місце, а їхати до одного, а потім до другого...». То не так далеко, але це не від нас залежало. Там я отримав листа від Володьки, що він на 37-й зоні.

В.Овсієнко: А ви могли писати один одному листи?

М.Мармус: Так, могли. На суворому режимі дозволяли писати два листи на місяць. Я писав один додому, другий братові. Але воно вийшло на добре, бо Пронюк побував на 37-й зоні і домовився з Володимиром, яким способом можна передавати інформацію. Ми той лист використовували – який з мене був писака, але мусив попотіти, тому що в лист треба було вкладати якийсь зміст. Ти, мабуть, знаєш, яким то способом – то досить мені подобалося. Можна було подати невелику, але все-таки інформацію. У нас було дві однакові книжки... **В.Овсієнко:** Такі речі, може, й не треба розказувати – ану ж комусь іще пригодяться.

М.Мармус: Нараз хочеться, бо питають. Це досить цікаво і просто. По тому мені минуло й півроку часу – мене забирають на етап. Навіть не сказали, що з речами – я думаю, куди ж викликають? Забрали на етап, перевезли недалеко, на 37-у зону. Дивлюся – там такий розгардіяш був, а тепер уже стали нові лідери, Володька має навколо себе прихильників. З тихої зони стала «неблагонадійна». Уже наші йшли на заслання – Андрій Кравець, Микола Слободян. А Петро Винничук і Володимир Сеньків – не своїм ходом, виносили їх із зони на руках. Був такий цікавий момент. Деякі люди мали листи і думали якимось способом забрати їх на волю. Дмитро Верхоляк подарував мені шапку – таку «петлюрівку», досить файного крою, мені подобалися. Я думав, що за всяку ціну візьму її. Коли мене перевозили на 37-у зону, то

поставив її в чемодан із тими заарештованими речами, що за зоною. Мав там і деякі листи та записи Андрія Коробаня, Василя Долішного – щоб вивезти їх із зони, так, думав, буде простіше. А коли мені звільнятися, то приносять речі з того складу за зоною. Дивлюся – то не мої речі! Кажуть: «Ваші речі згоріли». Тоді був невеличкий скандал – я сказав, що не піду з зони, поки мої речі не повернуть. Жінка, яка відповідала за ту комору, де зберігалися наші особисті речі за зоною, почала плакати, просити: «То я винувата – вони не згоріли, я просто переплутала». Я все одно відмовився йти. Протримав я їх так, що вже й солдати, і начальник конвою – офіцер прийшов і сказав, що він довше не може чекати. А мене виводив із зони офіцер, що як руський цар писався, старший лейтенант Романов. Каже: «Знаєш, давай іди так – я не буду перевіряти твої особисті речі». Я вже згодився, тому що мав листи, які Володька підготував. Я вже відмовився від тих своїх речей, що в складі за зоною, мені нашвидкуруч перевірили речі, які я мав, а листи і записи навіть не чіпали. Я з тим досить благополучно виїхав із зони.

Привезли мене в Свердловськ. Лежу вранці в камері, читаю – «Калинець». Це він шариковою ручкою написав, коли проходив етапом через ту камеру. У Тюмень я приїхав уже під весну, вже квітень настає, весна. Дали мене на заслання в Ісетський район (там річка Ісеть), в село Шорохово. Грошей нема, їсти нічого, тут уже весна, а я в тім бушлаті. Директор радгоспу не дуже хоче мене прийняти: «Я вже маю двіста «хіміків», а ворогів народу мені не треба». Але все-таки мене там лишили, дали на свинокомплекс оператором, тобто кухарем для свиней, причому незамінним. А тут, як у кожного заслання, в самого проблема з їжею – хоч бери та й кради, бо до зарплати далеко, позичку не виписують нікому. Пішов я до хлопців-"хіміків", з Харкова там було двоє чоловік: «Хлопці, позичте 5 рублів, хоч би додому телеграму дати, щоби грошей надіслали». Вони мені позичили тих 5 рублів, я відразу пішов на пошту і дав додому телеграму. З дому отримав невтішну телеграму, що якраз тоді помер батько, вже поховали його 12 квітня 1978 року. Через деякий час переслали гроші телеграфом. За той час я познайомився з Сонею, її дівоче прізвище Алієва, потім вона стала моєю дружиною. Вона була молода, якась простіше, але з розумінням на те все дивилася. Щойно закінчила тоді сільськогосподарський інститут, приїхала на свинокомплекс на практику. То вже було якось легше. Спочатку вона мені допомагала, наше знайомство перейшло в дружбу. У неї виникли проблеми з директором того радгоспу. Справа в тім, що вона дружила з його дочкою, він був, так би мовити, другом її сім'ї. А тут усім стало відомо, що вона познайомилася зі мною, підтримує дружбу. Він не хотів цього, погрожував її з роботи зняти. Вона на те не зважала, і то мені дуже сподобалося – що вона могла за себе сама постояти. Так

дружба наша міцніла.

Одного разу був такий випадок. З Тюмені приїхав полковник, начальник КГБ – біда, що я забув його прізвище. Приїхав з перекладачем, так само кагебістом, який мав йому перекладати на російську мову, бо російською я не то що принципово, але не досить добре вмів говорити. Приїхали – мене нема там, де я мав бути, де мав кімнатку. Зчинили тривогу – на роботі нема, вдома нема. А я був у дівчини. Зрештою мене знайшли, всі зраділи, що я не десь у «самоволці», що з села не втік і не порушив режим. Він мені навіть сподобався, той чоловік. Як виявилось, він колишній учитель історії, його забрали на роботу в КГБ, він дослужився до полковника. По тому він ще раз приїжджав до мене, вже без перекладача, допоміг мені з відпусткою додому, яку надали через рік часу. Чомусь ці районні начальники не хотіли дати, а по тому – чи це спеціально так було зроблено? – коли я звернувся до того полковника КГБ, то він мені допоміг, я без перешкод приїхав додому. Коли я повернувся з дому, то дізнався, що він якось випадково помер... До мене потому приїздив той перекладач, він уже зайняв його місце. Той полковник КГБ тоді був досить молодий, йому було років 50, такий цікавий був чоловік. Я вже казав, що той кагебіст зрадив, що знайшов мене і що я не порушив режим та не виїхав десь за межі села. Навіть щоб виїхати в район, то треба було брати дозвіл. А в область взагалі неможливо було виїжджати – тільки тоді, коли їхав у відпустку. Ми були без документів, не мали паспортів – тільки довідка про звільнення і маршрутний лист.

У Шорохово на заслання привезли мого брата Володимира. Я вже через півроку звільнявся, а його привезли. На той час ми з Сонею ще не були одружені. Та там і не було де одружитися – церкви не було. Навіть у районі церкви не було. А я хотів тільки через церкву, не так, щоб тільки підписи були.

Через півроку, в квітні 1981 року, я звільнився з заслання. Соня лишилася там, народила мені сина. Щоправда, він помер під час пологів, Володимир називався. Через рік, 1983 року, вона народила другого сина, Василя. Він у мене сибіряк, він там народжений. У мене всі діти там народжені. Так сталося, що я її забрав у Россохач тільки через рік, Василеві було вже півтора року. Я привіз їх сюди жити на постійно. Ми взяли шлюб у церкві. А коли в 1985 році мала народитися Ганя, ми з дружиною побоялися – тут були якісь хвороби при пологах, тому вона поїхала народжувати в Сибір. Бере Василька з собою, вірніше, я їх відвіз, залишив там на три місяці. Вона народила Ганю, побула там, поки не окріпла. Я за ними поїхав, перевіз їх сюди. Так само коли мала народитися Оксанка в 1986 році, то вона знову забрала Василька, Ганю та й поїхала народжувати в Сибір. Я по тому привіз їх уже чотирьох. Так що вони в мене всі сибірські, їм там видавали свідоцтва про народження чи, як називають, метрику.

Коли я повернувся з заслання додому, то проблем не було, де жити. Щоправда, говорили, що мені можуть не дозволити прописатися. Вони вважали, що ми повинні б десь на Сході України жити. Але не наполягали, а ми не дуже хотіли залишати ці місця, то мене прописали в Росохачі, на своїй батьківщині. Ще мама тоді жила, вона була задоволена тим, що хоч один син є вдома, бо Володька ще був на засланні. Коли я почав перевозити жінку з дитиною, показав фотографію, то мати навіть не повірила, що в мене вже є такий великий син, втішилася тим і сказала: «Почекаємо, поки Володимир не прийде, щоб ми якусь мали хату поставити». Ми почали стягуватися на нову хату – щоб на двох. Розраховували так, що обидва тут будемо жити. Але Володимир перебрався в Чортків. Він жив у сестри Гані 5 років, а через деякий час одержав ту квартиру, де зараз проживає, а я от на своїй батьківщині.

Коли брат Володимир повернувся сюди, то він більше їздив до Києва, мав там зустрічі. Він сказав, що пора вже в нас у районі щось створювати. Ми вирішили створювати «Меморіал». Це був 1989 рік. Нам чинили деякі перешкоди. Тоді вже імперія закінчувалася, всі то розуміли, але вона ще чинила передсмертні зусилля. Але «Меморіал» був створений. Навіть рік часу не минув, як ми створили Рух. Брат був голова «Меморіалу», то мусив стати ще й головою Руху, більше двох років був на двох посадах. А вже як стало більше членів, то йому запропонували здати або Рух, або «Меморіал». Брат погодився на те, щоб вибрали нового голову «Меморіалу», передав папери і ті гроші, що ми зібрали на мітингу для могил січових стрільців на цвинтарі тут у Чорткові.

Потім ми почали створювати Українську Республіканську партію. А коли пішли ті розколи, ми створили Республіканську Християнську партію. Ми все тут постворювали. Коли на самому початку, в 1990 році, вибирали перших депутатів Верховної Ради, то вирішували, на яких кандидатах зійтися. Почали говорити до Володимира: давай, свою кандидатуру виставляй. Тоді 100%, що можна було пройти, але в нього не такий був характер. Він любив нових людей залучати. Тоді він з Мирославом Мотюком у лікарню ходив і закликав, щоб вони в Рух ішли. Тоді й був висунутий лікар Мотюк, ми його підтримали, він пройшов до Верховної Ради з успіхом. Тоді тільки наш кандидат міг пройти. Але на Сході проходили комуністи. Мотюк зробив, що міг зробити – принаймні хоч голосував, як слід.

Ми підтримуємо зв'язки з колишніми політ'в'язнями, їздимо один до одного. От до нас два дні тому приїздив Дмитро Верхоляк, старий політ'в'язень, 25-літник, повстанець. Він живе в селі Марково, це Івано-Франківська область, коло Маняви Богорадчанського району. Дружина йому померла, вже він сам, уже на схилі літ. Здалось би щось йому помочи... Але чим ти йому допоможеш? Олекса Савчин їздить до нас. Живе на Львівщині. Сколівський район, село Задільська. Досить

далеко до нього, важко зв'язки з ним підтримувати, відвідувати його. Він теж із повстанців. То досить цікавий чоловік: один з останніх, яких зловили. Його чотири роки тримали в одиночці, бо він у 1951 році ще приймав із-за кордону десантників, яких щось двох закинули – він розказував.*

В.Овсієнко: А де ви працювали після звільнення?

М.Мармус: Та тут у районі нема де працювати. Мусили їздити, як і більшість із нашого села, на Східну Україну. Виїжджали в Полтавську область, у Черкаську на сезонні роботи. Воно не дуже було на руку, бо заробітки невеликі, як два чи навіть чотири місяці поробиш, а потім сидиш удома. Я з бригадою 4 роки виїжджав, до 1991 року. Під кінець уже влаштувався тут у сусідньому колгоспі. А потім захворів на печінку. Мав дві операції за рік часу. Операцію робили складну, але якось витримав. Дали інвалідність, другу групу, а через два роки третю. Я вже три роки на третій групі. А ще маю відкриті рани на нозі – тромбофлебіт.

В.Овсієнко: А земельний пай ви одержали? Ви ж були в колгоспі?

М.Мармус: З земельним паєм у нас досить складно. Коли почалося розпаювання, то тут ми розробили чотири варіанти. Я грав не останню роль у селі – до мене люди трохи прислухаються. Указ Президента не був досконалий і вигідний для нашого села. Справа в тім, що за ним пай належить тільки тим, котрі на час розпаювання працюють у колгоспі. У нас у колгоспі не набереться і 500 тих, що працюють на даний час, а більшість на заробітках. То виходить, наприклад, таке. З нашої батьківщини забрали в колгосп 7 гектарів землі – а мені вже пай не належить. А це ж справа не тільки в мені – таких багато. Я на зборах виступив, щоб люди згодилися дати хоч один пай на сім'ю, на номер – у нас коло 600 номерів, у селі дві тисячі населення. Люди це сприйняли з задоволенням. Щоправда, голова колгоспу і голова сільської Ради не дуже того хотіли прийняти. Але ми поїхали в район, потім в область поїхали, в земельний відділ, Іван Польовий допоміг влаштувати зустріч з начальником земельного відділу. То він сказав: «Я не заперечую – раз збори так вирішили, щоб дати пай на сім'ю, на один номер, то робіть собі так». Ми так і зробили. Так що пай є. Щоправда, деякі сім'ї мають по 2 – 3 паї. Але і я отримав, і Слободян, і Винничук отримав. Так що змогли й ті люди отримати, котрі раніше виїжджали на заробітки. Вони теж рахуються членами колгоспу, бо вони ніякі не робітники. Хоч вони на даний час не робили в колгоспі – так робили рік чи півтора роки тому, і то несправедливо їх обійти. Так що дали по гектарові і шість сотих.

В.Овсієнко: Гектар і шість сотих? Так, тут малий пай. У моєму селі Ставки на Житомирщині, скажімо, 2 гектари і 64 сотки. А он у Петра Розумного на Дніпропетровщині майже 8 гектарів. Так що це де скільки є землі.

М.Мармус: Ну, там більше землі. У нас 2000 населення, а поля 1300

га. А ще як збудували військовий аеродром, то на нашій землі розташували декілька складів. І 50 га передали сусідньому селу – то зараз не можна відсудити – сосулівці забрали, там щось 40 га. Так що було більше, але зараз усе змінилося, межі поміняли.

МАРМУС (АЛІЄВА) Софія, дружина Миколи Мармуса. Був такий випадок, як Миколу вислали в Тюменську область, в Ісетський район. Ми там на роботі познайомились. Він працював на тім самім підприємстві, куди я була направлена. Ну, там комсомольські і партійні працівники викликають мене на співбесіду та й кажуть: «З ким ти си познайомила, з ким ти дружиш – то особливо опасний преступник!». Я думаю, може, й справді, бо там 200 умовно звільнених зеків, може, він один з них? Там були такі, що людей убивали, різали, за крадіжки сиділи.

Привели мене в партком. То трохи страшно було. Дали мені той вирок читати, за що його було засуджено. Та й написано: Мармус Микола Васильович, уродженець Західної України... Читаю далі – все мені в очах плутається. Я думаю, де ніж, може, він зарізав когось? А там якісь папірці, ручки, олівці, фарба... Я думаю, що це таке? То для мене було несподівано, бо я ніколи навіть не сподівалася, що є ще в'язні, яких засуджують за якісь папірці... Були кримінальники, а щоб у Радянському Союзі були політичні в'язні? Я була вихована в такім комсомольськім дусі, що ніколи не подумала, що в Радянському Союзі люди за таке можуть у тюрмах сидіти, що є політичні табори. Як дали мені цей вирок, то я переконалася, що є в Союзі такі табори, такі люди є. Я ще сиджу читаю, а парторг каже: «Ти добре ознайомилась?» Я кажу: «Добре ознайомилась, але я тут нічого страшного не виджу – якісь ручки, олівці, фарба, якісь вірші писали. Я навіть не годна зрозуміти, за що його посадили?» Він не дуже мене переконував, але каже: «Знаєш, я би тобі радив задля твоєї кар'єри і ради твого майбутнього, щоби ти з тим чоловіком у тісні контакти не входила». А потім з КГБ приїхали й си питали, хто мій батько. А ті кажуть, що за старого не бійтеся, він сталінець.

Що політичні в'язні тоді приїхали в село Шорохово, то вони розкрили очі навіть багатьом тим кримінальникам, що дійсно є ще такі в'язні сумління. Микола як приїхав, то не мав навіть що їсти. Хлопці з України, з Білорусії сказали мені, що от там є наш земляк, треба його провідати, може, йому пару рублів дати.

В.Овсієнко: Так ви парторга не послухали?

С.Мармус: Ні. А мене потім треба було на комсомольський облік брати. Я пішла на полудне додому, сиджу вже обідаю – раз – «бобик» стає. Виходять секретар комсомольської організації, парторг і шофер – і до мене. А Микола каже: «Йди, йди, куди везуть, щоб тобі не було погано, ти їдь».

Поїхали ми в райком. Заводять мене в той кабінет, де з комсомольського обліку секретар сиділа, і ставлять мене на облік.

Поставили на комсомольський облік, щоб, кажуть, лави не порідили в комсомолі.

М.Слободян: То вони хотіли дізнатися, чи стала ти на бік Миколи, чи залишилася далі з ними.

С.Мармус: А ще було, що я страху набралась. Одного дня Микола прийшов з нічної зміни і ліг спати. Він мав свою квартиру, а прийшов до мене і ліг спати. А я пішла вранці на роботу. Я тоді в лабораторії робила старшим лаборантом, чи вже завідуючою була. Я взяла автобус як транспорт і поїхала на склад отримувати інструменти для лабораторії. А якраз приїздять з КГБ. Одна чорна «Волга» приїздить на роботу, питають про Мармуса Миколу. Їм кажуть: «Він пішов зі зміни додому. А ви ще спитайте в Алієвої, тут є така на роботі». – «Де вона?» – «Нема її на роботі». Всюди по території шукають мене – нема мене. Все – втекли! Їм кажуть: «Ви їдьте до мами, може, вони там». Вони приїхали до мами, маму до страху довели: «Боже, така велика «Волга», чорна, такі люди файні, в чорних костюмах і плащах так важно виходять кажуть: «Ваша донька є вдома?» – «Та ні, на роботі». – «Ну, а де, – кажуть, – той Мармус Микола?» – «Ой, я за нього зовсім не знаю, та ж він у мене не живе. Він, певно, десь у себе там удома». – «Ні, його вдома нема – вони втекли». Вони так сказали і пішли, а мамі погано стало, вона думає – ну де вони повтікали, куди?

А тим часом я одержала інструменти, приїжджаю на роботу, а вони вже коло комплексу стоять, чекають. Мені кажуть: «Там не тебе очікують». Я виходжу, а вони: «Ви така й така?» – «Так». – «А де Мармус Микола?» – «Вдома». – «Ми були у вас удома, його нема». – «Може, у себе вдома?» – «Ні, його також у себе нема». Я кажу: «Ні, він удома». – «Ну, то їдьмо до вас додому. Сідайте». – «Ні, я пішки». Я йду пішки, вони за мною на тій «Волзі». Їдуть, їдуть, вже підійшли до дому, я забігаю в хату і – раз – зачинилася. Зачинилася і до Миколи кажу: «Там за тобою якісь приїхали!» А вони – тук, тук у двері. А я сиджу, не озиваюсь. Вони тук-тук: «Ми знаємо, що ви вже вдома». Я підходжу до дверей, мені так страшно, а вже Микола встав та й каже: «Пускай, пускай, най заходять». Я відчинила двері, а вони кажуть: «Ви не дуже гостинна ?здня, не хочете нас приймати в гості». Тоді вже взяла Миколу собі на співбесіду в другу кімнату. Я вже на полудню поставила зупу варити. Варю-варю ту зупу, вже година минула, друга минула. Все, вони поїхали. Я вже ту зупу виключила, кажу: «Будемо їсти». Сіли їсти – а зупа солена! Я певно три рази посолила, заким варила ту зупу!

Я приїхала сюди з сином Василем, а Ганню народжувати поїхала до Тюмені, бо Микола боявся, що тут кагебісти можуть щось зробити. Лікар-гінеколог питала, чи там, на Україні, великі хабарі беруть, що ти летиш аж додому народжувати? Я кажу, що ні, просто до мами хочу. А потім і з Оксаною так само. Роботи було повно, хату будували, щось мурували – і треба їхати. Два тижні лишилося до пологів. Я в автобусі

навіть заслабла була, тиск піднявся. Знову прилітаю в пологовий будинок, а та лікар-гінеколог каже: «Боже, ви знов тут є. У вас що там? Які хабарі беруть на Україні, що ти мусиш аж сюди летіти народжувати?» А я вже нічого не кажу, бо Микола мав страх. Ну, я що думаю? Якби вони хотіли щось зробити, то й там би дістали. Але тут діти слабували – у цей час у чортківським пологовим будинку був стафілокок.

В.Овсієнко: А такі гарні діти повиростали, ось Василь – такий славний козак!

МИКОЛА СЛОБОДЯН

(с. Росохач, 2 квітня 2000 року, в хаті Миколи Мармуса, присутні також Володимир Мармус та Петро Винничук)

М.Слободян: Слободян Микола Васильович, народився 21 червня 1944 року в селі Росохач Чортківського району Тернопільської області. Вчився я в Росохацькій школі, закінчив 11-й клас вечірньої школи в 1971 році. Працював у колгоспі і вчився у вечірній школі. Виїздив на роботи. У нас у Росохачі заведено, що їздять на сезонні роботи в інші області Сходу.

Мати, Христина Тимківна, з дому Балакунець, 1902 року, на той час була хвора. Батько, Слободян Василь Миколайович, з 1906 року. Є в мене сестра заміжня. Жили батьки в селі Росохач, весь час працювали в колгоспі. Батько був на війні.

Коли я був меншим, батько не раз розказував мені про українських повстанців, як вони хотіли, щоб була наша Україна самостійною, незалежною, скільки їх полягло. Як їм було важко воювати з радянською владою, що та влада чинила проти українців. Наприклад, у селі і на полі, як завше, на кожному перехресті ставлять хрести. То вони одного вечора зібрали всіх партійних, комуністів, взяли машину і їздили по селі та по полю і познущалися над хрестами, які давним-давно були поставлені нашими дідами й прадідами. Вивезли їх за село, за Ягільницю, там називається Кінзавод, за Кінзаводом рів – і все там висипали, потрощили, побили. І все тихо, нібито так мало бути.

Люди на все це дивилися і не могли цьому протидіяти. Бо як щось скажуть, то зразу ж КГБ – і забирали, і били, казали: «Що, тобі не подобається радянська влада?». Багато злочинів вони робили. Навіть щоб заспівати якусь повстанську українську пісню, то пошепки, щоб ніхто не чув, не бачив, бо то все доносилося в район, у КГБ. Чи навіть у росохацькому хорі – то спочатку треба було заспівати дві російських пісні, аж потім уже якусь українську, яку вони скажуть, бо самі ми не могли вибирати.

В.Овсієнко: Усі мали співати «Із сиром пироги».

М.Слободян: Так, «Із сиром пироги» і ще якусь таку. Отож ми знали, що Україна під гнітом, що русифікація наступає з кожним днем, на кожному кроці. Сказати якесь слово проти ніхто й не намагався, бо страшно було.

Мені було 27-28 років, то я вже це прекрасно розумів. Я дружив з

Володимиром Мармусом і його братом Миколою, ми разом ходили в кіно. Наслухавшись і надивившись того всього, що відбувалося на Україні і в Росохачі, ми говорили, що нас принижують, витісняють українську мову.

Ми знали, що в 1973 році буде 55-та річниця проголошення незалежної України Четвертим Універсалом. Володимир Мармус каже, що треба відзначити цю дату, бо люди вже призабули, а молоді навіть і не знають, що таке Українська Народна Республіка, які наші прапори, які наші українські символи. Отож і вирішили відзначити цю дату – 22 січня 1973 року. Тож під керівництвом Володимира Мармуса ми заготовили папір, приготували матеріал – полотно синього та жовтого кольору для прапорів, написали листівки, в яких закликали народ, щоб він не забував цієї дати. Одні хлопці писали листівки, інші в мене вдома пошили прапори. Шив Микола Мармус. Ну, там дещо й інші підзарублювали руками. Микола Мармус заготовив дзвоник в Білоболитницю, де він на той час працював.

У неділю з 21 на 22 січня 1973 року, зібравшись біля клубу в селі Росохач, ми вже мали все підготовлене – і клей, і листівки, скручені в рулончики, прапори, дзвоник. Ще так трошки побули в клубі і біля клубу, щоб нас більше люди бачили, що ми знаходимося у селі. Я одне забув. Коли мали вже йти в Чортків, наперед того день, до Володимира Мармуса підійшов Степан Сапеляк з проханням – він відчував, що ми до чогось готуємося, – щоб його взяти в нашу організацію. Ми погодилися, пішли всі семеро до нього додому, він прийняв присягу при свічці і при образі Матері Божої. Ми всі приймали присягу. Ми ділилися на такі невеликі ланочки: перші чотири склали присягу в лісі. У нас є така поляна Лаканець. А Сапеляк приймав присягу в себе вдома, у такій коморі надворі. А нас троє – я, Кравець і Лисий – приймали присягу у Кравця Андрія вдома. Як усе було зроблено, ми, порадившись, сказали Степанові Сапеляку, щоб він їхав автобусом у Чортків. Дали йому дзвоник. Вони були обгорнуті папером і зв'язані так акуратненько, що не було видно, що він везе, щоб воно не дуже впадало у вічі. А ми всі через ліс Звіринець, через Бердо пішли в Чортків.

Прийшовши в Чортків, ми мали зустрітись з Сапеляком, він мав нас чекати біля кінотеатру «Мир». Але чогось його там не було. Ми почекали – нема. Микола Мармус зі ще з одним пішли подивитись по місту, де він міг би бути. Почати цю роботу нам треба було всім разом, бо кожний мав свою роботу – одні мали листівки приклеювати, інші прапори вивішувати, треті мали трошки вперед іти, прикриваючи тих, які робили цю роботу.

Нарешті з'явився Сапеляк з дзвоником. Володимир Мармус з хлопцями пішов наперед вивішувати прапори. А ми втрое приклеювали листівки. Мене хлопці вдвох беруть за ноги, підіймають біля стіни, щоб я міг приклеїти так, щоб можна було прочитати, але не так

швидко зняти. У мене в одній руці клей, листівки в кишені скручені рулончиком, я тільки беру за один кінчик – раз, витягую, рулончик залишається, а листівочка в мене в руці. Правда, у той вечір було холодно, вітер такий, кидало снігом, але ми в рукавицях і просто не помічали холоду, бо в нас була така відповідальна робота.

Ми почали розклеювати листівки і вивішувати прапори тоді, коли більшість людей знаходилася в кінотеатрі «Мир» на кіносеансі та в Будинку культури – молодь на танцях. Це було передбачено, що тоді найменше людей буде на вулицях. Почали з 4-ї школи і все нижче спустилися вулицею Міцкевича до ратуші, яка знаходиться в центрі Чорткова, далі пішли біля кінотеатру «Мир». Ще наклеїли листівку на стіні одного житлового будинку. Уже недалеко річки Серету в нас було ще багато листівок, то щоб їх до дому не брати, ми клеїли на видних місцях, на зупинках автобуса. Наклеїли і спускаємося у долину – бачимо вже на ратуші в центрі Чорткова висить наш синьо-жовтий прапор. Значить, наші хлопці вже вивісили. Ідемо через базар і продовжуємо клеїти.

Пригадується один випадок. Уже Мармус Володимир і Вітів Петро вивісили наш синьо-жовтий прапор на флагштоці кінотеатру «Мир». Я проходив біля кінотеатру, бо в мене було своє завдання. У цей час попри мене дві жіночки йшли, доволі старших, вони помітили цей прапор і кажуть одна до одної: «Дивись, дивись – уже наш прапор висить на кінотеатрі!»

В.Овсієнко: То це ж усе-таки ніч була?

М.Слободян: Так, але там перед кінотеатром було освітлення. Там спеціально для прапорів були трубки. Хлопці той прапор витягнули, а свій поставили. І його вже люди побачили. Але ми ще не закінчили свою роботу, бо мали призначені місця, де вивішувати прапори, де розклеювати листівки – це було наперед розподілено і все обдумано. Наклеїли там, де колись будинок адміністрації був і пішли дорогою як на Тернопіль, сюди на Копиченці. Біля лісгоспу висів на флагштоку червоний прапор. Отож наші хлопці його зняли, а натомість вивісили свій, синьо-жовтий, і підняли його вгору.

Потім ми повернули у медичний гуртожиток, наклеїли листівки, далі до педучилища, теж наклеїли листівки і повісили прапор. Тут і закінчилась наша робота. І вже через парк, тією ж самою дорогою, якою йшли в Чортків, ми пішли додому. Якраз вітер такий зі снігом – він позамітав наші сліди.

Мабуть, усіх листівок уночі кагебісти не побачили – тільки ті, які були на відкритих місцях. Але ж були листівки й прапори, вивішені в таких місцях, що їм не зразу вдалося зрвати. То все це висіло аж до другого дня, і люди, які вже ходили вдень, бачили й читали. І ще один прапор залишився був на лісгоспі. Його вже на другий день зняли, бо не бачили вночі. То було на високій трубі. Там, у лісгоспі, сторож був, він сам із Росохача. То його викликали в КГБ, допитували, де він був,

що він бачив, чому не побачив прапора? Він каже: «Я вранці вийшов на вулицю, дивлюся на флагшток – вчора був ваш прапор, а сьогодні, дивлюся, вже наш прапор». Ну, він був старший чоловік, то вони, не знаю, чи сварили його, чи як там, але після того зняли його з роботи, бо він...

В.Овсієнко: «Потерял бдительность на посту».

М.Слободян: Ми повернулися десь о пів на другу годину ночі. Ніхто вже в селі не ходив, уже не світилося, ми кожний пішов до своєї хати. Родичі вже спали. Вони не знали, звідки я прийшов. Бувало, що й пізніше приходив із клубу, або до дівчат пішов.

На другий день після цього ми поки що нічого не знали, а вже як приїхав другий автобус із Чорткова – бо з Чорткова ходить у село Росохач автобус, – то вже з'явилися чутки, що в Чорткові якісь люди, чи то студенти, чи то якісь там інші люди, ніхто їх не знає, вивісили синьо-жовті прапори і наклеїли листівки зі зверненням до людей, щоб не забували про Україну. Та й ми так, хто де працював, усе вухо було настроєне на те, щоб почути, що люди говорять. Нам було дуже цікаво, бо ми не думали, що нас піймають. У нас були інші думки. Ми думали, що цю роботу зробили – і це буде таємниця.

КГБ до нас у село в перші дні не приїжджало. Потім чуємо: приїхало КГБ в сільську раду. Викликають: хто хоче на роботу в Тернопіль? Там будували ХБК – хлопчатобумажний (бавовняний) комбінат. Але як вони – «хто хоче»? Просто послали з сільської ради – там є такий чоловік, який викликає до сільської ради чи якісь оголошення розносить. Він прийшов до мене й каже, що голова сільської ради викликає відносно роботи в Тернополі. Думаю, піду.

Приходжу, бачу, біля сільської ради Винничук уже є і ще такі хлопці, що не з нашої групи. Три кагебісти в одній кімнаті, а там ще була друга кімната, через двері. Викликають туди і питають, чи не хочу я на роботу. Кажу, що ні, я не хочу туди на роботу, бо в мене мати хвора, батько старий, мені треба бути біля них у селі.

Ну, до цього часу ми вже почули, що Степана Сапеляка тривожить КГБ. Вже у Львові, де він працював лаборантом, викликали його КГБ і розпитувало, де він знаходився в той вечір з 21 на 22 січня. Що він там їм говорив, то невідомо, але ми почули, що його взяли в КГБ. Після того чи то вони хотіли на нас подивитись, що викликали в сільську раду. Бо вони вже, напевно, знали, хто був у Чорткові на вивішенні прапорів і листівок. Через кілька днів чую – забрали Мармуса Володимира. Ну, тут уже ясно стало, що хтось нас видав.

22 березня забирають мене. Зробили обшук удома. У мене такий прекрасний був вишитий образ Тараса Григоровича Шевченка в рамці, як розпинають Україну в кайданах, як круки ще живцем очі видзьобують людям. Після того, як узяли Степана, як узяли Володимира, у моєї мами було якесь передчуття. Вона взяла той портрет і спалила. Вони знайшли в мене деякі книжечки. Щоправда,

не було в мене такої відвертої антирадянщини. Але книжки – вони то все переглянули, дещо забрали. І мене забрали. Привезли в Чортків, у КГБ, потримали ніч, на другий день приїхав – зараз я знаю – полковник Бідьовка і ще два наглядачі з ним та шофер. Посадили мене в УАЗ і відвезли в Тернопіль.

У Тернополі вони хотіли мене трошки налякати, щоб я признався, де я був того вечора, щоб розказав, хто був, що робили, хто робив. Я кажу: «Я нічого не знаю і говорити не буду, бо що я можу на когось говорити, коли я там не був». Чотири чи п'ять днів вони мене викликали на слідство, але я не признавався. На п'ятий день викликав мене Бідьовка і, взявши протокол, двома руками так закрив, чий то протокол і хто розписувався. А посередині дав мені прочитати, що такі-то, такі-то – Мармус Володимир, Мармус Микола – всі члени нашої організації були в тому протоколі записані. Я ще не признався. Вже як мене відвели в камеру, я став думати, що чомусь нема там жодного такого прізвища, хто був би не нашим, а тільки всі наші хлопці. Я здогадувався, що це Степан Сапеляк, це його робота. Що тут уже таїти? Воно нічого не дасть. На другий день знов викликають. Ще пару разів викликали на слідство, і я вже признався, що дійсно був там, що робили це такі-то хлопці – бо їм уже все було відомо. Як вони їм відомі, то це вже нічого б не дало, хоч би я ще тримався. Я дещо хотів приховати, але допитували, аж поки все не випитали. Цей підполковник Бідьовка казав: «Я тебе примушу пригадати, на який камінець ти зашпортався». Досить того, що вони самі підгадували мені, бо хлопці наперед ішли.

Отже, слідство закінчилося десь у кінці серпня. Сім місяців нас під слідством тримали. Сказали: «Збирайтеся, їдемо в суд». Посадили нас у «воронки», звичайно, кожного окремо, і повезли. Суд був закритий. Судив нас суддя Костик і ще там були якісь, не пригадую їхні прізвища – одна жінка і два чоловіки, як вони називаються?

В.Овсієнко: Народні засідателі, або ж «меблі» чи «головокивателі». Вони тільки головами кивають на знак згоди з суддею.

М.Слободян: Засідателі, так, народні засідателі. Досить довго зачитували звинувачення. Суд тривав десь три дні... Володимир Мармус підказує, бо я трошки призабув, – більше тижня тривав суд. Хоча додати. Як нас привезли і посадили на лавки підсудних, так охота хоч словечко один до одного заговорити, ми ж не бачилися сім місяців! Я сидів біля Мармуса Миколи. Біля нас стояв конвой, що нас возив, старший у ньому руський. То було чути по мові. Він побачив, що ми з Миколом розмовляємо, влетів у зал, підняв мене, повів у таке підвальне приміщення і каже: «От, бачиш, нікого немає, я тебе зараз застрелю». Витягнув пістолет і... Ну, страшив мене. Я знав, що в такій обстановці, як іде суд, він цього не зробить, але він – аж слина йому з писка скакала, такий був сердитий, що я не дотримався вимоги не розмовляти. Як він мене повернув у залу суду, я сказав хлопцям, що

така-то справа, що грозився стріляти. Микола Мармус, як прийшов уже суддя, сказав: «Що це таке, що нас тут страшать пістолетом і стріляти хочуть?». То вже на другий день цього старшого конвойного не стало.

Отже, суд закінчився, почали читати вирок. Але чомусь у той час, як почали зачитувати вирок, погасло світло. Чи це вони так навмисно при свічках нам зачитали вирок? Правда, на виголошення вироку пустили наших рідних, хто ще залишився був у Тернополі. Мені дали 3 роки суворого режиму і 2 роки заслання. І Андрію Кравцю. Попарно якимось так нас засудили, що лише одному Мармусу як нашому керівнику дали найбільшу кару – 11 років. Іншим хлопцям – 8, другій парі – 7, а нам з Андрієм по 5.

Привезли нас знову в КГБ, у ті камери. Це було вже вночі. Ми переночували, а на другий день почали нас агітувати на стукачів. Мене викликає такий капітан чи майор Пономаренко в свій кабінет і каже: «От ти маєш 5 років, ти їх відбудеш, але, щоб тобі легше там жилося, то треба з нами співпрацювати. Ми тобі будемо казати, що ти маєш робити і що нам говорити». Я категорично відмовився від цього, я сказав, що в мене серце і душа не дозволяє цього, не можу я бути таким. Я знав, що вони хотіли зробити мене сексотом. Щоправда, він нічого не сказав, мене відвели в камеру. Наступного дня знову викликає, і так два дні він мене умовляв, щоб я йшов до них працювати. Але їм це не вдалося, бо я не годен на таке, це ж просто жах. І вже мене залишили у спокої.

Всі чекали етапу. Скільки ми чекали – чи 15, чи 18 днів? Мармуса Володимира забрали першого. У кінці жовтня взяли мене і Винничука Петра.

В.Овсієнко: А касаційну скаргу ніхто не писав?

М.Слободян: Ні. Ми не писали, і касаційного суду не було. Одного вечора посадили нас у «воронки» і привезли на вокзал у Тернопіль, де вже стояла група солдатів з собаками. Взявши нас усередину, в такий коридор, запровадили нас у вагон «столипін» і повезли. Повезли нас у Київ. В Києві ми пробули десь два тижні чи більше тижня. Потім з Києва – на Харків. На «Холодній Горі» так само десь більше тижня нас тримали.

В.Овсієнко: А цікаво, отам, на тій «Холодній Горі», мабуть, вас тримали в камері смертників? Там такі нари з суцільного залізного листа...

М.Слободян: Ага, і такі стіни, як то «шуба» називають – ?улі, ?улі. Так, це були камери для смертників. Потім нас знову посадили в потяг, у цей столипінський вагон, і повезли в Мордовію, станція Рузаївка, далі Потьма, потім зона 19-й номер, посьолок Лесной Теньгушовського району, ЖХ-385/19. Ми з Петром Винничуком прибули туди наприкінці листопада. А Андрія Кравця завезли на 17-у зону, посьолок Озерний Zubovo-Полянського району.

Нас заводять у зону, підходить до нас такий кремезний чоловік: «Звідки, хлопці?» – питає. Ну, веселіше стало, ми впізнали свою мову. А це був, як ми вже пізніше дізналися, Микола Кончаківський. Нас відвели в барак, де ми мали проживати. Тут підійшли до нас українці, ми їм розказали, звідки ми, за що ми сюди потрапили. Такі гарні наші хлопці, ще колишні вояки УПА, які вже по 18, по 20, більше 20 років відбували в тюрмах. Крім Кончаківського були Михайло Жураківський – старший чоловік, Дмитро Синяк, Іван Мирон, Ромко Семенюк, отець Денис Лукашевич (я йому робив масаж, бо просив, старенький чоловік), Любомир Старосольський.

В.Овсієнко: То це вже не старий чоловік! Його у 18 років посадили, теж за прапор, на 2 роки.

М.Слободян: То молодий. З молодого покоління там були Кузьма Матвіюк з Умані, Гриць Маковійчук з Кременчука, Ігор Кравців з Харкова, Любомир Старосольський зі Стебника, Зорян Попадюк зі Самбора, скоро привезли Василя Овсієнка з Київщини, потім Яромира Микитка з Самбора*.

В.Овсієнко: Микитка трошки пізніше привезли до нас. Микитко був у 17-му, а коли його посправника Зоряна Попадюка повезли в 17-й, то його перекинули до нас у 19-й.

В.Мармус: А потім уже Микитка на Урал, на 37-у перекинули. Він сказав, що посправник Попадюка. Я дізнався, що старших патріотів не так уже й густо було на 19-му. Їх було більше на Уралі. Їх туди перевели з Мордовії в 1972 році.

М.Слободян: Після того нас завели в бараки, показали нам місця, де ми мали спати. Десь через дві години нас забрали в комендатуру. Там сидів начальник лагерь** і лікар цієї зони***. Лікар сказав на мене, що оцей піде працювати в кочегарку, а на Петра Винничука сказав, що цей піде працювати у розкрійний цех на пилораму, дошки різати. Це було вже під вечір.

На другий день зранку нам дали одяг, переодягли нас і повели в робочу зону. Мене ознайомили з роботою на тих котлах. Там я працював в одній зміні з Дмитром Синяком, повстанцем (він уже зараз небіжчик). Він мені показав як і що, бо то було два котли, один паровий – що треба було пару робити в цехи для розігрівання клею, а другий для підтримки температури в цехах у зимовий сезон.

Через деякий час мене перекинули в сушильний цех. Там ми мали брати з розкрійного цеху такі короткі дощечки, які склалися на вагонетки і завозилися в сушильні камери, щоб їх висушити, а потім подавати в цехи, де їх склеювали і виробляли такі коробки для годинників – футляри. Працювали позмінно.

Як на роботі, так і в житловій зоні спілкувалися зі своїми хлопцями з України. Там було вдосталь наших хлопців, з якими можна було говорити відверто. Такі розмови в зоні називали «тусовки» – то плече-в-плече ходили, щось розказували один одному – і так час минав.

Там була їдальня, в якій давали всяку кашу – яшна, пшенична. Самі відходи. І хліб такий, що можна було ліпити з нього якісь катюльки. До того наперсточок олії, навіть не пересмаженої. Підходиш з мискою. Ложка мала бути своя. Давали рибу, оселедці, але хто знає, скільки вони десь на складах чи в магазинах стояли. Риба часом була напівгнила і така солена, що неможливо було їсти. Дуже шлунки собі цим хлопці псували, але шматочок-два мусиш з'їсти, щоб якось жити, щоб можна було хоча би трохи ходити.

Так мене тримали там із листопада 1973 до початку 1975 року. Десь у серпні 1975 року нам із 19-ї зони сказали збиратися, потяг уже чекав біля зони. Нас посадили у столипінські вагони і повезли, але куди нас везли, ми не знали. За кілька днів привезли у Пермську область. Уночі зі «столипінів» «воронками» перевозили з конвоєм у зону № 37. Вона тільки побудувалася. Нова зона. Усіх завели в будинок, усередині якого не було нічого, тільки стіни. Усіх позволили, тримали, а потім перевели в приміщення, де вже були розставлені койки. Якихось дівчат привели, що зготували суп, на столах були миски з нарізаним хлібом. Наче нам таку веселу зустріч улаштували, що ніби вони були дуже добрі до нас. Ми все це прекрасно розуміли, що вони хотіли придобритися. Повечеряли, нас розподілили по койках. Нарі були двоярусні. Ми вже цю ніч доспали там.

А на другий день зранку – підйом, і вже розподілили по місцях, хто куди. Той новий будинок, куди нас уночі спочатку завезли, виявляється був цех, що там мають стояти верстати – слюсарні, точильні, токарні. Ті верстати привезли, треба було їх встановлювати на бетоні, щоб потім на них почати працювати. Розподілили нас на різні роботи.

Я пам'ятаю, як нас привезли, тут випав дуже глибокий сніг. Призначили спеціальну групу людей, які прокидали сніг від жилого будинку до робочого. Це було у 1975 році, в листопаді, напевно, це я пам'ятаю, бо якраз у листопаді померла моя мама – написали мені з Росохача листа, що вже немає її. Чомусь лист затримався – два тижні після того, як вони написали. Дуже довго чогось вони перечитували того листа.

Мені вже, правда, в березні 1974 року мав закінчуватися термін ув'язнення в таборі суворого режиму. Усі знають свій день, коли підходить, то вже підраховують – лишається тиждень, три дні, два дні. Настає той день. Навіть на день скоріше мене викликали в комендатуру і сказали збиратися. Мої хлопці – там були Мармус Володимир, Мармус Микола, Винничук Петро, Кравець Андрій, Сеньків Володимир – якраз була «отоварка», то купили мені дещо на дорогу. Забрали мене в комендатуру, потримали годин три-чотири, посадили в столипінський вагон і повезли.

Повезли мене в Томськ. У Томську я просидів у пересильній тюрмі декілька діб. Мене звідти забрали три міліціонери, озброєні

автоматами, посадили в машину. Не знаю, куди везуть і як везуть, але треба було переїжджати через річку Об. Привезли мене у Кривошеїнський район, село Нікольськ Томської області – такий посьолок якраз над річкою Об. Мою справу везли таки зі мною, але я її не бачив, бо справу – вирок мій і все інше – передали цим міліціонерам. Ще одного з Томська везли, він жив у цьому селі Нікольську. Щось він там пограбував, магазин і ще щось там. Якраз на річці Обі один міліціонер пристав до мене, за що я сиджу, каже: «Сейчас бы тебя пристрелить, бросить в эту речку Обь – и никто даже и не знал бы». А я знизав плечима – що мені залишалось говорити, коли я сам і далеко? Я не сперечався, бо це нічого б не дало. Привезли мене в Кривошеїно – це районний центр. Зачинили в КПЗ*. Коли мене привезли, вже темно було. Цілу ніч я там сидів. Підкидають до мене ще якогось. Світло дуже слабо світилося, я не міг його розгледіти, що то таке, але – чоловік. Він почав розказувати мені небиліці, що він застрелив свою жінку, а що там йому буде, а звідки я їду, за що? Я йому не признавався, за що я сидів. Я казав, що по статті 62-й. Але в них 62-а стаття – це алкоголізм, чи як вони вважають.

П.Винничук: Вони таку статтю дуже любили!

В.Овсієнко: Стаття російського кодексу № 62 – це аналог нашої 14-ї: примусове лікування від алкоголізму. Досить, щоби вчинив злочин у п'яному стані або в справі було свідчення, що випивав. Вона давалася додатково до основної статті. За нею в зоні додатково катують. Я це бачив у 55-й зоні у Вільнянську Запорізької області. Ті зеки аж зелені ходять, кишки виринають од того «лікування». А воно вже й не потрібне: доки слідство, суд – це ж місяці минають. У нього вже біла гарячка і той алкоголізм минули.

М.Слободян: Я більше мовчав. Відчинили двері, забрали його від мене. Зранку прийшов начальник міліції, повели мене до нього. Я мав із собою такий дерев'яний чемодан – ще в зоні хлопці мені подарували на дорогу. Там старенькі лашки – що там я міг везти? Але все-таки було в що хоч дещо поставити. Він сказав, що від сьогодні я звільняюсь від ув'язнення, переходжу на заслання, але мушу відмічатися кожні 10 днів у міліції.

Викликав такого наче коменданта, каже, що оцей – показав на мене – от його документи, направ його на якусь роботу, у якийсь село, бо тут його не треба тримати. Як виявилось, там, у Кривошеїно, відбував заслання Володимир Василик, теж за 62-ю статтею.

Комендант направив мене в село Нікольськ – це десь кілометрів 180 від Кривошеїно. Каже: «Сьогодні будуть машини їхати в це село, я подзвоню, ти поїдеш». Я кажу, що я ж не знаю місто, куди мені йти. Він одному сказав підкинути мене в ту організацію – ПМК, чи якось так. Я пішов туди, справді: машини збираються їхати. Один шофер почав розпитувати мене. Він російською мовою, я – українською. Мені цікаво було, чи є тут хто з українців. Він каже, що тут є кузня, а в кузні

робить ковалем такий Василик Володимир, ми ще не їдемо, піди туди. Я пішов туди – нема. Шофер каже, що зараз прийде, він давно пішов на обід, він тут недалеко живе. І дійсно через деякий час каже: «А ось він іде».

Я підходжу та й кажу: «Добрий день». А він так дивиться на мене: «Добрий день. Ти звідки?» Я кажу: «З Тернопільської. А ви звідки?» – «З Івано-Франківської». Так ми познайомилися, але часу не було довго говорити, бо машини вже вирушали. Каже: «Що маєш у тім пакуночку?» – «Та нічого – поки везли сюди, то ще якийсь сухар лишився». Він побіг додому, взяв шматок сала десь на півкілограма, а хліба не було ні вдома в нього, ні в магазині, то купив пряників таких солодких по 9 копійок. Я йому сказав, куди мене направляють. Він каже: «Нічого, я колись приїду до тебе, або ти до мене – все одно побачимось».

Привезли мене на половину дороги, а далі проїзду нема, бо то треба їхати через ліси і болота. То навесні було, і машини не пустилися їхати, тому що могли засісти в тому болоті і сидіти там довго. То вони повернулися знову в Кривошеїно. Ну, і я з ними, бо звідки я знаю, як тою тайгою добиратися до того Нікольського? Я повернувся, комендант каже: «Що будеш робити? Йди до Володимира, до Василика». То я пішов. Він зрадив, тут же й жінка його. Він мав 2 роки ув'язнення і 2 заслання за антирадянщину.

В.Мармус: Він став на захист хреста.

М.Слободян: Він худенький такий, але дуже стійкий. На 1 травня в цьому Кривошеїно була демонстрація. Він узяв розбив пляшку, роздер сорочку і порізав собі груди осколками. Я потім питаю: «Володимире, що воно дало тобі?» Каже: «Ти подивись, як вони тішаться тим усім, а я хоч збив їм той мітинг, щоб не так їм весело було». За це йому дали ще два роки додатково. Я був на тому суді, бо його жінка переказала мені в Нікольськ через циганку-фельдшерку.

А жінка Василика була лікаркою в поліклініці. Вона мені одного разу дуже допомогла. Було дуже холодно, десь до 50 градусів морозу, на роботу ходити важко, дихати не було чим, бо бракувало кисню. Я звернувся до неї: «Така-то справа, Марійко: як би так зробити, щоб я хоч трошки відпочив? Вона каже, що то можемо зробити лишень через фельдшерку, яка в Нікольську працює. «А як це?» – «Я їй подзвоню, а ти підеш до неї, вона буде в курсі справи, щось вона там зробить».

Через два дні я пішов до медпункту в Нікольську, фельдшерка допитала прізвище і каже: «Я даю тобі направлення в районну поліклініку, що ти простуджений, що в тебе з легенями негаразд і зі шлунком». Я прийшов у контору і сказав, що така-то справа, в мене є направлення, що я хворий, мені треба в районну поліклініку, щоб перевіритись. Бригадир, у якого я працював, каже, що сьогодні вже нічого не вийде, може, машина завтра буде їхати, та й поїдеш. А дуже

морози були, дуже важко там.

Я поїхав у поліклініку, зустрівся з Марійкою, вона взяла мене аналіз шлункового соку. Він показав негативні результати, мене поклали в лікарню. Я пробув там три тижні. Там поклали одного міліціонера, який віз мене з Томська. Він мене впізнав. А я не зізнавався в лікарні, хто я такий – з Нікольська та й годі. А він сказав лікареві, що я «изменник Родины». Той міліціонер підійшов до мене і каже: «Я вот думал, что ты... А ты изменник Родины, я знаю все про тебя». Через кілька днів мене випускають з лікарні. Я повернувся в Нікольськ і далі працював на фермі. Іншої роботи там не було, лише на фермі. Усі допитувались: «За що?» То я їм казав, що по 62-й. Вони говорили, що таких багато тепер, це – за алкоголізм. А я вже їм не пояснював.

Репліка: Якби ти сказав, що 70-а за російським Кодексом!

М.Слободян: Але на другому році вони вже все знали і дивилися на мене скося. Мене поселили в гуртожиток – така розвалена хата, ні грубки, нічого. Я не захотів там жити і сказав бригадирові, що, може, якусь квартиру знайти? Каже, що є там така стара бабка. Я кажу, що буду допомагати їй, – підремонтувати, дров нарубати. Він мене повів туди, я влаштувався в тої бабки і жив цих два роки.

Відмічатися їздив до селища міського типу, яке називалося Красний Яр, через Об на другому березі, але трошки нижче. Мені треба було відлучатися на цілий день, а ж я мусив робити, це ж групу корів годуеш. То директор радгоспу подзвонив, що нема ким підміняти. То я вже раз на місяць відмічався.

Потім мене викликали в Кривошеїно і сказали, що строк закінчується, дали мені паспорт. Я його дуже не хотів брати, але мусив узяти. Сів на корабель «Ракета», по Обі поплив у Томськ. Відтак добрався додому. Тут, у Чорткові, я також мусив зайти в міліцію, щоб відмітитись.

П.Винничук: Вибач, нагадаю, що як ти на початку 1978 року повернувся в село, то тут молодші хлопці знову побили пам'ятник комуністичного ідола.

М.Слободян: І цей пам'ятник, що за річкою, і той самий, що ми, потривожили. Наче на честь мого повернення. Знову КГБ їздило, мало роботу, шукало.

В.Овсієнко: А знайшли тих хлопців?

П.Винничук: Знайшли.

В.Овсієнко: І теж судили?

В.Мармус: Тоді вже був інший підхід.

М.Слободян: Вони ще замалі були. Тут багато є людей, які досі кажуть: «Чому ви нам не сказали? Якби ви були нам сказали, ми би так само пішли з вами». Але це вони вже тепер кажуть, як ми звільнилися. Кажуть, якби ти об'яву написав, то багато хто пішов би в організацію і щось би робив.

Коли я приїхав додому, зустріли мене батько й сестра, бо матері вже не було. Трошки відпочив удома, а потім улаштувався на роботу в колгоспі, щоб заробляти й жити. Працював у колгоспі, а як через рік зняли адміністративний нагляд, то виїжджав на сезонні роботи в Сумську область. Завжди ми їздимо на 3-4 місяці, підзаробимо трошки грошей та й зерна, щоб було на прожиття.

Після звільнення я оженився з Ольгою, вона з дому Свідзинська. У нас уже був син Василь. Йому вже виповнилося 5 років. Він народився 27 січня 1973 року, через п'ять днів після того, як ми вивісили в Чорткові прапори і наклеїли листівки. Ми з Ольгою одружилися, у нас 1982 року народився ще син Андрій, через 2 роки, 1984-го – дочка Марійка, а 1986-го Михайло. Василь уже відслужив армію, оженився, вже має двоє дітей. Так що я вже дідо, маю двох онуків. Андрій закінчив середню школу, працює. Зараз дуже важко з роботою, так біля дому допомагає. Марійка і Михайло ще ходять до школи – Марійка в 10-й, а Михайло в 7-й клас.

У 1989 році створився «Меморіал».

В.Мармус: Чому створився? Це ми його створювали!

М.Слободян: Ми створювали. Я увійшов у Координаційну раду «Меморіалу». Це було в Чорткові, в парку. Ми мали обговорити свої питання, але, міліція Чорткова не дала змоги закінчити. Їх наїхало багато, не дали нам говорити. Тоді ми перейшли в інше місце і все ж таки створили «Меморіал». Потім я став членом осередку Народного Руху України, членом Української Республіканської партії, тепер я в Республіканській Християнській партії.

В.Овсієнко: Десь працюєте, маєте свою господарку?

М.Слободян: Живу разом з дітьми, тримаю корову, поросятко, кури. Жінка раніш працювала в колгоспі, але зараз уже на пенсії. Маємо вже своє поле, вирощуємо картоплю, сіємо ячмінь, огірки, помідори. Живемо не на широку ногу, але не маємо чого скажитися і не плачемо. Аби наша Україна вийшла з цієї кризи, тоді, може, буде якось веселіше, легше. Але наразі мусимо жити тим, що є, і думати все за краще, а не слухати тих, що жалкують за хлібом по 16 копійок і дешевою ковбасою, а зараз, мовляв, усе дороге. Зате ми вільно думаємо і говоримо, і не боїмося нікого і нічого. А ковбаса в нас буде.

В.Овсієнко: Пане Миколо, а як у вас із реабілітацією?

М.Слободян: Реабілітацію я дістав. Дали в районі посвідчення на пільги. Користувався газом, електроенергією і дорожнім транспортом на 50 процентів ціни. А потім скасували, сказали, що в районі нема фондів. Але Володимир Мармус допоміг, що з газом я вже маю пільги. А от з електроенергією ніяк не можна добитися, хоча треба, бо й діти у школу ходять, треба читати і писати, та й мені на господарці треба світла. Може, наші районні начальники якось відновлять ці пільги.

В.Овсієнко: Дякую, пане Миколо.

АНДРІЙ КРАВЕЦЬ

2 квітня 2000 року в с. Росохач розповіли Микола Слободян, Петро Винничук, Микола Мармус; 3 квітня – удова Ольга та син Микола

Микола Слободян: Андрій Кравець – 23 березня 1943 року, він на рік старший за мене. Його батько й мати вже давно померли. Ще є старший брат Іван, сестра Іванна, вона замужем за Безпальком Зіновієм. Андрій тут закінчив школу, трохи працював у колгоспі, потім виїздив у східні області, щоб підзаробити грошей. Це була людина українського духу, він ненавидів той московський режим. Йому боліла несправедливість, злочини радянської влади проти України. Навколо нього завжди точилася мова про те, як би позбутися тої влади, щоби скоріше настала незалежна Україна.

Петро Винничук: Я Андрія більше знав по неволі, у засланні. Він був дуже доброю, але твердою людиною, наполегливим у своїй справі. То був свідомий українець. Любив співати українські пісні. Проїшов тюрму й заслання, але то не зламало його, він не впав на коліна перед тим московським режимом – це вже доводить, що це була людина сильної волі й твердого характеру.

Він фактично з самого початку був у нашій організації, але членство рахувалося від складання присяги. Я був, коли 14 січня 1973 року склали присягу чотирьох: Андрій Кравець, Микола Мармус, Микола Слободян і Микола Лисий. Це було в Андрієвій хаті. У його ж хаті робилися листівки. Він 21 січня брав участь у піднесенні прапорів та вивішуванні листівок у Чорткові.

Заарештований Андрій того ж дня, що й я, – 11 квітня 1973 року. Дістав 3 роки ув'язнення і 2 роки заслання. Ув'язнення відбував у Мордовії, в 17-му лагері, посьолок Озерний Зубово-Полянського району, разом з В'ячеславом Чорноволом. Коли Андрія восени 1975 року перевели на Урал, у табір № 37, то він багато розповідав нам про Чорновола. У квітні 1976 року його вивезли на заслання в село Полудьоновка Томської області, Верхньокетський район, Білий Яр. Через рік туди привезли й мене, але якраз тоді він був у відпустці вдома.

Зустрілись ми з Андрієм по-братерськи. Ми там узяти стару хату, в якій ніхто не хотів жити, зробили ремонт, поставили грубку і жили там разом неповний рік. Працювали ми на фермі кожен день, без свят і

вихідних, бо не було нам підміни. У квітні 1978 року я його випровадив, як Бог приказав: зробили прощальний вечір, скликали друзів, котрі того вартували. Я там лишився ще на два роки, а Андрій поїхав додому.

Після звільнення Андрій одружився, дружину його звати Ольга. У них є три сини: Микола, Кіндрат і Славко(Ярослав). Старший уже вислужив, він є вдома, середульший служить, а найменший чекає призову.

Помер Андрій у 1996 році, 11 вересня. Він з 1988 року вже мав рак шкіри. Причина його смерті – метастаза печінки.

Микола Мармус: За тиждень до смерті ми його відвідали в Тернополі в лікарні. Він ще тримався Але лікарі сказали, щоб забирали його додому як безнадійного – хай ліпше вдома помре. Ми його забрали.

Ми всі, та й він, напевне, відчували, що це його останні дні, то зробили виїзд за село, на могилу січових стрільців. Ходити він уже не міг, його треба було машиною відвезти, тут недалеко. Ми зняли це на відеокамеру, і фотографії зробили. Андрій ще спробував співати, але співати вже не міг. Він був вдячний, що ми його не залишили. Скоро його не стало...

* * *

Ольга Кравець: Я народилася 3 травня 1956 року. Родом я з Шульганівки цього району. Моє дівоче прізвище Вітів. Наша родина українська, як звичайно. Моя мама колись була вчителька, була в Союзі українок. Батько робив у Чорткові від 1950 року. Я спочатку скінчила бухгалтерську школу, а потім заочно Копиченський технікум бухгалтерського обліку. Після того працювала.

Як ми з Андрієм познайомилися? Я була в Чорткові на роботі, а тут, у Росохачі, татові родичі жили, бо батько сам звідси родом. То я сюди приходила. Та й так познайомились. Я знала, що Андрій був ув'язнений, потім на засланні. Він повернувся 1978 року. Того року ми й побралися. Звільнившись, Андрій одразу став працювати у Чорткові в зональній рембуддільниці робітником.

В.Овсієнко: А він мав адміністративний нагляд після звільнення?

О.Кравець: Офіційного не було, але ходили досить попід вікнами. Дільничий міліціонер ходив. І кагебісти досить ходили. Не раз із хати вийдеш, чуєш, що хтось попід хатою пішов. А як вийдеш із хати – вони тікають.

В.Овсієнко: А от якихось прискіпувань з боку влади, КГБ не було?

О.Кравець: Ні, ніхто йому нічого не казав. Ми красти не крали, маєтків і розкошів не мали, то міліція нас не чіпала.

В.Овсієнко: А що ви знали про справу 1973 року?

О.Кравець: Я тоді була в 10 класі, чула за ту справу. Казали, що

хлопці з Росохача вивісили прапори в Чорткові, але я нікого з них не знала. Одні люди так казали, а другі інакше. От казали, що тепер КГБ не дає спокою цілому селу. Одні нарікали, інші жалували.

Андрій Кравець народився тут, у Росохачі, 21 березня 1943 року. Хрестився тут у нашій церкві. Вона до 1946 року була Греко-Католицька. Вчився тут у школі, закінчив сім класів.

Микола Кравець: Батько закінчив вісім класів. Розповідав, що потім ходив у вечірню школу.

В.Овсієнко: А назвіть, будь ласка, своїх синів.

О.Кравець: А от найперший – Микола, 2 квітня 1979 року. Він уже у війську відслужив. Середній 15 серпня 1980 року, Кіндрат називається. Закінчив середню школу, зараз в армії. А третій Ярослав, 1982 року, 4 лютого. Він зараз має йти до армії. Нині пішов у військкомат, бо учиться у вечірньому інституті. Та й каже, що треба достроково сесію складати. Кажуть, що до осені відкладуть, але він не хоче до осені, бо що то pomoже?

В.Овсієнко: А коли в Андрія хвороба виявилась?

О.Кравець: Вона виявилась 8 років перед тим, як мав умерти. То рак шкіри.

М.Кравець: Ще тоді не знали, що воно таке.

О.Кравець: Там вони в Тернополі знали, та не сказали, щоб він ходив до них. То була перша стадія, але він не мав часу лікуватися і думав, що в нього все добре. Воно ніби зразу було добре, а потім у 1986-87-му гірше й гірше. Він помер 11 вересня 1996 року.

В.Овсієнко: Хлопці показували фотографію – ще за тиждень до того вони їздили на могилу. Сьогодні вони й мене туди ввели.

1996 рік – то це вам, Миколо, скільки було тоді?

М.Кравець: Я 11-й клас закінчив, то мені було 16 років. Батько був добрий. Я ще до школи не ходив, а знав щось таке... Мені такі небиліці розказували... Баба розказувала, що тато бабу кинув у яму, за то він сидів. Я знав, що він сидів, а потім, десь у років сім, я дізнався, що він сидів за синьо-жовті прапори. Тоді трохи легше стало.

О.Кравець: Тоді вже легше було – настали ті роки, що якраз трошки волі було. У 1988 році було 1000-ліття хрещення України, восени Католицька Церква вийшла з підпілля. Тоді трошки волі дали.

В.Овсієнко: Миколо, коли ви ще в школі навчалися, чи хто-небудь з учителів або інших людей намагався вам докоряти батьком?

М.Кравець: Та ні, ніхто нічого такого не казав, ніби нічого й не було. Тут усі вчителі були з села. Коли я був менший, то вони нічого не хотіли казати, і я правди не знав. А коли старшим став, то вже й не треба було казати – усі й так знали.

О.Кравець: У нас нема таких учителів. Колись такі були, а зараз таких нема.

В.Овсієнко: А чи розповідав вам батько про суд, ув'язнення, заслання?

М.Кравець: Він розповідав, що як його судили, то нікого не пускали до зали обласного суду. А коли читали вирок, то в суді світло згасло.

В.Овсієнко: При свічках їм оголошували вирок – так само, як вони присягу на вірність Україні складали, так і суд їм влаштували – при свічках.

М.Кравець: Я читав цей вирок, дещо знаю. Батько розказував, що там, у неволі, теж були добрі люди. Розказував, що він у Мордовії в 17-у лагері з Вячеславом Чорноволом сидів –шість місяців сиділи разом. А потім тата на Урал перевезли.

В.Овсієнко: У політичних таборах були зібрані найкращі люди. На волі знайти таких тяжко було, а там вони вже готові, наловлені... У засланні щодо спілкування було тяжче, бо там усі чужі. Йому ще поталанило, що туди ж, у Полудьоновку Томської області, прислали Петра Винничука.

О.Кравець: Зразу, як Андрій виїхав у Сибір, то ніби тяжко було, бо там насичено тих карних засланців, а ті місцеві люди не годні знати, хто є хто. А по тому, як уже взнали його, то нормально ставилися і йому серед них було добре.

В.Овсієнко: А де випрацюєте?

О.Кравець: У школі, техпрацівник. А хлопці не мають роботи.

М.Кравець: Тут немає роботи. Може, і є робота, але треба шукати щось ліпше, бо матеріальне становище не дозволяє мало заробляти. Якщо мені будуть платити 80 чи 90гривень, то чи зможу я платити за газ, за світло? Бо за все треба платити, і щось має залишати собі. Тому треба шукати крашу роботу. Можна кудись поїхати на сезонну роботу, коли сезон починається.

Зараз мій середній брат, Кравець Кіндрат, служить у Яворові, Львівська область. Десь зараз має прийти, вже дослужує. А молодший брат Ярослав зараз учиться в Чорткові в Інституті підприємництва і бізнесу – це філія Тернопільської академії. Теж скоро має йти в армію.

Я читав про батька у Тернопільській газеті «Вільне життя».

М.Кравець: Чортківська районна газета «Голос народу» – там теж була стаття.

В.Овсієнко: Київська «Молодь України» опублікувала статтю Володимира Мармуса «Прапори над містом»^{*}.

А чи був Андрій реабілітований?

О.Кравець: Був реабілітований, мав посвідчення реабілітованого, трошки тих пілг, але все то скасували – кажуть, що немає фондів. Я вже їздила в район.

В.Овсієнко: А ще він був учасником різних організацій – коли створювався «Меморіал», Українська Гельсінкська Спілка, Народний

Рух, Українська Республіканська партія...

О.Кравець: Він не приділяв тому великої уваги, бо не мав часу – було багато домашніх клопотів, та й не здоровий був. Але все-таки брав участь.

МИКОЛА ЛИСИЙ

с. Росохач, 3 квітня 2000 року,
присутні Микола Слободян та Микола Мармус

М.Лисий: Народився я 1941 року, 9 травня, якраз на День перемоги. Хрестився тутка у цій церкві і жив до цієї пори в Росохачі. Навчався в Росохацькій школі. То ще стара школа була! До школи мені мало довелося ходити, тому що нас п'ятеро було в матері, а батько як пішов на війну, то й не вернувся. Він був з 1904 року, Лисий Степан. Мати теж 1904 року, Підсадна Анастасія. Батька як забрали 1941 року на війну, так ніякої звістки до цієї пори. Я його не пам'ятаю. А старші сестри, бо три сестри є і брат, – вони пам'ятають його. А я не пам'ятаю, бо мені ще й року не було, як його забрали. Найстарша сестра тепер Дудка Анна пишеться, по чоловікові. А по тому брат Василь. А потім уже Олена, тепер Кувшок по чоловікові. А ще одна сестра в Херсонській області виїхала, пишеться по чоловікові Кушнір Марія.

Мені далеко було йти до школи, така біднота була зразу після війни, голодний рік був. Кінчав я вже вечірню школу. Я до армії ще два роки їздив на цілину – Акмолинська область, потім вона називалася Цілиноградська. Це коли цілину піднімали. Ми з бригадою їхали з Росохача. А на другий рік уже в Дзезказган – це за Карагандою, тупик. Ми там так само на будівництві працювали. Потім удома побув трохи, а 1960 році взяли в армію. Служив на флоті 5 років, до 1965. Нас із Росохача сім було. Ми в Прибалтиці учбовий загін кінчали, 9 місяців я там провчився. Де Фінська затока, ми там на крейсері практику проходили. А по тому двоє нас із Росохача в Естонії були – Газела (його немає тут, він виїхав) і я. Нас було 4500 в учбовому загоні, але хто там не записався до комсомолу... Треба сказати, що я тут, у Росохачі в школі, не писався до комсомолу, а в Естонії – там уже всіх притискали.

В.Овсієнко: Цікаво, а чому ви до комсомолу не писалися?

М.Лисий: Кажуть «комсомол» та «комсомол», а що воно таке? Я зрозумів, що це лишнє – як тепер, так і тоді було зайве. Ну, в честь чого там? Там мій друг записався до комсомолу. Ми в одній зміні були. Він записався до комсомолу – то його ближче взяли, в

Ленінград, а як нас було 4500, то 50 чоловік як штрафників, чи що, – аж у Владивосток.

У Владивостоці я прослужив два роки, а по тому з Владивостока Північним Шляхом – у Петропавловськ-Камчатський. Це аж на Камчатку, де Курильські острови, де вулкани. А по тому зачалось з Китаєм заворушення, то ми з Камчатки Північним Шляхом – там ціла ескадра йшла – до Хабаровська. Там і есмінці, і бойові кораблі. Там ми зиму пробули, а по тому з Хабаровська, коли там уже втихомирилося, знову Північним Шляхом, у Магадан заходили, і знову в Петропавловськ-Камчатський. Звідти я демобілізувався в 1965 році. А далі я тут жив. На заробітки їздив у Харківську область, там в одному колгоспі робили-смо 16 років, а по тому в Полтавську так само їздив. У Київській був, по сезонних роботах улітку з бригадов їздили. Трохи вдома, якщо куди камінь треба було добувати. І до колгоспу ходив так само – штукатурити, мурувати, коли був матеріал. А вже в 1972 році здибалися в селі, в клубі збиралися. Ми знали один одного. Я так і сам від себе дивлюся, що кожна країна вроді самостійна – а чому не може Україна бути самостійною? Так поговорили з Мармусом Володимиром, потім зі Слободяном Миколою. Ми вже готувалися в 1973 році відзначити 55-ліття незалежності України. Зібрали-смо і через ліс пішли. Правда, Степан Сапеляк поїхав автобусом до Чорткова з дровками, щоби ті прапори вшати. Тут була ожеледа фест і сніжаниця така, то ми через Звіринець, попід Бердо – і до Чорткова. Це було ще з вечора. Люди там, студенти ходили хто в кіно, хто сюди-туди. Взагалі, в місті була тьма людей. Ми почали від української школи № 4, згори. І пішли-пішли по місту, чіпляли листівки на костьолі, на кінотеатрі. Коли доходили до кінотеатру, ми так розійшлися, табуном не ходили. Я тоді з Винничуком був, ми по парах ходили. По другій вулиці інші йшли. Якраз чіпляли на кінотеатрі прапор і листівки, то вже вони виявили, вже там ходили кагебісти. Вже вони рознюхали і почали по вулицях шукати за нами.

На костьолі вивісили. Там хто листівки клеїв, хто по боках був. А наймолодший лазив аж на костьол, та й Мармуси лазили разом з Вітвім. А дехто був по боках, сторожували, охорона була коло самих себе.

Вони вже знали про листівки, але не знали, де, хто і що робить. Там біля магазину «1000 дрібниць» жінка з чоловіком заходили до ветлікарні, то вже розмова була, що хтось прапори почіпав і листівки.

В.Овсієнко: О котрій годині ви це почали?

М.Лисий: Якраз ми були коло ринку, то вже виходили з кінотеатру.

Перед тим, як цю операцію зробити, ми з Володимиром Мармусом поїхали в Чортків на розвідку, взнали як, що й до чого.* Тоді якраз був у Білобоженцях празник. Ми визначили, звідки і що зачинати, де закінчувати. Так що ми вже мали свій план, як і що робити, щоб не блукати – все в нас було підготовлене.

Вивісили прапори на 4-й школі, на медучилищі, на кінотеатрі, а останній уже на лігоспі. Коли ми ще на медучилищі чіпляли і на лігоспі, то вже машини-бобики, міліція по Чорткову шукали, хто й де це робить, бо то свіжа робота, а вони ж мають дижурку й перевіряють. Ми свою дорогу знали. Ми закінчили свою роботу, але листівки в нас ще були. Ще можна було десь на видному місці чіпляти, щоби люди прочитали. Бо вони зразу за нами то прибирали. Вночі не всі побачили, а вже вранці поспіль позривали. Але нас уже притиснули, що нікуди було дітися.

Десь було коло першої, коло другої години ночі, коли ми вже повернулись додому. Нам, як кажуть, Бог допомагав, бо ми як верталися, то сніг пішов, сильний вітер був, то зразу сліди позамітало. А то по слідах знайшли б. Ми повернулись через ліс, а вони не знали, куди ми всі поділись. А були би ми їхали чимось – могли б зупинити. Ми вернулись пішки, а які листівки залишилися, то ми їх спалили, щоб і вдома не було.

Ну, а як забрали Степана Сапеляка, то потому нікуди, як кажуть, не дінешся. Не годен чоловік такої муки, того всього витримати. Поступово вони все то наторочили. Вони спеціально зразу нас усіх не брали, бо думали, що десь ще хтось є, то щоб виявити. Вони нас так помаленьку забирали.

В.Овсієнко: А вас коли заарештували?

М.Лисий: Я точно не пам'ятаю, але мене з міліції забрали.

М.Слободян: Сапеляка взяли 19 лютого, Володьку Мармуса 24 лютого, а так мене третього взяли 22 березня.

М.Лисий: Ми ж обидва в міліції в Чорткові сиділи в березні 1973 року.

В.Овсієнко: Ви чули, що вже затримано хлопців, то теж чекали арешту?

М.Лисий: Та чекав – а що ж? Ніхто не міг витримати тих допитів. Це не те, що в міліції дубинками набили трохи чи як. Там же коло тебе й лікар, то він допомагає, а вони свою роботу роблять, це ж таке...

Як уже Сапеляк попав, то виходу не було, ми вже не мали куди дітися. Він усе розказав, хто був, як що було. Тоді вони вже за нами слідували, не міліція, а по цивільному, кагебісти були. Слідкували кожен Божий день, за кожним. Я пішов до клубу в такому плащі і накинув ковнір. Вони мені показали фотокарточку: такого і такого числа, о такій і такій годині ти заходив у клуб. А я на той час уже раз

був відсидів за одне «художество». Викладала там одна – я за неї віддубенів тих 10 діб. А потім за «дупака» – бавилися в «дупака» в клубі, та й Леніна втрутили. А він у коридорі так, у фойє стояв, нічого не винен.

В.Овсієнко: То була скульптура?

М.Лисий: Скульптура.

В.Овсієнко: І розбилася?

М.Лисий: Та ні, він мідний. То мені до 10 діб якась баба в Чорткові ще 15 діб додала. Вона безпощадно хлопів судила. Я 19 діб був на міліції, звідти мене відвели до чортківської тюрми. Помили, підголили, бо там я був заріс, а потім уже кагебісти відвезли мене в Тернопіль, у своє туди розпорядження. Слідство мені вів підполковник Бідьовка.

Усі знають, що я любив випити, мене 4 рази судили до того. Я вже не мав куди діватися. Я просто так і казав Бідьовці, що нічого не знаю, де робилися ті прапори, хто ті штоки стругав, хто листівки писав – я не знаю, і все тут. А він з пістолетом, і той пістолет тикає, злосний: «Ти все одно скажеш!». Я кажу: «Що знаю, то скажу».

Слідство на другому поверсі, то на тих сходах я відпочивав щось три чи чотири рази, поки дійшов на той другий поверх. Щось мене так крутить, падаєш з ніг, не годен, пам'ять втратив. Ну, то що я з ним буду балакав? То я й кажу, що то й то було. «А ти як ішов через ліс?» – «А як ішов? Випивши, п'яний – то як можна йти? Та падав з гори, на долину з'їхав, та й все, та помалу тьопав».

Ну, вони так питали-питали, потім я вже до дзвінка в КГБ був.

Питається, чи ти того й того знаєш? От Винничука знаєш у Росохачі? Я кажу, що є. «А хто?» Я кажу: «Сяник, він си пише Винничук».

Подивився. «Такого, – каже, – нема». Я кажу: «Ну, то я інакшого не знаю». А він по тому: «А Сеньків є такий?» Кажу: «Є». – «Як його називають?» Кажу: «Іван.» То цей, що обліковець був. А він про Володимира Сеньківа питав, якого в армію забрали, а я, Бог його знає, як він там. А Бідьовка так щось думає-думає, а потім і каже: «А ти знаєш Пашошу?» Кажу: «Знаю». – «Ну, а як його називають?» Кажу: «Микола звати». – «Як Микола?» Кажу: «Ми в кар'єрі тут, на Берді, разом били камінь. Чому я не знаю? Знаю – Пашоша. На мотоциклі щось ми їздили туди, били камінь». Він ще питає, чи я такого й такого знаю. Я кажу: «Та я де знаю таких молодих?» А я, дійсно, приїду з роботи навесні, то я ту молодь знаю? Бачу їх на лице – то Пашоша, той такий, а то такий. А так я їх не знав.

По тому ще було таке, що вже в Тернополі мене на вигульну площадку ведуть, а Сеньківа вже з армії забрали, його в долину по сходах ведуть,

а мене догори. Там якийсь наглядач не розрахував, аби ми си не виділи... То я йду догори, а він згори, у воєнному, але я його впізнав. Зразу мене набік: «Руки назад, к стенке!» Мене до стіни обернули, а Сеньківа туди до стіни та й повели.

Там було таке, що не можна самому довго бути в камері, то якогось кинуть у камеру, то ще іншого. Вони все випитують, за що я сиджу. Та, кажу, з любові. Питають, як з любові? А було так, що Василь Завгородний, Андрій Кравець, небожчик, та я пішли в кафе «Подольянку», жаркнули собі гідно, та й ідемо. Завгородний білет мав, то пішов собі на виставу, а ми обидва з Андрієм ідемо. А та Маруська з кафе «Дністровські кручі», з Заліщик, каже, най Андрій іде, а до мене причепилася: «Почекай, почекай! Підемо туди в фойє, я тобі щось розкажу». Я так не хотів іти, кажу, йде вистава, та вона якось так підопхала, що так по стіні аж на підлогу сіла на зад. Завклубом і голова сільради (він уже небіжчик) вивели мене з клубу і таке понаписували, що мене ще й за це судили. Таке я розказував тим стукачам. А як мене судили в Чорткові, то Андрія Кравця з Тернополя привозили як свідка мені. Ми з Андрієм тоді бачилися, пару слів він сказав.

Я в КГБ до дзвінка сидів, поки не скінчилося слідство. На суді всі хлопці сиділи разом, але мене окремо питали, чи я того знаю, чи я того знаю.

Я рік просидів.

В.Овсієнко: Отже, у справі про прапори ви пройшли як свідок. Ось у вироці записано: суд засудив Мармуса Володимира, Сапеляка Степана, Мармуса Миколу, Винничука Петра, Сеньківа Володимира, Слободяна Миколу, Кравця Андрія – а Лисого і Вітіва нема.

М.Слободян: Їх пустили як свідків.

В.Овсієнко: Але все-таки чоловік рік сидів – десь це повинно бути записано? Щодо вас якась окрема ухвала суду була?

М.Лисий: Та мені дали були, але я не знаю, де воно і що. Може, й давали, та вже роки пройшли, і я не пам'ятаю, забув. Я не кажу, що не давали.

В.Овсієнко: То вам і документа про реабілітацію в 1991 році не дали?

М.Лисий: Ні, ніякого.

В.Овсієнко: А як ви той рік відбули, то яка була ваша подальша доля? Я так зрозумів, що до того суду ви були парубок?

М.Лисий: Та й тепер парубок – з жінкою розійшовся. У жінки є дитина від другого чоловіка, а в мене ще немає.

В.Овсієнко: Ви, мабуть, найстарший були в організації?

М.Лисий: Так, найстарший я був. Коли ми вирушили на ту операцію, то це так, як на війну. Та на війні ще можна десь туди-сюди мигнути, а тут куди дінешся? Тут не втечеш нікуди, один від другого не

відступишся, бо ж склали присягу. Як один не вертається, то й усі не вертаються...

В.Овсієнко: Ви тут і жили після звільнення, нікуди не виїжджали?

М.Лисий: Я нікуди не виїжджав, хіба на заробітки – у Харківську, в Полтавську області.

В.Овсієнко: А КГБ мало до вас якісь претензії впродовж тих років? Може, викликали коли чи приїжджали?

М.Лисий: Ні, мене як звільнили, то не чіпали більше.

В.Овсієнко: Чи ви тепер десь працюєте?

М.Лисий: Їздив на роботи, у Чортківському районі робив, по колгоспах. А взимі вдома. Тепер у колгоспі, самі знаєте, нема того, щоб оплачувати. Та й так, по людях дещо роблю. Тому кирницю викопаю... Щоб не сидіти, а якось жити. Красти-то не підеш...

ПЕТРО ВІТІВ, ЙОГО БРАТ СТЕПАН ТА МАТИ МАРІЯ

с. Росохач, 3 квітня 2000 року

В.Овсієнко: Тут, в обійсті Вітєвих, їде будївництво, в якому бере участь багато родичїв. Будь ласка, пане Петре, розкажїть про себе – коли родилися-хрестилися, про свою родину, а потїм – як ви прийшли до органїзацїї.

Петро Вітїв: Я народився в 1956 роцї, 15 липня. Та й рїс у селї, гонив корову пасти, ходив до школи, 1971 року скїнчив 8 класїв. Батько мїй, Іван Вітїв, з 1916 року, був у 1939 роцї на польськїй вїйні, у 1941 роцї знов був узятий на вїйну, але повернувся. Нас у сїмї було п'ятеро дїтей. Найстарший Степан 1941 року, а так Василь 1943 року, а так сестра Ольга 1946 року і сестра Славка (Ярослава) 1949 року. Я – наймолодший. На той час вони всї одружилися, я лишився сам-один з батьками. Мама з 1924 року, їм'я Марїя, з дому Ѓрех.

Степан Вітїв: То польське прїзвище.

П.Вїтїв: Бо маминї батьки – тато був поляк, а мамина мама була українка. А мїй тато також українець.

Ми дружили з Мармусами, бо, по-перше ми ще й родичї: мїй батько і Мармусїв батько – то собї двоюрїднї брати. Хоч Володимир і Микола були старшї, але ми дружили, разом ходили на село, а коли вже зачалася та органїзацїя, то в нас в отїй коморї, що будемо розбирати, ми сходилися, там писали листївки.

В.Овсієнко: А як виникла думка створити органїзацїю, від кого ви це почули?

П.Вїтїв: Найперше – то Мармус Володимир. Я з ним найбільше з цїєї групи спілкувався. Ми разом гонили корови, а пїзнїше вїн у Львовї робив, але ми спілкувалися – як родичї, хоч я був молодий проти нього. Я тодї мав 16 рокїв, але був здоровий, так що менї тодї нїхто не давав 16 рокїв, а мали за старшого.

В.Овсієнко: Були подїї ще до встановлення прапорїв – що пам'ятник пошкодили, червонї прапори позривали. Ви брали в тому участь?

П.Вїтїв: Як зривали прапори перед тими Жовтневими святами, я там не був, але пам'ятник – то ми з Володимиром Сенькївим побили. А потїм ми прапори й листївки вивїшували. Як усїх нас узали – вперед Сапеляка Степана, а так Мармуса Володимира, Слободяна Миколу, по тому вже Миколу Мармуса, Петра Винничука, Андрїя Кравця, то

взяли й мене. Не пам'ятаю, якого числа*.

С.Вїтїв: То було навеснї 1973 року, тодї я будував хату і ти менї допомагав.

П.Вїтїв: Мене взяли вдома, вдосвіта. Ще ми спали, батько й мати були. Приїхали машиною, постукали в дверї. «Хто? Що?» Показали папїр. Я тодї не розумївся, що то за папїр. Вони робили обшук, по хатах ходили і сказали, що беруть мене як учасника вивїшення прапорїв. Мама в плач... Усе обшукали. Були якїсь патрони від рушницї, але вони їх не знайшли.

Повезли мене до Чорткова. У Чортковї протримали до вечора. Я відпирався, казав, що нїчого не знаю, вони старшї хлопцї, я з ними не був, нїчого не знаю. Мене протримали до вечора, а ввечерї – в машину і в Тернопіль. У Тернополї протримали до ранку. По тому притиснули, мовляв, що ти, хлопчику, як тут є написано чорним на бїлому, що ти був там, ти був там, ти був там – чого відпирася?

Мене тримали під арештом тиждень, а по тому відпустили додому під розписку про невинїзд. Сказали, що аж на суд викличуть. Але приходить із сїльськїй ради чергова, приносить повїстку, що маеш з'явитись у КЃБ на таку-то годину. Ну, то їду. І вони там до мене, що я не сказав ще за Сенькїва. Десь до обїду мене протримали і випустили на годину. Але чи вони спецїально так зробили, я не знаю. Ѓду на вокзал, думаю купити собї якийсь пирїжок. Аж навпроти їде Володимир Сенькїв у воєннїй формї. То я: «Здоров, Володя!» Та й перейшов через дорогу до нього. А вїн: «Ти чого тут?» – «А ти чого тут?» – «Та от щось мене викликали, не знаю чого». Я кажу: «Трохи погана справа...» Хоч вїн тодї, 21 сїчня, коли прапори вивїшували, з нами не був, бо служив уже в армїї.

Ми десь, може, з п'ять хвилин поговорили, аж тут з другого боку кагебїсти – і мене за комїр: що я з ним балакав? Кажу, що нїчого, сказав, що така і така справа... Бїльше я його не бачив. Скїльки мене викликали в Тернопіль, то не було нїякїй очнїй ставки, тїльки ото аж на судї я їх побачив.

Потїм уже забрали мене в армїю, так як звикло.

В.Овсієнко: Чекайте, на судї ви пройшли як свїдок. А чи не виносив суд щодо вас якїсь окремої ухвали? І ще скажїть: от ви хлопець 16 рокїв – як ви сприйняли арешт, суд? Чи був якийсь страх? Чи ви усвідомлювали, на що їдете, беручи участь в органїзацїї – адже передбачалось, що за це може настати вїдповїдальнїсть?

П.Вїтїв: Зразу не було страху, я, навпаки, себе тїшив, що мене прийняли в таку органїзацїю, що я зі старшими хлопцями. А по тому, певно, що був страх. Та й пїсля того. Як хлопцїв уже посудили, то в селї казали, що то нїби я їх здав, бо чого їх посудили, а я не сиджу? Знаєте, як то недобре таке слухати, що хтось тобї каже, навїть в очї, навїть старшї: «О, ти їх здав, вони як вийдуть, тобї покажуть». Я кажу: «Що вони можуть менї показати? Я тут нї при чїм». Слїдчий казав, що

якби я когось там набив, то посадили б у трудколонію. Ще я запам'ятав, що якби був повнолітній, то було б мені від 7 до 9 років. Бо я всюди брав участь і навіть ті прапори в Чорткові, як молодший, лазив і вшав.

В.Овсієнко: А розкажіть, як це ви зробили?

П.Вітів: Ми порадилися наперед, як краще. Думали про машину – був у Мармуса коле?а, що їздив машинов, то щоб він нас завіз. Але була фєст зима, то вирішили, що йдемо пішки. Так ми через ліс, через Берду, пішли до Чорткова і там почали згори листівки розклеювати, а пізніше прапори. Один прапор Мармус вивішував на кінотеатрі, а ми з Миколом так стояли. Якраз виходять із кіна люди. А зима сильна була – такий вітер, сніг, а ми з Миколом стоїмо й дивимося, як він вивісив і зліз звідти, чекаємо на нього. А дехто з тих, хто вийшов з кіна, помітили прапор, оглянулися, але ніхто не зупинявся, всі майже тікали.

В.Овсієнко: Щоб не бути свідками!

П.Вітів: Ну, спудилися, і так скоро пішли. А тоді на лісгоспі, а так на педучилищі, та й ніби скінчили, бо то якраз у той бік, що нам краще додому йти. І ми знову через ліс пішли додому. Ясно, що вдома ніхто не знав, де я був – був у селі з хлопцями. Удома нічого не знали, аж поки не приїхали з КГБ.

Коли всіх посудили, я лишився вдома, ще їздив на роботу з хлопами, бо від нас виїздили в східні області на роботи – треба з чогось жити. Але мене ще мучили: цілий час переслідували, цілий час викликали в КГБ. Хотіли знати, чи я спілкуюся, чи листуюся з хлопцями, хотіли ще щось вивідати.

А так я закінчив автошколу, забрали мене до армії. Служив вперед у Білій Церкві, а так за два тижні відправили у Житомир. Це 1974-76 роки. В армії ще з півроку все було тихо. А потім викликали в той «особый отдел». Так я прослужив півтора року, відправляють мене в Полтаву. Я вже був шофером і возив там командира, то був батальйон зв'язку. Часом викличуть у той «особый отдел», але щоб командирові не признаватися. Але я з ним їжджу кожен день, то кажу, що не знаю, чого вони хочуть. І по тому десь за два тижні каже: «Тебя срочно trebуют отправить в Полтаву». Кажу, що я не знаю, чому і що. А там був майор, такий сивий, я його щось два рази видів, він мене викликав. То він із прапорщиком мене привіз на вокзал, я сів у поїзд, поїхав у Полтаву.

Приїжджаю в Полтаву – тиждень ніхто до мене не підходить і я ні до кого. Командир каже, що нам не треба ніяких солдатів, причому, каже, ти прослужив уже півтора року, що тобі? Я так проходив, кажу, майже тиждень. Там були хлопці зі Львівської області, я їм кажу: «Хлопці, я йду з вами в парк, може, дадуть мені там якусь машину, якусь роботу». Бо не знаю, що робити, ніхто мені ніякого наряду не дає. Йдуть у їдальню – я йду з ними, бо їсти хочу. Відтак минуло ще

днів два, приходять той самий майор, що був у Житомирі, каже: «Он у той дїм зайдеш о такїй і такїй годїні». Прийшов я надвечір. Каже: «Ти спілкуєшся з тими хлопцями зі Львівської області?» – «Так, спілкуюся, бо мова однакова». Бо там-то трошки інакша мова. «Там до них приглянься, може, вивідаєш чогось». А там фактично нічого не було. Ще до мене як мастили казарму, котрийсь там сказав, що треба було помастити на синьо-жовту – тільки всього. Ті хлопці вже пішли додому.

Я тих півроку мусив дослужити в Полтаві.

Як прийшов додому з війська, то зразу пішов на машину. Знову викликали і мене, і жінку в КГБ до Чорткова, щоби з ними якусь мати співпрацю, щоби щось вивідувати. Я все казав, що ні з ким не зв'язуюсь, нічого я не знаю, ні з ким не спілкуюся.

Ще коли я служив, мене відпустили були додому у відпустку, я тоді одружився з Павлиною Синишин, зробили таку вечірку. Так що я заким прийшов з армії, то була вже дочка Марія, як і мама, 1975 року. 1977 року – друга дочка, Іванка. 1979 року – син Володимир, от уже рік тому вийшов із війська. Я його назвав на честь Мармуса Володимира, бо в нашій родині Володимира не було. Жінка хотіла назвати Антоном, а я кажу, що буде Володимир.

В.Овсієнко: А от коли вже впали ті залізні пута, чи ви брали участь у створенні громадських організацій, як-от «Меморіал», Рух, УГС, УРП?

П.Вітів: В УРП я трошки був із хлопцями, в Русі й «Меморіалі» не був. Це вже тепер ми більше спілкуємося. А то все не було часу, бо там, де живу зараз за зятя, я всю будову підніс, бо все старе було, валилось. Там жінка і теща, а тесть помер давно. Не було звідки взяти грошей, то трохи пошоферував у колгоспі, а так їздив на заробітки. Дещо там трохи відбудував, а тепер і тут, у брата Степана, треба щось зробити, бо також валиться.

Тато помер уже рік тому, якраз на самий Великдень, 13 квітня. Я вранці навіть пішов до церкви, бо вже цілу ніч сиділи коло нього. Жінка пішла на годину борше. Тато каже, що йди й ти, може, довго не будеш, але заким я пішов до церкви, то тато помер, лише мама була коло нього. На річницю я на службу Божу даю.

В.Овсієнко: А от ви, старший брате Степане, як ви сприйняли ту справу, які тут у селі були розмови?

Степан Вітів: Я якраз будувався в 1973 році. То Петро ще був молодий, але допомагав мені коло хати – там фундамент заливати чи що. То приїхали, забирають його чи до Чорткова, чи в Тернопіль. А я там, у батьковій хаті, мав якісь меблі, шафу, бо будувався. Приходять і кажуть: «Ходіть відчините там свої меблі, що ви там маєте, ми подивимось». І показує ордер, що має право на обшук. Прийшов я, відчинив, вони подивилися. Правда, вони не знущалися: що взяли, там на місце клали, не викидали так, щоби зі злістю чи що. Але передивилися все, які там були лашки, чи якісь папери – все

перевиділися і одне за другим поскладали. «А що ви знаєте за брата?» Кажу: «А я що знаю? Нічого, ще молодий, 16 років, що він таке може розуміти?» – «Та вони щось розуміють. Бачимо, що будівництвом займаєтесь, то й не маєте часу. Але щось би ви сказали, чи мали вони якусь зброю чи листівки?» Кажу: «Я ніц не видів і нічого не знаю». – «І мати не знає, і батько не знає?» Кажу: «Та вони от живуть, то най вони вам розкажуть».

П.Вітів: А батьків теж викликали до Чорткова, і маму, і тата.

В.Овсієнко: А ото ви, Петре, ходили до лісу зі зброєю і вчилися стріляти. Вам подобалася ця справа?

П.Вітів: Та подобалася. Татові вже були сказали, що в мене є втинок. Втинок – це карабін, але обрізаний. Вони мене привезли з Тернополя «бобиком», якраз болото було, там є Грабська така, я там у рові тримав, і патрони. Але я патрони чогось був віддав братові.

С.Вітів: Я все забрав був до себе, закопав за потоком під скалу.

П.Вітів: А той втинок вони примусили показати. То вони мене привезли туди так, щоб люди менше виділи. Та зійшли туди з гори стежков, я там поліз у рів, а вони всі повитягали пістолети і полягали. Вони думали, що я, може, буду стріляв, а там не було патронів, лише сам обріз був. «А де патрони?» А я вже не міг сказати, що віддав братові. Кажу, що я висипав тако в потік, бо там потік – вода плине. Вони лазили, лазили, шукали, але як вони знайдуть, як там їх нема? Так я їм ті патрони не віддав, то десь, Степан каже, закопав їх. А той обріз забрали – і мене ще раз до Тернополя.

В.Овсієнко: А як батьки таку справу сприйняли? Тут у вас ще жива була пам'ять про збройну боротьбу, то, це, може, не було для них несподіваним, що син теж пішов таким шляхом?

П.Вітів: Ні, ні, ніхто нічого не мав проти.

В.Овсієнко: Батьки не докоряли?

С.Вітів: Ні, нікому – ні мені, ні братові, ні сестрам.

П.Вітів: Ні тато, ні мама ніколи мені не докоряли, чого ти там пішов...

В.Овсієнко: То сприймалося як належне, що треба чинити опір окупантам?

П.Вітів: Так, то треба було робити – і все. Та колись наш батько з Мармусовим батьком усе були разом.

В.Овсієнко: А що, вони брали участь у підпільному русі?

С.Вітів: Вони прямо участі не брали, але допомагали. Як десь треба було везти зброю чи що, то тато мав коня, і Василь Мармус, стрий наш, так само. Приїздять та й: «Ану, давай, поїхали». А тато мав доброго коня, і треба було везти на друге, на третє село, цілу ніч не спати. Так одну ніч, другу. Та колись треба і спати! А вдома діти є, і треба завтра йти чи орати, чи сіяти, чи сапати, а вони приходять і не дають спати, бо треба везти вночі, вдень не повезеш. Каже тато: «Більше я не поїду, хлопці, я вже негодний. Що хочете, або розстрілюйте, або що. Беріть коня, беріть віз, а я не поїду більше». І

вже більше не їхав, дали спокій. Когось там іншого брали, але вже до тата не приходили.

А там ще забрали шинелю дідову, чоботи забрали. Була справа трохи нефайна, як то кажуть. Така була історія...

В.Овсієнко: А що в селі говорили про те, що сталося в Чорткові 1973 року? Яка про те слава пішла?

П.Вітів: Всілякі люди були: більшість хвалили: «О, це таке зробили!»

С.Вітів: А другі кажуть, що всіх би таких посадити, бо, мовляв, наробили гризоти в селі, на село біди накликали.

П.Вітів: Я знаю багато таких хлопців, що були би теж пішли, тільки би їм сказати.

В.Овсієнко: Дякую вам за розповідь.

С.Вітів: Тут усе, як то кажуть, від щирого серця. Як було, так було.

* * *

В.Овсієнко: Це ж ви мама Петра?

Марія Вітів: Так, так. Вітів Марія Петрівна. Я 24-го року.

В.Овсієнко: Я хочу спитати вас про справу 1973 року. Як то ви пережили, що сина були затримали? Чи було це для вас несподіваним?

М.П.Вітів: Наплакалася я... Це було несподіваним. Знаєте, він мамі не сказав, що вони зробили. Аж прийшли, ми спимо – він, чоловік і я. Інші діти вже подружені були. Нараз удосвіта згримали: «Ми робимо в вас ревізію». Та й туди, до другої хати, а там Степанова шафа в нас стояла замкнена. То мене під карабіном провадили до сина, аби прийшов і розіпнув шафу.

А по тому у Великодню п'ятницю мене тримали п'ять годин у Чорткові: «Скажіть, а що вам син казав?» Кажу: «А ваша дитина, як іде на кіно, вам щось каже? То й мій син пішов на кіно і мені не казав нічого». Тоді далі: «А ви знаєте, хто ходив розбивати пам'ятник?» – «Ні, – кажу, – я ніц такого не знаю. Я вдома, двоє маленьких дітей, двоє внуків – ніц не знаю». То чоловіка тримали 20 хвилин, а мене п'ять годин у Великодню п'ятницю. Ну, кажи, кажи, кажи, кажи – так вже мене си, знаєте, причепив, що я вже далі не могла витримувати. Кажу: «Знаєш що, ти що хочеш? Бери мене забий – а я що знаю, як я ніц не знаю?» – «А ви не знали, що вони ходили чіпляти прапори?» Кажу: «Ні, мені ніхто не казав цього. Я звідки могла знати?».

В.Овсієнко: А після того, як Петра відпустили і суд відбувся, чи до вас приходили кагебісти, викликали?

М.П.Вітів: Ні, ні. Петра тедали, а нас уже більше не чіпали. Його до Тернополя навозили, так що я наплакалася – я ж не знала, чи його відпустять. Якби був мав 18 років, то вони б його засудили, а він мав 16 років.

В.Овсієнко: Тут, у вашому краю, ще зовсім недавно перед тим бої були, повстанці були, так що й ці хлопці пішли тією ж дорогою, що й батьки. От уже маємо незалежну Україну. А то ж ми в постійному

страху жили.

М.П.Вітів: І я кажу – ні, за москалів страшно було, не було права. А нині й діти до церкви йдуть, і ніхто вже си не боїть. Але пережили, я так пережила... Бо то, знаєте, молодий хлопака... Може, поснідаєте?

В.Овсієнко: Дякуємо, ми поснідали, а зараз підемо до Миколи Слободяна. Уже ми тут усіх обійшли, а ще треба буде поїхати до Володимира Сеньківа в Борщів.

ВОЛОДИМИР СЕНЬКІВ

4 квітня 2000 року, м. Борщів Тернопільської обл.,
присутні Володимир Мармус та Ігор Кравчук

В.Сеньків: Я, Сеньків Володимир Йосафатович, народився 26 червня 1954 року в селі Росохач Чортківського району Тернопільської області. Батьки в мене – Сеньків Йосафат Ігнатович, мати – Гаджала Катерина Левківна. Нас було в сім'ї п'ятеро. Старшу сестру звали Марія, я – Володимир, після мене йде брат Іван, зараз він уже декан, священник, вчиться в Польщі. Молодша сестра Віра працює в Чорткові, а ще молодша живе в Тернополі. Тато в мене сам з Росохача, жив у селі майже постійно. Під час війни його забрали до Німеччини на роботи і там, по-моєму, його в армію призвали. А мама вдома була. Батько з 1927 року, мама з 1930. Вони живуть у Росохачі, на пенсії. До школи я пішов після семи років. Закінчив 8 класів, пішов учитися в сільське профтехучилище на водія. Після того був удома. Перед армією ми познайомилися ближче з Мармусом Володимиром Васильовичем. Восени наші сестри разом до школи йшли, а ми корів ганяли пасти. Він любив історію вивчати, і я любив книжки читати. І так ми міркували, що хай хлопців знайдемо і зробимо невелику організацію та будемо боротися за Україну, за справедливість.

В.Овсієнко: Під впливом чого це ви так зійшлися – чи яку літературу однакову читали, чи радіо «Свобода» слухали?

В.Сеньків: І радіо я слухав, і в мене батько націоналіст такий – він іще з тих старих людей, які дуже люблять книжки читати, люблять Україну. Він до сих пір такий. На суді говорили, що який батько, такий син.

В.Овсієнко: Може, він був причетний до національно-визвольної боротьби?

В.Сеньків: Ні, мій тато не був прямо причетний, але його сестра Марія була зв'язковою УПА. Вона досі живе у батька. У неї було три чи чотири терени, вона тримала зв'язок, допомагала нашій Українській Повстанській Армії в часи більшовизму. Брат його Володимир помер на фронті.

В.Овсієнко: То батько вам про це розповідав?

В.Сеньків: Батько того не розповідав, тому що я був молодий. Але я здогадувався, я потім криївку знаходив у нашому обійсті. Там була стайня, а в стайні був лаз до криївки, що на зиму. Так що я здогадувався, що там таке. Ми під самим лісом жили. Так що сім'я була така, що чим могли, тим допомагали. Я, правда, того не знав, але

потім потихеньку вже й сам доходив, розказували дещо, чув, що батьки були люди чесні, справедливі.

В.Мармус: Я додам. До нашої групи входив і Володимир Семанишин, це Сірко Лацько. Він потім оженився і так залишився, але він був обзаний у всіх наших справах. Ми не раз використовували для записів його магнітофон. Самі, бувало, промову запишемо і серед молодих людей пустимо. Так що Семанишин був причетний до організації.

В.Сеньків: Так, я був молодший. Але ми з Володимиром Мармусом були перші, що домовилися про організацію. Двоє нас було. Потім Володимир каже: «У мене один хлопець є, ти собі знаходь ще одного хлопця – і нас буде вже четверо». У мене був колега Винничук Петро Миколайович, з того року, ми разом до школи ходили. А у Володимира Мармуса був друг, молодший правда, але хлопець фанний – Вігів Петро, по-вуличному Гордійчин. Ми так і зібралися, познайомилися добре. Сказали, що треба буде присягу приймати. Володимир Мармус написав присягу, таку файну присягу написав! Я слова не дуже пам'ятаю, але знаю, що там ми клянемося боротися проти комуністів, за самостійну Україну, і якщо я зраджу, то... Ну, як там пишеться, хай Бог покарає. Була вона на одній сторінці написана і ще трошки. Добре була написана, обдумана така.

Присяга складалася так: один читав, а всі повторяли. Коли на поляні в лісі, вночі, то вогонь там розпалили, свічки взяли. Я в татової сестри ще образки взяв, щоби там на сосну повісити. Було так, як повинно бути, урочисто. Ми там склали присягу, була в нас уже невелика організація. Знаєте, коли організація, то вже не бешкетуєш, люди стараються бути чесними, фанними.

В.Овсієнко: Коли ви присягу склали?

В.Сеньків: Я добре не пам'ятаю, але знаю, що то було восени.

В.Мармус: Це було, по-моєму, на Дмитра, 8 листопада 1972 року.* Зразу на Жовтневій пішли позривали прапори по селі.**

В.Сеньків: Це в нас було таке перше бойове завдання – нам треба було зняти ті червоні прапори в селі. Це зробили я і Винничук. А перед тим було таке завдання. У нас була 1941 року висипана могила січових стрільців. Поблизу воєнні брали собі скалу на аеродром, то наші партійці попросили, щоб приїхали бульдозером ту могилу розрили.

В.Мармус: То було на моїх очах. Хто їм сказав, ми не знаємо, але це було не просте руйнування – це було руйнування з пошуками. Думали, що там має бути пляшка, в якій список усіх людей, хто її висипав. Тому що за кожним заїздом бульдозера секретар партійної колгоспної організації Берегуля біг і шукав. Але там тільки виднівся порошняк, залишок хреста.

В.Сеньків: Вони розрили цілу могилу, а в селі побудували солдата з автоматом у руці. Ми порадилися і вирішили його побити – вони нам розрили, а ми їм поб'ємо. Він був міцний, з цементу, залізобетонний. Але трошки ми його пошкодили.

В.Мармус: Вони його покалічили – пооббивали ніс, шолом.*

В.Сеньків: Незабаром мене забрали до армії, десь 5 чи 7 грудня 1972 року. Півроку служив під Києвом, у Василькові, в аеродромній роті, на машині працював. Одержав листа з дому, що хлопців забрали за прапори, вивішені в Чорткові, забрали того й того. Ну, я вже так і міркував, що якщо хтось попався, то треба й мені чекати. Якогось вечора підходить якийсь офіцер до мене й каже: «Підемо поговоримо з тобою». Запитав, як батьки, чи є кулемет удома. Я кажу, що є, там над п'єцом схований. Я після того зрозумів, що мені треба збиратися потихеньку.

Справді, десь через тиждень підїхала машина з особливого відділу. Вони не хотіли мене арештовувати в частині, а викликали в лікарню – сказали, що треба поїхати до Києва, підлікувати трошки ноги. Веліли нікому в частині не казати, куди їду, а просто так прийти і їхати з ними. Я прийшов, дивлюся – стоїть машина «УАЗ», особіст із синіми погонами, солдат з ним. Каже, що вони до Києва їдуть, нам по дорозі, вони мене підвезуть. Підвезли, я майже місяць був у лікарні. А потім приїхав з Тернополя слідчий Іван Дмитрович Лоха. Мені в Києві виписали відрядження в Тернопіль. Я в Тернополі побув сім чи скільки днів під наглядом. Жив у готелі, але зі мною постійно були співробітники КГБ, розпитували: «Чого сумуєш?». Я мовчав, не хотів з ними нічого говорити. Потім ще три дні був у готелі, але йшла Кравця Андрія сестра – я з КГБ виходив, а вона якраз навпроти мене йде, певно, передачу несе. «О, ти чого тут?» – «Та ось у відрядження приїхав. Може, додому зайду на пару днів». Вона одразу не зрозуміла, а по тому розказала моїм, де мене бачила: коло КГБ. То зразу ж на другий день мама, сестра і мамина сестра приїхали, щось там взяли з собою. Після цього мені сказали: «Ми вас зачиняємо в підвал». Я відповів: «Та я ж не хлопчик маленький, що в підвалі буду боятися. Але за що мене зачиняти?». Каже: «Є за що, є». Мене дійсно по тому в підвал зачинили. Ви на слідстві довше були, бо я менше.

В.Овсієнко: У вирощі написано, що вас заарештували 28 червня, а суд закінчився 24 вересня.

В.Сеньків: Мене звинувували в пошкодженні пам'ятника, за присягу і за створення організації. Дали 4 роки таборів суворого режиму і 3 роки заслання.

В.Овсієнко: Цікаво, як ви то сприйняли?

В.Сеньків: Мені не було страшно там сидіти, тому я не нарікаю. Я був на 36-й зоні в Кучино Пермської області, зона суворого режиму. Там сиділо багато фанних людей. Я там добрих наших українців побачив. Там Левко Лук'яненко був, Євген Сверстюк, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Олесь Сергієнко там теж був, але недовго – його з критої тюрми привезли, він там десь два тижні побув, раз зустрілися, поговорили, і його знову на крити забрали. Так що він довго не затримався в нашій зоні. Не лише з молодими, але й зі старими

оунівцями я зустрічався. Там дуже добрі люди, я не жалкую, що там побував. Якби довелося ще, я би не задумувався.

На 36-й зоні я два роки пробув, разом зі Сапеляком Степаном. А потім мене перевели в 37-у зону, село Половинка. У зоні я був з нашими хлопцями постійно – чи там якісь голодівки були, чи треба було писати протести – я був надійний хлопець.

В.Овсієнко: Звідти інформація передавалася за зону. Ви це знали, брали в тому участь?

В.Сеньків: Я брав у цьому участь, тому що батько з мамою до мене приїжджали на побачення, я передавав через батька. Навчив батька, щоб він адресу в Москві напам'ять вивчив, потім передавав йому, він після побачення заїхав до Москви, хоч воно йому було не по дорозі, але все передавав, як повинно бути. Я знаю, що там писалося, я сам переписував, бо мені давали написане великими літерами, а я писав дрібно на тоненькому папері. Я постійно брав участь у цій справі. Я знав, що там писалося, що передавалося.

В.Мармус: Ти про себе писав?

В.Сеньків: Що про себе? Там що мені давали, я те й переписував, а про себе нічого не писав.

В.Сеньків: Майже половину я відсидів на 36-й, а потім нас чотирьох чоловік перевезли на 37-у. Це якась нова зона була, нас там довгий час тільки чотири чоловіка було, а потім привезли Володимира Мармуса з 35-ї зони і ще 6 чоловік. Так ми ще два тижні жили, поки не прийшов етап з Мордовії. Приїхали і Петро Винничук, і Микола Слободян, і Андрій Кравець, всі приїхали, і вже веселіше було.

В.Овсієнко: То вас там майже всіх зібрали докупити?

В.Сеньків: Так. Тільки Сапеляка не було з нами. А так потім Микола Мармус приїхав, майже півсела хлопців було в зоні! Так що було весело.

В.Овсієнко: А яка робота була в тих зонах?

В.Сеньків: У 36-й зоні в Кучино випускали такі тени для жилізків (прасок), щоби гріли. Так само ручки пластмасові для них випускали. Пісок там був такий шкідливий, що ми в респіраторх працювали, периклаз – ним набивали трубки до прасок. А в 37-й встановили верстати, я там токарювати навчився.

В.Овсієнко: Були там акції протесту?

В.Сеньків: 37-а зона була нова, там майже всі молоді були. Був там у нас страйк, у ньому майже половина хлопців брали участь, тому що було питання про ліжка. У правилах було написано, що має бути сітка панцирна жорстка, а вони там наварили такі металеві смуги. Ви знаєте, на тому ліжку гірше спати, ніж на підлозі. Ми то все повикидали надвір і лягли на підлогу. Ми довго, 2 чи 3 тижні спали на підлозі і добилися, щоб з-під матраців нам не викидали картону.

І на 36-й я ніколи не відмовлявся від акцій, тому що я молодий був, їсти мені не так сильно хтілося, хліб був, а чого більше треба було? За два роки три рази був у БУРі. Я був молодий, зразу мене не дуже хотіли чіпати, що молодий. А потім дали мені 10 днів. Ті 10 днів я

відсидів. А була дуже погана пора, тому що осінь була, ще не почали гріти батареї, а вже холодно було, мороз. А їсти там через день, тому що на роботу не ходиш. Я 10 днів відбув там, думаю: вийду зараз, мені хлопці чаю заварять. Виходжу – а мені ще сім діб додають. Хлопці кажуть, що я вийшов білий. А мені відсутність їжі не дуже дошкуляла, лише холодно. В такий період попався, що краще взимку сидіти і літом, коли тепло. А в осінній чи весняний період холодно, сніг, а топити ще не почали або вже перестали.

Влітку 1977 року повезли мене етапом до Сибіру. Я відбував заслання в Томській області, Парабельський район.

В.Овсієнко: У Парабелі Микола Горбаль був на засланні, в 1975-77 роках.

В.Сеньків: Так-так. Мене на станцію Парабель привезли, я там ніч переночував і мене якимось орендованим літаком відправили в село Львівка. Воно таке село невелике, там одна вулиця була, домів, може, тридцять було. Там, щоправда, я жити не мав де. На краю села як кузня була, якісь там пияки жили. Я там довго не побув, тому що завимагав, щоб мені дали якусь кімнату. Кімнату мені підготували, поштукатурили, дров привезли, кажуть: «Будеш жити».

В.Овсієнко: А роботу яку дали?

В.Сеньків: Там не дуже сильно робили. Мене на тракторній бригаді слюсарем поставили – то там допомогти, то там допомогти. Бригадир не дуже примушував мене працювати – якщо просив, я допомагав їм, тому що жити не було де і їсти було нічого. З'їздив у Парабель, а мені дали 15 рублів на місяць. Але нічого, коли приїхав, то мені там молоко виписували, якимось утримався. Обід готувати було нікому, то я брав з собою цукру, ягід назбираю на тракторній бригаді, розмішаю – і на обід не треба було йти.

Місяць там пробув, потім уже призначили, щоб я їхав у Парабель, тому що я там далеко і ніхто за мною не стежить.* А цей голова колгоспу – я йому сподобався – каже: «Тут в мене один нормальний чоловік у селі – і того хочуть забрати звідси». Він і в райком дзвонив, і в райвиконком, і в КГБ, щоб тільки мене залишили – каже: «Та залишіть мені хоч одного нормального чоловіка!».

В.Овсієнко: А то всі пияки?

В.Сеньків: Та там страшне діло, що творилось. Мене таки забрали звідти. Там якраз був комендантом Новомлинський Юрій. Він теж українець був, але з тих, що там народилися. Батьки, може, пам'ятають, але вони в нього були запеклі комуністи.

У Парабелі мене влаштували на роботу слюсарем у котельню, в кочегарку. Я там зиму працював, а потім мені документи прийшли, я на машину на нафтопровід пішов. Я людей возив на роботу. Після року заслання мені дали відпустку. У червні 1980 року заслання скінчилося.

Там я оженився під час заслання, 1980 року, і проживав там довго, тому що робота в мене була. І в жінки там була стара мати. Батька в неї не було. І ще бабка жила. Дружина моя – Стручаліна Віра

Олександрівна, син Олександр народився 18 січня 1980 року, донька Катерина 1982 року, 17 березня. Я багато разів приїжджав на батьківщину у відпустку. Ми думали, поживемо поки що там, допоможемо старим, а потім поїдемо на Україну. І так воно затягнулося дуже на довго.

В.Овсієнко: А таких мотивів не було, що от повернемося, а там знову посадять?

В.Сеньків: Я того не боявся. Я на засланні їздив до хлопців у Тюмень, по тому відвідував Василика Володимира, там недалеко було від Нарима. Зустрічався з молдаваном-еговістом, що сидів у самому Наримі. Я їхав до знайомого чоловіка, з яким сидів на 36-му. Спитав: такий і такий чоловік. «А, ну ясно». Пішов, привітався, відтак дивиться на мене, впізнав і зрадив.

Я весь час працював на нафтопроводі – на машині, потім слюсарем на самій трубі. А повернувся ми аж минулої осені, 22 вересня 1999 року, тимчасово живемо у брата Івана в Борщеві. Паспорт оце тільки в суботу отримав, без прописки, тому що брата нема – не можуть прописати. Я тут спитав людей, то кажуть, що нема роботи. А мені конче треба роботу, тому що жінка не працює, діти теж, а старі запаси скінчилися – те, що з Сибіру привіз.

Донька в минулому році школу закінчила, а син на два роки раніше.

В.Овсієнко: Цікаво, чи вони українською мовою володіють?

В.Сеньків: Володіють, але слабо ще. Я їх там учив трохи, але там усі говорять російською. А тут купили собі українські словники, букварі купили. Я так бачу, що вони вже менше-більше говорять і пишуть. Їм треба розмовляти українською, тому що тут Україна, тут вони повинні по-українському говорити. Щоправда, я й сам уже закидаю трошки по-російськи, тому що 22 роки не жив на Україні.

СТЕПАН САПЕЛЯК

Епізоди з книжки «Хроніки дисидентські від головосіку», що готується до друку у видавництві «Смолоскип» (серія «Невольничча мемуаристика»).

Стадна зневага і згуки «Розіпни Його!» атакували мене якимось зненацька. Я відчув сумне наближення зла, мертвої зони, в якій зникали мої і юні, і значно старші друзі. Ще віцілий, я шукав у собі сили спалахнути, відшукати слід поводиря на заплутанім перехресті відчаю. І раптом стихія батьківської науки «Вірую» в мені перемогла. Мій тато, народжений у досоветській Польщі, родом з Перемишля, український лемко, аж ніяк не міг сприйняти уніфікованих цінностей, агресивного атеїзму. Гідний греко-католик, він рятував мене своїм гірким уроком, простягав руку, ведучи до Причастя, де в храмі бабуся і мама, на «горнім місці» з хорів, заспівували найперше Слово літургії. Мама Ганна і бабуся Настя з Тернопільщини, традиційні греко-католики, завжди ясніли сумлінною побожністю, аж ніяк не звикли жити неправильно. Зрештою, від них я навчився ставати до образу Божого, здійнявши кирзаки і шапку, вперше від них я «грамотно» вимовляв слова «Отче наш». Образ Великодніх дзвонів сниться мені й досі. (...)

Доля обирає моє призначення і я демонструю шлях «з метою підриву», шлях голосу та волі. Символічно, що 22 січня 1973 року, разом з іншими вісьмома побратимами, у день Четвертого Універсалу і проголошення Соборності України – День Злуки я вивішував чотири національні жовто-блакитні прапори і 19 листівок із закличками свобод політв'язням, мітингам і маніфест супроти тотальної русифікації України.

...Їх було четверо. Запахло одеколоном «Бузок». Наче провидіння. Очі мої зблякли. Дерев'яніло тіло. Стихла їхня хода. Дорога життя обірвалась. Параліч свідомості і тіла. Якись нікчемні слова – життя несло вже мене через кафкіянську галерею жертвоприношень і безнадійності. Слово «майбутнє» я не сприймав. Отямлюючись, найперше відчув у руках вузлик. Ні, не наручники, не голоси, не конвоїра, що вже тримав зняті з черевиків шнурівки і пасок від штанів, а вузлик з горнятком, зубною щіткою, кавальчиком мила. Я не випускав його з рук. Як стеблинку, як останній привілей життя. У тривозі пробуджувались останні сили чи просто інстинкт самозбереження. Темнувата камера націлювала на мене своє тьмаве і

таємниче нерозбірливе око докору, а можливо, й пекла. Все. Сталося. Ловці у святковому вбранні, це вони королі цього змовницького підвалу, гидкої кормушки, вампіри ?ратованого неба тюремного дворика. «...І визволи від спокуси», – закінчив я у трепеті наче вирваного серця. У трепеті вагального світу. Вічним мотивом і двигуном потяглися зім'ятим мерехтінням допити, багатючі на лють, пропуски слів, ілюстрації «світових проблем» та обгічних імен, що вклялись би в чудовий твір мого поєдинку із «задротяним літературознавством».

Задля прикладу опишу ось перший-ліпший, але характерний випадок оригінальності та фальсифікованого криміналу допиту майора Тернопільського УКДБ, старшого слідчого Лохи.

– Громадянин Сапеляк, ось у мене московська газета «Известия». Як на вашу думку, це цікава газета?

– Так.

– Я тут маю багато паперової возні, а ви тим часом прочитайте газету, зокрема, зверніть увагу на статтю «Америка: образ жизни или пропаганда экономического строя». Мені видається, це цікаво.

Беру газету, переглядаю, перечитую все, адже час необмежений.

Стаття, яку мені ненав'язливо і люб'язно запропонував слідчий майор, оглядова, справді цікава і незвична своєю аналітичністю та змістом.

Прочитавши, нудьгую. Нарешті у мене слідчий забирає газету з колін.

– Ну як вам написане в статті?

– Дуже цікаво з точки зору економічної, і з публіцистичної.

– Що саме?

– Здається, більше об'єктивності щодо матеріального життя американців, високий рівень їхнього побуту і таке інше.

– Гм... Цікаво. Так, так, добре прочитали... Розумно. Розумний ви чоловік, громадянин Сапеляк.

Діалог закінчився на цьому. Але бачу, що слідчий щось довго почав писати. Аркуш, два... Нарешті підходить до столика мого в кутку і каже:

– Розпишіться, – і дає читати написане.

Читаю: у розмові зі слідчим Лохою намагався переконати слідчого у перевазі капіталістичної системи над соціалістичною, чим викликав обурення і здивування слідчого, і таке інше.

Таким чином мені інкримінується ще один пункт звинувачення в обвинувальному висновку.

Майже десятилітній судовий вирок * за закритими дверима тюрем, концтаборів та заслання, уготований мені восени 1973 року, я, звісно, сприйняв як фальшиве політичне лицемірство, що остаточно відчувало мене від найменшого примирення з комуністичним блудом.

У глупу тривожну грудневу ніч 1973 року мені снився сон. Нібито я бачу образ Пречистої Матері, але скорботної-скорботної. Я став на коліна і щось шепчу, просячи, а сам сумніваюсь у своєму проханні,

думаю, яке я маю право просити, коли Образ Богоматері такий скорботний. Стою я перед нею і плачу гірко: що мені робити, кого маю просити заступитися за мене? Я намагаюся встати, але кирзові чоботи якогось великого розміру (важкі-важкі) підкошують мене з кожною спробою. Я знову падаю, ледь уцілілий. І в цьому згорьованому відчаї мені яскраво бачиться ясне небо. Я продовжую у сні молитву...

Гавкіт лютої вівчарки збудив мене. Почався тотальний обшук в камері і свавілья конвоїрів. Я прийшов до тями. Це вже етап до Сибіру.

Надривний голос конвоїра продовжував:

– Стаття... срок... фамилия...

Ослаблений, кинутий на лихослів'я і дула автоматів, я смиренно виконував усі команди озвірілих конвоїрів. Єдино «вірна» м'ясорубка закрутилася, зневажила, а «спраглого» зреклася...

Ідуть етапи чорним ходом,

А білим ходом – снігопад.

Моїх небес німує попіл

Над барикадами ридань.

Останніх днів посмертні стріли

У смертнім мареві стримлять.

Блищали нари, як офіри –

Розп'яті на семи вітрах.

...У Пермській тюрмі мене тримали одного. В камері, де нещодавно відбулась тяжка різня карних злочинців. Стіни, тиньковані десятки років раніше, були просочені суцільно кровопусканням зеківської крові – як протест супроти режиму. У щілинах між плитами, у стелі осідали мільйони багрово-червоних блощиць. У камеру мене завели з етапу о пів на третю темного світанку. Темрява. Може на кілька сантиметрів від стелі щось ясніло. Я, голодний, одразу ж, змучений довгим етапом, цькуванням вівчарок, заліз на верхні нари. На нижні боявся, бо знав з практики етапної, що під нарами спали психічно хворі, до повного розладу, зеки. Вони могли напасти тихо та підступно і скалічити мене. Як тільки я притулився на верхніх нарах до рукава бушлата, одразу впав у безодню сну. Та через кілька хвилин чи, може, годину, не знаю, я прокинувся від тяжких укусів на обличчі. Таке враження, ніби знімають скальп якимось тупим предметом. Найперше я вхопився обома руками за очі: вони дуже пеки. Свідомо я намагався їх розплющити. Це було неможливо. Не було сили, адже до цього я не спав більше трьох діб, хіба стоячи. Нарешті в руках у мене ніби закапало щось. Виявилось, що силою я спромігся стерти з правої щочки рій блощиць. Усе тіло пекло і юшилося кров'ю. Скаженіла психіка. Відмовляла свідомість. Щось божевільне підкосило мене. Я знепритомнів.

З відчуття здичавіння і якимось не своїм, металевим тілом вернувся до тями. Уже не в камері, а в ізоляторі для туберкульозників. На табуреті сидів хтось у білому халаті, але військовий. Він назвався капітаном-оперативником цієї тюрми. Одразу ж зайшов ще один у цивільному. Відбулася недовга ритуальна бесіда. Мене поінформували, що через кілька днів етап на зону. І при першій можливості мене буде етаповано до Скальнінського (...) управління лагерьми за призначенням судового вироку.

Збігло ще вісім днів. Щоденно я писав скарги до прокуратури Пермі, управління внутрішніх справ, нелюдським голосом волаючи про тюремну рутину, зло «чорної діри» тюремщиків, але відповідь була: «Ждите. Не положено».

І в цій бездиханній ролі і збитій дикунській тиші я почув, як задзвеніли ключі стадних стражів. До камери зайшло троє. Вивели «с вещами». «Работали» шмонщики. У напівтемряві вів монолог один співробітник КДБ Пермі: «Вас зустрінуть в зоні «отпетые низкопробные, махровые антисоветчики. Не влязте к ним». Завили дві вівчарки. Підійшов лагерний конвой. «Шаг влево, шаг вправо – стреляем на поражение» – останні вигуки в цій галереї смерті пермської пересилки. «Воронок», мов цербер, скаженів сибірською дорогою по підгір'ю Уралу*, тільки сльози капали на морозне узбіччя шкарубкого, зчорнілого снігів'я. Тільки алюмінієве горня, що його мені підмінили карні вбивці, та ложка видзенькували над мою конвульсивною німотою.

*У марнотах доби моє зірване слово.
Алюмінійна креш від цюночних утрат.
Україно моя. Ой сніги ж ці солоні...
Ой снігото солона, – на той світ етап.
Лине кров до колочки в кривавій вуглині,
Рідна мамцю моя. Пересохли вуста...
Я у смерті в гостях...*

Заскавчали вівчарки. Довкіл стояла ювілейна тиша. Ось і моє світле майбутнє: Град мій Ураллаг. І завили уральські шакали хвили тієї.

А ось – зона! Острів «червоного беззаконня» і «чорних списків». Великою перевагою і святом на цій дещо многотрудній стежі видалося мені «несанкціоноване» чисте грудневе небо зі сліпучим сонцем. Власне, я міг споглядати колір неба без «неположених» інструкцій. Миттєво спалахнуло серце до життя. З усієї сили – триматись. А небо, як ікона, – я боявся, що ось-ось сховається від мене, адже там височіла таємниця, божественна святиня Псалмів моєї долі. Причастя душі моєї. «Вірую, – шептав я. – Вірую!» А конвой: «Быстрее, бюстрее, гражданин осужденный!»

На вахті мені видали чорно-сіре скорботне зеківське «обмундирование» і бірку-нашивку з моїм прізвищем і номером

«особо опасного государственного преступника»*. Так, «с вещами» (вузлик з горняком і ложкою) мене випустили із санпропускника в зону (учреждение ВС-389/36). (...)

Звісно, існували певні традиції і порядки прийняття політзекановобранця у політзоні. Найближчі земляки знайомились першими. Інші, як правило, збирали сухі харчі, адже етап настільки виснажував ество, що фізичних сил ходити не було. Правда, ще й рік слідчого процесу та поневажання вибивав з фізичного стану. Отже, до мене в першу мить прийшли до бараку Богдан Черномаз із Тернополя, Олесь Сергієнко з Києва. І той, і другий колишні викладачі навчально-педагогічних закладів. Мені дали трохи вершкового масла та шклянку цукру. Цукор, до речі, в зоні був «неположений» – його мені віддали кілька туберкульозників, з лікувальної дієти. Дещо дав поісти Анатолій Здоровий з Харкова. Через півдня завітали до зазнайомлення мої краями старшого віку. Павло Строчень – двадцятип'ятилітній каторжанин, що вже відсидів 20 літ, та Віктор Солодкий, що мав 30 років ув'язнення. З них 27 уже відсидів за участь в Українській Повстанській Армії, Іван Покровський – 30 років ув'язнення. 25 плюс втеча. Євген Пришляк – 25 років. Провідник СБ «Карпати». (...) Дмитро Палійчук, Богдан Чуйко, Федюк – це в'язні честі, непокірливості, самоповаги, що були вже викреслені з живих. На них чекало хіба фізичне знищення «на поражение». Отже, ці люди відгукнулися одразу ж на моє подальше існування. Люди дали мені позитивного заряду, співчуття і милосердя, адже я був практично наймолодший за віком в концтаборі. 26 березня (1974 року) мені виповнилось 22 роки. ...)

Якоїсь днини, коли я вже вийшов до т.зв. «промзони», а концтабір був поділений на дві окремі території – бараки, де мешкали і «відпочивали» зеки і де відбували невольничий каторжанський труд – до мене підійшов зазнайомитись високий інтелігент, «двадцятип'ятилітник», колишній підпільник збройного спротиву советському режиму і багатьох акцій непокори у концтаборах Тайшета, Іркутська, Мурманська Григорій Герчак. виявилось, що ми дуже близькі земляки. Герчак із сусіднього від мене села. В зоні – авторитетний політв'язень, свідомо культивував мистецтво краси. Таємно вирізав екслібриси, замальовував портрети в'язнів, вивчав мови. Ми одразу заприятелювали. Він був ревний католик, що живило моє почуття домашнім затишном дитинства. Григорій мав шляхетну мирну вдачу. Вмів поважати людей у таборі. У минулому сидів з великими людьми, зокрема священиками. Багато розповідав про близькі стосунки зі владикою Йосифом Сліпим. Звичайно, це повертало мене, рятувало принципи честі перед Законом Божим. Такі приклади надихали на опір у концтабірній рутині. (...)

23 – 25 червня 1974 року в концтаборі № 36, де мене продовжували утримувати, почався чи не найбільший страйк в Ураллазі. Причиною

таких заворушень та непокори політзеків стало садистське та мстиве побиття мене черговим офіцером капітаном Галедіним та його нарядом на прохідній вахти зони. По суті справа назрівала ось яким чином.

У таборі (...) існував таємний Рух опору. До нього входили Іван Світличний, Ігор Калинець, Левко Лук'яненко, Валерій Марченко, ?унар Астра, Єген Сверстюк, Євген Пришляк, Йосиф Менделевич. Туди був залучений і я. Практично кожен мав виконувати свою тіньову функцію. Особливо це стосувалося «Хроніки» концтабору, що її писали активні в'язні щоденно. За певних обставин хроніку подій можна було передати на волю. Отже, кожен причетний до цієї літописної творчості мав своє доручення. Я мав проносити кілька метрів трансформаторного вузького паперу із робочої зони у помешкальну, інколи – навпаки. На цьому папері писалася «Хроніка». Ясна річ, що інші в'язні проносили таким чином перо, рідину (чорнила не було) для письма і т. ін. У кожного із членів Руху опору були свої завдання.

Отже, у цей день колона політв'язнів вишикувалась, як завжди, «по ранжиру». Офіцер, що вів колону на роботу, раптом біля вахти закомандував: «Рассчитайсь!» І виразно подав команду: «Каждый третий» пройти до вахти і роздягтися для «шмону», себто особистого трусу. Свій «тайник» із трансформаторним папером у зап'ятку кирзового чобота я встиг відірвати (так було розраховано) і віддати поруч зекові номер два, що не підлягав трусу. Це помітили якимось чином конвоїри прапорщик Ротенко та старший сержант Шаринов. Застосувавши фізичну силу, вони витягли мене з арештантської колони і відволокли на вахту нібито складати протокол. Та на мене чекала неминуча фізична кара. Били хто як і куди. Бойня затихла тільки через бунт зеківської колони, що повернула назад, відмовившись від підневільної щоденної праці і норми виробітку. Через годину до страйкового повстання приєдналися інші бараки та зміна, що тільки повернулася з промзони. Миттєво самоорганізувався страйковий комітет на мій захист. До нього ввійшли по одному представників від усіх політичних та земляцьких кіл концтабору. Це заскочило адміністрацію зони. Деякий час було тихо. Чекала вказівок з ГУЛАГу СРСР. Політв'язні скористалися тимчасовим затишшям. Всі знали, що ось-ось настане фізична та моральна розправа, а можливо, розстріли (на дозорних вишках у конвоїрів замінено автомати на кулемети). Комітетом було вироблено меморандум та вимоги вияснення інциденту. Також вимоги тримати надалі всіх ув'язнених за статусом політв'язня. Петиції були негайно надіслані до лагерного керівництва. Звісно мене одразу ізолювали і медобстеженням виявлено тяжкі тілесні ушкодження, особливо в районі печінки, нирок. Тіло на спині було кров'яночорним. Кілька днів переговорів адміністрації зі страйковим комітетом ні до

чого не привели. Натомість почалися лагерні арешти, ізоляція активістів-в'язнів, особливо з Комітету. На етап забирають Л.Лук'яненка, С.Кудирку – литовця, Д.Чорноглаза – єврея, Г.Давидова – росіянина. Всіх, за винятком двох чи трьох, етакують до корпусу Владимирської тюрми (...). Мене ж, як тільки все уляглося, конвоюють до Казанської тюрми, утримують в одиночній камері «смертників»...

ГАННА САПЕЛЯК

у с. Росохач, 2 квітня 2000 року.
Присутній Володимир Мармус

В.Овсієнко: Ганна Костянтинівно, розкажіть нам, будь ласка, що ви знаєте про події 1973 року, коли Вашого сина Степана заарештували та судили.

Г.К.Сапеляк: Він нічого вдома не сказав, що от: «Мамо, я думаю про те й про те». Несподівано* до нас приїхало КГБ. Ми нічого не знали, ми не могли й думати, що то за ним приїхали. Ми думали, що то з військкомату. Вони сіли по кріслах, один відкрив папку й каже: «Я – старший слідчий по Тернопільській області, моє прізвище Лоха. Дозвольте провести обшук у вашому домі щодо антисоветських листівок і літератури».

В.Овсієнко: І пред'явив ордер на обшук?

Г.К.Сапеляк: Так він сказав – а хіба ми розуміємо його ордер? А решта всі сиділи і слухали. Їх було тоді, може, з 15 чоловік. А ми з чоловіком питаємо: «А що це таке? Бо ми не знаємо що?». – «А от таке – може, у вас десь є поховані рукописи, книжки? Може, якісь пістолети у вас поховані?» А я кажу: «А чого би в нас були книжки й рукописи поховані? Які то рукописи би мали бути?» – «Ну, такі зошити, може, десь є поховані?» – «А чого їх ховати? У нас багато є зошитів, але ми їх не ховали і не ховаємо». – «А син ваш де?» – «Та син у Львові». – «А що він там робить?» – «Він робить там в училищі лаборантом». – «Ну, то як ви не хочете давати ті його зошити...» – «Та ми даємо, бо вони всі на стриху, ми можемо їх позносити до хати». – «А книжок у вас є багато?» – «Багато». – «А скільки саме?» – «Не знаю, може, 250, може, 300». – «А чого у вас так багато книжок?» – «Тому що син готувався поступати, поступав раз у Франківську і не поступив, хтів другий раз. Він готувався і мав ті книжки. Ми можемо вам дати ті книжки». – «Ні, ті, що на стриху, то не треба, а ті що поховані, ті давайте». – «Ми не маємо ніяких похованих». – «Ну, то будемо шукали».

Вони поділилися – два до тої кімнати, два до сеї кімнати, два туди, починаючи від образів до долини і так до підлоги. Цей в одній хаті, а другий в іншій, і з кожним із них свідок – із сільради жінки були. Була оця твоя, Володимире, сестра Ганя...

В.Овсієнко: Вони називаються називається поняті.

Г.К.Сапеляк: Так, поняті. А ті полізли на стрих і зносили до хати. Брали під лупу те, що підкреслене було в книжці. А коли йшли на обід, ті книжки лишили. І так вони ходили цілий місяць. І сказали ті книжки з хати не забирати.

В.Овсієнко: Як, вони не закінчили обшуку того дня і ще приходили?

Г.К.Сапеляк: Обшук вони закінчили, а потім книжки вони ще переглядали.

В.Овсієнко: А вони склали протокол про обшук і забрали щось?

Г.К.Сапеляк: Ні, вони нічого не забирали, все тут лишили. Котрі книжки набік відкладали, а решту лишили на купі і казали, щоб ми їх нікуди не забирали і нікуди з хати не йшли, бо вони будуть приходили до нас іще. Вони так цілий місяць приходили. Читали, але до тижня часу нам не сказали, що Степан арештований. Ми їх си питали, що таке, що вони так за книжками шукають – може то наш син книжковий магазин обікрав і за це арештований? Вони кажуть, що ні, поки що ні. Ні – то й ні. Але чоловік каже, що треба поїхати до Львова і дізнатися, де він. Може, вони його забрали? То чоловік поїхав до Львова, а вони тут ходять кожен день.

А ще до них приходив один у неділю з секретарем сільради (Дудник тоді був секретар сільради) і казав, що він із Держстраху і хоче нас перевірити, що ми тут хочемо будувати і яку ми корову маємо на продаж. Ми йому показали – от корова, а от цегла стоїть, ми хочемо добавляти хату в ту сторону. Але тоді в неділю вони пішли, а Степана, як ми пізніше дізналися, арештували на другий день, 19 лютого 1973 року. А нам казали, що ні.

Тоді чоловік поїхав у Львів і запитався там у педучилищі. Сказали, що його нема, що він як поїхав у суботу додому, то ще не приїздив. Це та директорка педучилища сказала. А він поїхав з дому до Львова в неділю і вони його десь по дорозі чіпнули. Він до Львова замовив білет, і його там по дорозі злапали. Що він там мав при собі, я не знаю, але пізніше віддали шнурки та рушники.

Чоловік приїздить до хати, а вони приїхали знову та й оден каже – Мальцев си писав, начальник Чортківського КГБ (управління було в Тернополі, але кілька чоловік було в Чорткові): «Ну що, Стаху?» А чоловік мій Стах си називав. Чоловік каже: «Та його там нема у Львові!» – «Він у нас». А я питаю: «А де у вас?» – «В Тернополі». Ну то ми вже знали, що Степан сидить. Але я на другий день кажу до чоловіка, що треба їхати його шукати. Думаю, поверну там до них до того КГБ (в Чорткові), спитаю, на якій вулиці, бо я не знаю, де шукати – Тернопіль великий. Я повертаю і питаюся його, де Степан там знаходиться, на якій вулиці. А він каже: «Я не знаю, де він – чи він в Тернополі, чи у вас, чи у Львові. І нікуди ви не ходіть, і нікого ви не шукайте!»

Але я на то си не дивила, поїхала. А той Лоха казав, що він слідчий, і

якщо нам щось буде треба, то щоби зверталися до нього. Я приїхала в Тернопіль і думала, що то є на міліції, я не знала що є таке управління КГБ. По міліції шукала, по всіх дільницях ходила. І все казали, що його там нема. А я не сина питала, я питала того Лохи, бо він казав, щоб си звертати до него. Ніде його не було, аж поки оден чоловік з міліції мені не сказав, що то не міліція, якщо нас викликав Лоха – то буде в КГБ. Я спитала, де то КГБ си знаходе. Він сказав, що там, де поштамт, там є управління, і там його слід питати.

Я туди зайшла, мені сказали, що є такий слідчий. Тоді я сказала, що з Чорткова, назвала прізвище і сказала, що сина шукаю. А вони сказали, що Лоха зараз приїде. Але прийшов не він, прийшов начальник режиму тюрми. Прийшов і запитав: «Ви кого шукаєте?» – «Сапеляка Степан». – «Ходіть сюди». Я пішла до них. Вони кажуть: «Він є в нас. Він арештований». Питаю, за що він арештований. «Він пішов проти влади». – «Та він молодий, в армії служив, – бо колись казали, що хіба як хто не служив в армії, то проти влади йде. – Він з армії прийшов». А він з армії весною прийшов, а арештований був 19 лютого. Вони кажуть: «Він пішов проти влади і буде сидіти. А що ви хочете до нього?» – «Я хтіла-м знати, де він, і хочу щось йому передати. Бо я не знала, що він сидить. А що він зробив?» Вони ще раз повторили, що проти влади пішов. І кажуть: «Ідіть йому купити натільну сорочку і їсти, що маєте там купити. Ви маєте гроші?» – «Та маю». – «То купити йому цибулі, хліба, півкілограма цукру, півкілограма ковбаси. Прийдете до нас, ми йому передамо».

Я пішла, купила, вони в мене то забрали. Я собі не вірила, що він там є – думаю, що то вони мене, певно, дурять. Але підпис був його, і я впізнала, що він там сидить.

Його арештували 19 лютого, а 18 вересня того ж року був суд. Він тривав 8 днів.

В.Овсієнко: Вам побачення давали під час слідства?

Г.К.Сапеляк: Ні. Я просила, але мені не давали.

В.Овсієнко: І ніяких вісточок не було, листів?

Г.К.Сапеляк: Нічого-нічого не було.

В.Овсієнко: А ви їздили, мабуть, щомісяця, передачі возили?

Г.К.Сапеляк: Так, передачі возила. З мамою Володимира разом возили.

Володимир Мармус: Після того арешту та обшуку ви приходили до мене і сказали, що був обшук і що там дещо забрали, якісь книжки там були... Взяли записну книжку і якісь коментарі...

Г.К.Сапеляк: Так-так, щось пару книжок вони взяли. Щось вони там з підкресленим забирали. То я вже негодна була, бо ми вже були такі обоє з чоловіком...

В.Мармус: А 24 числа вони приїхали до мене і почали обшук.

Г.К.Сапеляк: Як ми то пережили, то я нікому не годна сего розказати

і, може, й мене ніхто не годен зрозуміти. То був такий час, що ми одне другого їли. Ми чекали, що як не завтра, то післязавтра повезуть на Сибір з тої хатини, яку ми зліпили з десятиох пальців. Думали, як з тою малов дитинов у зимі на Сибір, бо у лютому арештований. Аж через три місяці, як я пішла до адвоката Кацнельсона, то я його спитала: «Я прийшла до вас з проханням. Мого сина заарештували за політику, – бо вже тоді знала-м, що по такій і такій статті, бо Лоха ж сказав. – Я не знаю, чи нас вивезуть, чи не вивезуть зі свого дому. Бо колись вивозили, я пам'ятаю». А він каже: «Зараз я подивлюся в Кодекс». Він ся подивив – каже: «Ні». А я кажу: «Ні? Може, ви так дурите мене? Бо ви думаєте, що ми десь повтікаємо – ні, ми ніде не повтікаємо, ми будемо чекати. Як нас будуть вивозити, то будуть, ми ніде не повтікаємо, але ви нам хоч скажіть, щоби ми були напоготові». А він каже: «Я вам роз'ясню, чому ні. То вивозили, якщо в них сини ся скривали, а вони казали, що в них синів нема, а самі давали їм їсти. Оце за те родичів вивозили. А це ви, може, й не знали, що ваш син пішов?» Я кажу: «Ні, не знали. Нічого мені син ніколи не казав. Як його заарештували, ми ще не знали». Він каже: «То того вас не будуть вивозити». А я питаю: «То хоть скажіть, бо всіляко люди балакають, що, може, буде розстріл? Скажіть, що за це є найбільше? Вже ось є стаття 62 і 64. Що за ту статтю найбільше буде?» А він каже: «А хто вам таку статтю сказав?» – «Слідчий Лоха». А він каже: «Я зараз си подивлю». Знову подивився в той Кодекс і так сказав: «Найбільше – це є 12 років. Але залежить від того, як він себе на суді поведе. Якщо він на суді дасть себе винним, то йому мало дадуть, а якщо він буде стояти на місці, то йому дадуть більше. Але вас вивозити нікуди не будуть». То я за три місяці це взнала.

По тому той Кацнельсон заступав його на суді. Його там так треба було, як діри в мості, але що робити було? Що воно заступало? Воно ще тягнуло з нього слова. Він вийде на подвір'я, той Кацнельсон, я до нього підходжу, біжу за ним: «Скажіть мені, що там, як там?» Він так зі злістю: «Він себе не дає винним! Я нічого не знаю, що то буде!»

В.Овсієнко: А розкажіть про суд – ви на суді були весь час?

Г.К.Сапеляк: Не пускали нас на суд. Суд був закритий. Ми приїздили і бачили, як вони з машини вискакували. Але на суд нас не пускали і казали, що вирок не буде. Вісім днів шов суд, але казали, що вирок не буде. Кожен день нас відганяли і не пускали.

В.Овсієнко: А як ви дізналися, що суд буде?

Г.К.Сапеляк: Ми не дізналися – ми кожен день ходили. Ми з мамою Володимира не пішли додому, коли нас проганяли. А ввечері таки був суд. Світло погасили, було повна кімната тих охоронців. Ми ся вступили, то нам казали, щоби ми нічого не говорили. Ми з його мамов стояли там, ні до кого ні слова... Його мама падала, то я їй пхала в писок пігулок, і собі теж, і так ми собі стояли тихо, а хлопці всі стояли в клітці – менші попереду, а Володимир більший, то позаду.

Вони в клітці, їм зачитували вирок.

В.Овсієнко: То це ви тільки на читанні вироку були і все?

Г.К.Сапеляк: Так, бо більше не пускали. А по тому вже в лагер ми їздили.

В.Овсієнко: А як ви то сприйняли, що ваш син стоїть перед судом?

Г.К.Сапеляк: Я вам негодна сказати. Я вам так скажу від душі, що я не могла собі в голову помістити, не могла в душі помістити, що мій син стоїть перед судом і що такий великий строк. Але я сильно себе тримала, бо думаю, що мене виженуть і я нічого не буду чула. А я хоч чую. А чоловік був тоді вдома, бо в нас є молодший син 1969 року, тоді він мав три роки. А ми кожен день під час суду їздили до Тернополя – його мама та я, його сестра. Нам усе брехали, казали, що то нині вирок, то завтра вирок. Нам ніхто не сказав правди. Тоді, 24 вересня, декотрі родичі поїхали додому, їх було кілька чоловік, а ми таки си лишили. А то був вечір. Нас пустили до середини, обступили і казали, щоби ми нічого не говорили, тільки дивились. Ми дивилися і нічого нікому не казали. І до синів не підходили.

В.Мармус: То було у великому залі, ви стояли там ззаду, біля входу.

Г.К.Сапеляк: Так, у дверях. Вчитали, кому скільки: Мармус Володимир – 11, а так казали: Мармус Микола і Сапеляк Степан – по 8, а решта вже по менше. То ми вже що мали робити? А ми сі тішили, що їх не розстріляють. Хоча нам той суд був дуже страшний, бо ми матері, – він нам був дуже страшний. Я негодна була помістити у своїй голові, що мого сина засуджують на такі великі роки і ні за що. Якби він когось убив, якби він комусь хоч колись погане слово сказав. Це все були такі хлопці, що вони ніколи не билися в селі, нічого, але всі стоять перед судом. То мені дуже було тяжко, але я вже себе так мусила тримати і просила його маму: «Не плачте, ніц не робіть, бо нас зараз наженуть, а ніц». Бо пізно вирок читали. Вони брехали, що сьогодні не буде вироку, їдьте додому, завтра вирок. То ті поїхали, а ми були.

В.Овсієнко: А вам побачення дали скоро після суду?

Г.К. Сапеляк: Десь так, може, за три, може, за чотири дні. Через стіл, там сидів чоловік з КГБ. Так давали видження, але що було балакати? Не було що балакати, крім того, що дати взутися та вдягнутися. І ще було балакати, що: «Кажіть йому, най ся кає, і більше ніц – ми його випустимо, ми йому дамо квартиру, він молодий, він задурно сидить, і ми знаємо, що задурно». – «Ну, то випускайте». – «Не випускаємо, доки ви не скажете, хто до того був причетний». Ну, а звідки я знаю, хто був причетний, що він мені вдома казав? Він мені вдома нічого не говорив, він пішов до Львова – і пішов до Львова. Прийшов додому – пішов поміж хлопців у село. Він мені нічого не казав, що де си робе. А вже як прийшли кагебісти, аж тоді вже я вздріла, що то щось таке є. Ми не в курсі справи були, що він у політиці, бо ми двоє родичів не такі грамотні. Ми собі зразу так думали, що магазин обікрав із

книжками. Думаємо, у Львові певно затаскав з якимись жуліками, та й виносить книжки.

В.Овсієнко: Раз книжки шукають... А ви як дістали якусь вістку, то їздили на побачення на Урал?

Г.К.Сапеляк: Нам казали, що побачення одне на місяць, але Степан прислав листа, що одне на рік, бо він на строгім режимі в тім Кучино. Я туди приїздила, а вони мене зразу не пускали. Заводили мене до якоїсь хати, кажуть: «Коли подзвонимо, тоді ви збирайте свої шмутки і йдіть на побачення». Телефон коло мене. Я там сиджу, і довго сиджу. Це мороз, непалено було в хаті. Я все мала видження коло 23 лютого. Я там сиділа, бо мама Володимира у Всесвятську їздила. Ми туди, до станції Чусової, їхали разом, але ми си розїздили, бо я в Кучино їхала, а вони у Всесвятську. Я тоді вже там добираюся вдосвіта від вокзалу з Чусової, 35 кілометрів. До Копально доїду, сніги там, але три кілометри треба було йти, бо туди на Кучино ніщо не ходило. Я вже беру на плечі і доходжу до того Кучино. А там тих собак, мене окружили, бо я щось м'ясне несучу. Так з тими собаками йду і йду. Приходжу в штаб, вони дають мені ключ і кажуть: «Ідіть туди і туди». Або дижурний мене веде, там була така хатина, в ній було ліжко і столик: «Ви там будьте, доки по телефону вас не викличуть». Бувало, що добу я чекаю. Я приїду вранці, а вони мене аж серед ночі викликають на те побачення. Сказали, що три доби повинно бути, а давали добу, та й більше не давали.

Але обшмонали мене... Заким я зайду, Степан нічого не знає, що я вже приїхала. Я вже добу там сиджу, але його ніхто не сповіщав. Бо я чула по голосу, як його вели, що він нічого не знав. Його сонного підоймили і так вели, він ся просив, бо не знав, куди його ведуть, я чула його голос. Мене вже обшмонали, я вже в тій кімнаті, де то побачення. Тоді його приводять і також перебирають.

В.Овсієнко: А вас обшукували жінки чи чоловіки?

Г.К.Сапеляк: Жінки. І ото розбирають догола, все перешукують, і в сумці, і всю їжу. Тоді сказали: «Збирайтесь і йдіть до кімнати». А тоді вже приведуть його. Та й більше не давали, як добу, бо в тім Кучино було строго-настрою. Та й побуду добу. Прийде ще начальник та й каже: «Ваш син молодий, нам шкода. Ви його просіть, щоб він сказав усю правду, хто його на це намовив». Отаке от казали. І головне: «Най напише розкаяння – ми його випускаємо. Він буде у Львові, він буде в університеті, він буде на роботі, він буде мав кімнату, все буде мав. І ви не будете їздили сюди, не будете переживали». Але Степан сего не хтів слухати. Так поплакали добу та й забирайся. Через рік знову то побачення дадуть, і то так мучено...

А раз нас повезли туди, бо казали, що він там нездало себе поводить. До нас із чоловіком приїхали машинов і сказали, щоби ми до нього їхали на побачення. А то було в листопаді. Ми кажемо, що нам ще не положено, бо ми знаємо, що в лютому, 23-го. «Ні, їдте тепер». Ми ся

застрашили, ми думали, що він, може, з розуму зійшов, а може, вмирає, ми не знали, що си робит. Але все одно ми казали, що не поїдемо, тому що я маю ділянку буряка і мені пропаде заплата. А вони кажуть: «Хочете чи не хочете, ви будьте наготові, бо за вами завтра о п'ятій годині приїде машина і вас заберуть, і ви їдете на Урал». Ми ще просимо, що не хочемо, бо в нас дитина мала, бо Андрій 1969 року. Ми сі просили дуже, що не маємо де дитину лишити, а вони: «Ви аби були вночі готові, вдосвіта за вами машина приїздить».

Ми тоді дещо зрихтували на всякий випадок, бо кажемо: «А як нас сихозаберуть і ми до нього приїдемо без нічого? Мусимо щось зрихтувати». Ми зрихтували і полягали спати. А дивимось, вже їде «Волга». Ми замкнули хату, але чемодан уже зрихтований, у снігах стоїть, бо не знаємо, що буде. Вони до хати: «Відчиняйте». Ми відімкнули, вони: «Збирайтесь, їдете до Степана». Ми сі просимо, що в нас дитина мала, бо Андрій якраз пішов у перший клас, йому нема кому підказати букви. І буряк – у мене стягнуть гроші, ми ціле літо робили... А щонайменше треба на Урал 10 днів, бо заким туди поїздом, звідти поїздом – вже по три доби маєте 6 діб. Ну, і там ще не знати, як воно буде. А вони – ні. «Сідайте, ми вам учора сказали, ми вас учора повідомили. Чи готові, чи ви не готові – ми вас повідомили, що завтра маєте їхати». І все. Ми ся бояли і поїхали обидвоє з чоловіком, а дитину лишили у мого брата Андрія.

Нас привезли машинов до Тернополю, а тоді сіли в поїзд. Вони нам взяли білети на Чусову. Ми не хтіли їхати, а вони взяли і казали: «Ви будете звертали за білети». Ми кажемо: «То звернемо. А ми вам не казали брати, ми вам казали, що не маємо за що їхати». А вони: «Ми взяли білети, і ви будете платили». Їдемо з ними, а чого – не знаємо, ніхто нам не хоче сказати. Їх їде група 12 чоловік.

В.Овсієнко: Якого це року було?

Г.К.Сапеляк: Він половину строку відсидів з п'яти, а ще заслання мав три роки. То це листопад 1975 року. Ну, отак. Усі сідають у поїзд, і ми з чоловіком сідаємо. Андрійка лишили в сусідів, а потім брат прийшов забрав до себе. Їдемо, але вони їдуть окремо, а ми в купе окремо.

В.Овсієнко: А що вони за люди? Ви з ними розмовляли в дорозі?

Г.К.Сапеляк: Кагебісти, бо я їх деяких впізнала. А єден зі Стрия, лікар Павло.

В.Мармус: Тоді по всіх таборах їздили такі групи кагебістів і «представників громадськості» з метою перевиховання нас. Іноді брали з собою колишнього політ'язня, що розкався.

Г.К.Сапеляк: Вони у вагоні-ресторані їли, пили собі, а ми їхали окремо. Питали нас, чи ми маємо, що їсти. Ми сказали, що маємо. А той лікар не йшов з ними. Я хтіла сі спитати його, що він за лікар. Ми собі думали, що Степан зійшов з розуму, то це нас везуть. То я хочу того лікаря спитати, а чоловік мені каже: «Не чіпай». Я кажу: «Ні, я

таки ся запитаю». Я вийшла в коридор у вагоні, дивлюся, він стоїть. Ті пішли пити до ресторану, а він не пішов. Я ся бою його зачіпати, але думаю: що буде! Але він мене вперед зачепив: «Їдете до сина?» – «Так. От не знаю, чого нас везуть, бо ми й буряк маємо, в нас ділянка пропадає, і дитину малу лишили вдома, в перший клас пішов, а нас прийшли і силоміць забрали, і ми не знаємо що». А він каже: «А вашого сина як прізвище?» – «Сапеляк». – «А він де сидить?» – «Кучино си називає». А він: «Ага, я там був, у тих вовчих дірах». Я кажу: «Та най Бог боронить усіх людей там бути, але от щось нас забрали і везуть, а не знати чого. Може ви знаєте, може, він слабкий та й нас везуть до него?» А той лікар відповідає мені: «А там здоровий і не буває». І каже: «Я лікар». – «А ви від чого лікар?» Думаю, як він скаже, який він лікар, то я вже буду знати, що зі Степаном сталося. А він каже: «То не має значення, який, але я там був, у тих вовчих дірах». Але сказав, що він лікар від печінки і ще від чогось. То мені вже трошки легше стало, бо я подумала, що може, Степан з розуму зійшов. «Що, ваш син уже довго там?» – «Уже два з половинов роки». – «І що, він молодий?» – «Так, молодий, як його заарештували, 21 рік ще не мав. Бо арештували 19 лютого, а йому мало бути 26 березня 21 рік, він тільки-но з армії прийшов». – А він: «А за що?» – «Я не знаю, за що, ніхто нам не каже, що він зробив». А він питає: «А яка в нього стаття?» – «У нього статей багато, я негодна ті статті знати, що вони означають, але казали, що за політику. А я не знаю, так чи ні». Він недовго балакав зі мнов. Я вже коло чоловіка сіла та й кажу: «То вони всі туди їдуть».

Ми приїхали в Кучино. Ті всі лишилися, а нас – до штабу. І тоді оден із тих офіцерів, чи він начальник...

В.Овсієнко: Ви не запам'ятали прізвище: Котов, Журавков, Долматов, Федоров?

Г.К.Сапеляк: Такий він середнього віку, високий, худуватий. Прізвища не називав, він у нас питався. Каже: «От вас викликали, бо ваш син сидить у карцері. Ми його вже кілька просили, а він і тут порушує закон. Ми думали, що він покається, а він не кається й тут. Ми його вже хотіли випустити, а він не хоче. То ми вас привезли, аби ви його просили, умовляли, бо він хлопець молодий і він пропаде тут. Ми би його випустили, він би з вами поїхав додому, аби він покався». Я кажу: «Що ми годні просити? Ми йому вже казали». – «Ми би його випустили, якби він си покаяв, якби він інакше себе поводити. А то він ще гірше себе поводить, як колись. Шкода хлопця, наразі він тут си зв'язав з такими рецидивістами... Ви, може, не знаєте, хто вони такі? Ми вам скажемо». Називав чи Лук'яненка, Стуса – бо Стус якраз тоді сидів там, де Степан, а чи в інших лагерьх, я не знаю.

В.Овсієнко: Василь Стус тоді ще був у Мордовії, а в Кучино сидів пізніше, з кінця 1980 року. Там за метрів 300 зробили зону особливо

суворого режиму, камерного. Там дві зони – суворого і особливо суворого режиму. То Стус другий термін як рецидивіст сидів уже на особливому... А Лук'яненко таки сидів зі Степаном на суворому режимі до початку 1976. Коли ж його засудили вдруге, то привезли в Кучино вже на той особливий режим, як рецидивіста.

Г.К.Сапеляк: Ага. Тоді вони сказали: «Ви його просіть, а ми його зараз пустимо до вас. А чого ви не хотіли їхати?» – «Ми не мали як їхати, нам нема чого їздити сюди, бо то нічого не дає». – «Ми вас привезли, аби ви його просили, бо він тут дуже погано себе поводить». – «То ми вже нічого не зробимо. Він удома файно себе поводити, а який він тут у вас став, то ми вже тому не винні. Ви нас до сего не чіпайте, бо ми нічого не знаємо, що тут сі робе. Ми є люди неграмотні, ми не маємо по 10 класів, ми в войну кінчали по 3-4 класи. – Бо я з 1930 року і чоловік з 1930 року. Ми закінчили в войну по 3-4 класи. – Ми не є люди грамотні, ми не політиканти, ми нічого не знаємо, що він робить. Він нам ніколи нічого не сказав, що він робить, і не сказав, куди йде. А ми не сподівалися сего, що він піде в тюрму». Кажуть: «Ви його просіть, ви йому кажіть – шкода, бо він хлопець молодий, і вже своє життя зіпсував».

Це я з ними в штабі балакала, а тоді, правда, нас пустили до середини, в ту кімнату побачень. Бо я туди їздила 5 раз, то я вже знаю, як воно там було.

В.Овсієнко: Цікаво, як Степан поставився до того, що це вас прислали його вмовляли?

Г.К.Сапеляк: А він не знав, що нас привезли. Йому сказали: «Ти покайся, бо ми родичів викличемо». А він тоді сказав: «Та не викликайте родичів – я вже йду з того карцеру». Бо він сидів у карцері. 11 діб чи скільки там. Досить того, що вони казали, що от він так себе поводить, комарів там б'є, скривавив стіни, він далі не слухає...

В.Овсієнко: Так, улітку там комарі заїдали. Але це листопад. Отже, він там не раз у карцері сидів.

Г.К.Сапеляк: Отаке вони нам сказали. Тоді вже нас із чоловіком пустили до тої кімнати побачень і його привели – такого змореного, бо він малий ростом, а ще й там си зморив... Таке, по-нашому казати, як ворона. Ми кажемо: «Степане, диви сі: вони кажуть, що ти тут загинаеш». Вони нам так казали: «Якщо він не покається, то ви його більше не побачите, він тут загине». Він і не знав, що нас привезли, бо йому ще тоді не положено було те побачення. А як його вели, то ми чули, що він просився: «Я нічого не зробив, я нічого не знаю, що я таке сказав». Ми так його голос чули. Тоді ще сильного морозу не було. Його привели, пустили до нас, я йому казала: «Сину, ти тут загинаеш. Може, ти би си признав?» – «А в чому я маю си признавати? Що я зробив? Я нічого не зробив!» – «А за що тебе засудили?» – «Я не знаю за що. Мене задурно засудили. Я нічого не зробив».

І ми що тоді? Нам дали добу, ми побули і поїхали додому.

В.Овсієнко: А ви з тими ж кагебістами їхали додому чи вже самі?

Г.К.Сапеляк: Ні, самі. Звідти вже самі.

В.Овсієнко: А вони, мабуть, ще по інших таборах ходили?

Г.К.Сапеляк: Певно, бо там же були з Тернополя, з управління КГБ. Де ми ся сподівали такого? Але вертався з нами і цей лікар Павло.

В.Овсієнко: Ви зрозуміли, що він теж був тут раніше ув'язнений?

Г.К.Сапеляк: Ні, я не знаю... Але він казав: «Я знаю ті вовчі діри...»

В.Овсієнко: А на заслання ви до Степана їздили?

Г.К.Сапеляк: Так. Їздила. У Богородськ Хабаровського краю. Він тоді дуже страшно бідував. Я приїхала літаком до Хабаровська, а звідти кораблем, а не літаком, бо погода була нельотна. Там літак літав, чотири години треба було летіти з Хабаровська, але тоді не пішов, бо дощ. Я дала Степанові з Хабаровська телеграму, що я їду до нього, бо він не знав. До Комсомольська-на-Амурі «ракетов», далі в Богородськ, то є Ульчський район. Від 6-ї години до 22-ї їхали. То де робила пристань, де ні, так гнала і гнала.

Я приїхала на річковий вокзал у Богородськ увечері і не знала, де воно си находит така вулиця – Комсомольська, 45. Але їхав хлопчик з Хабаровська до діда й баби і сказав, що покаже. Я кажу, що краще б він не виходив, бо вечір, 22-а година по-хабаровському, хай би він мене до річкового вокзалу провів, бо мені ніхто не допоможе з тим чемоданом, ніхто мені не завдасть. А маю з собою 35 кілограм, бо в великім літаку стільки можна було везти. То було в серпні. А я там хіба буду ночувала, якщо Степан не вийде. Я не хочу сказати, що він суджений, я кажу, що він там на роботі, але, може, телеграми не отримав, що я їду. Хлопчик сказав «добре» – такий хлопчик, може, ходив у семий клас, їхав до діда й до баби.

Як ми приїхали на той річковий вокзал, то там дуже багато людей зустрічало. Та «ракета» далі не йшла, вона верталася назад до Хабаровська. Думаю, чи він вийде, чи його пустять стрічати? То таке, я людям цього не кажу, але я-то знаю, що його можуть не пустити, він може не вийти.

Ми доїздимо до Богородська. Багато людей зустрічало ту «ракету». Я його виглядаю, уявляю собі, в чому він буде вбраний. Думаю, що якщо на лице його не впізнаю, то, може, я впізнаю по одязі? І так шукаю, через вікно дивлюся, де там усі люди стрічають, і кажу: «Ай, нема мого сина – може, хлопчику, ти мені допоможеш дістатися на вокзал?» А той хлопчик каже: «А ото не ваш син?» – «Котрий, котрий?» Бо я думаю, в якій одязі він має бути – думала, що в тій, що я вислала. А він каже: «А онде – рукою махає і кричить: «Мамо! Мамо!»» А я си подивила, кажу: «Ая, вже йди».

Степан махає руков, що ти сиди там, я прийду і заберу, бо ти не винесеш то всьо. Прийшов і вже мене забрав. А прийхав із ним мотоциклом з коляскою майстер електростанції, бо Степан на електростанції робив у Богородську на засланні. Той майстер з

мотоциклом там стояв і чекав, а Степан пішов мене стрічати. Тоді ми вже вийшли. Майстер забрав речі в мотоцикл, а ми йшли і прийшли до тої Комсомольської, 45.

Зайшла я до хати. То не хата була, а як по-нашому, то такий карник, що свині тримають – дерев'яне воно таке й повалене. Якраз дощ моросив до середини. А стоїть одно його ліжко, що він собі виписав. Бо як його туди завезли, то він мені подзвонив, що, мамо, вишли гроші, а по тому вишлеш мені одяжу і щось їсти. Те, що я вислала, все порізали і чи покидали – досить того, що він нічого не мав. А я думала, що він у тій одязі буде – а він її не мав, бо то все порізано було і він його повикидав у такі глинишки недалеко від того місця, де жив. А ліжко виписав у гуртожитку. На тому ліжку в нього куртка стояла на таких патику. І все таке низеньке. Він маленький, ще менший за вас ростом, а не нарівнювався, не було куди, бо там низенько. Оце він був на такій квартирі і платив по 15 рублів на місяць.

Я туди зайшла. І той Стародубов, майстер електростанції, зайшов. Іван він си називав. Родичі його також десь звідси, з Рівного чи з Дубного, десь ізвідти він, але там жив уже давно.

Це називалося літня кухня, куди його взяли на квартиру. Його з літака зсадили, дали йому два рублі, аби він пообідав, і все – йди шукай собі квартири. Він ходив по хатах – ніхто його не хотів прийняти, бо казали, що зек, убивець, бо чого його аж сюди заслали, такого молодого? А стара баба його прийняла. Там ніц не було, але був столик і на тому столику повно книжок. І один баняк, одно горнятко, миска і ложка. І то все таке страшне, дощ моросить до середини, чуть не на ліжко падає дощ, і та куртка стоїть на патику вчіплена...

Я так сіла і подумала собі, що ти тут, дитино, вже загинеш. Уже тут тобі буде решта, ти вже звідси живий не підеш. Я так от стала – сльози мені текли потоком на ту підлогу. А той Стародубов Іван (він з 1951 року, а Степан із 1952) стоїть і каже: «Степане, Степане, що ж ти ніколи не говорив, що ти так бідуєш?» А він каже: «Що я кому мав казати? А ти, мамо, чого плачеш? Може, що я підлогу не помив?» Я негодна до него сказати, лем сказала: «Може, ти, дитино, би си оженив тут, бо ти звідси живим си не вернеш. Що тобі тут зробили! Тебе псом зробили, ти в буді сидиш. Ти ж не сидиш у хаті: ні помащено, ніщо – ти в буді сидиш! Крім тих книжок нічого не маєш». А віконце таке, як екран від телевізора. Який він маленький, він ще не нарівнює в тій хаті, ото запихає в куртку руки і виходить на двір, а тоді си нарівняє. А він каже: «Ні, мамо». Я кажу: «Ти си тут жени, то будеш живий, а ні – то ти звідси не вернешся». А він: «Мамо, ти мені цього не кажи, бо я не приїхав тут сі жени – я приїхав тут кару відбувати». – «А яку ж ти кару відбуваєш?» – «Сам не знаю яку, але відбуваю. І про це говорити не будемо».

А той Стародубов каже: «Може, ми йому дамо в гуртожитку кімнату. Не переживайте і не плачте, він там у нас буде робити і жити». Він

поїхав і запросив до себе в гості. Приходить жінка ввечері: «Ви його мама?» – «Так». – «Ми бачимо, що він дуже бідує, і просимо, щоб він прийшов хоч у неділю до нас пообідати, а він каже, що не голодний, сидить під слупом і читає, і все читає, нікуди не йде – так кожен вихідний він читає. А що він їсть, ми не знаємо. Ми його просимо їсти, а він не хоче йти». Я по тому йому кажу: «Чого це ти, Стефано, ти би-с пішов, хоч би щось з'їв». А він каже: «Мамо! Мене переважно кличуть там, де є дівчина, а я си встидаю, бо я такий незібраний зек. Там дівчина є, а мене кличуть там їсти. А я не хочу, то й того так сиджу». Так він там відбув три роки.

В.Овсієнко: А з заслання його хоч раз пускали у відпустку?

Г.К.Сапеляк: Один раз. Як він відбув п'ять років, то через рік після того його пустили.

В.Овсієнко: Степан тоді мені писав, що заходив у Києві до Бориса Антоненка-Давидовича. А от коли він приїхав до Росохаха, за ним якийсь нагляд був? Він, мабуть, днів десять був удома, не більше?

Г.К.Сапеляк: Дуже за ним нагляд був, постійно. Десь так днів десять побув, точно не пам'ятаю. Досить того, що дорога туди й назад довга. Нагляд був за ним постійно, доки він не вернувся.

А перед тим, як він мав додому вернутися з того заслання*, то приїхали до нас і запитали, чи ми маємо що давати йому їсти, чи маємо коври, чи маєте все в хатах – вони си дивили. Ми якраз пішли за соломов, а вони до нас приїхали. Ми си напудили, бо не знали – ми несемо солому, а тут ще молодший син Андрій упав на скло, розрізав собі ногу. Ми несемо солому, а в нас тут транспорту – і «бобик», і «Волга», і вантажна машина, все тут приїхало. Степан уже мав бути вдома, а нема його.

Я кажу до чоловіка: «Ти си вертай назад у ліс, кидай в'язанку і тікай». А я вже йду додому, бо вони всі стоять на порозі і мене видять. Кажу, що от знову понаїхало, вже півроку їх не було, бо так цілий час навідували та й навідували. А тут уже нараз так багато до нас наїхало. То чоловік си вернув.

Я приходжу, а самбірський лікар каже: «О! Яка мала жінка, а яку велику в'язку несе!» – «Та мушу, бо корова...» – «А чоловік де?» – «Та десь пішов до лісу рубати, але де саме він рубає, я не знаю». – «А ми от до вас! А ви не сподівалися гостей? Ми до вас приїхали». Кажу: «Та добре!» Бо що я буду казати?

В.Овсієнко: Дуже раді таким гостям!

Г.К.Сапеляк: Вони кажуть: «Збирайте дитину до лікарні!» – «Та він бігав, упав та розрізав собі ногу трошки вище коліна. Я була в лікаря, то вона залила йому все зеленкою і сказала, що нічого. То він удома лежить». – «Збирайте його, бо тут швидка допомога стоїть – збирайте. А як ні, то я сам заберу».

Я збрала малого. Вони забирають його. Друга машина «Волга» стоїть. Питають нас, чи ми маємо, що корові давати їсти, що ми маємо в хаті і

чи Степана ще нема. Ми кажемо, що нема. «А що ви маєте для нього, щоб він мав що їсти?» – «Та буде мав, коби-но-сте пустили!» – «А що?» – «Те, що ми їмо, то й він буде їв». – «А чого ви носите солому?» – «Бо нема чого корові давати – то мусимо носити. Машину не дають». – «Ідіть приведіть чоловіка». – «Я не годна його знайти». – «Ми почекаємо. Кілько тра, ми почекаємо. Ви шукайте».

Та й пішла я до чоловіка: «Йди додому, бо вони ся не відчіпають. Я що, знаю чого їх стільки понаїхало? Може, Степана знову судять, другий раз? Може, він щось там натворив? Кажуть, щоб ти був». Походили вони по хатах, подивилися, що ми маємо і як живемо. Кажуть: «То він мав де жити, і родичі в нього молоді – а чого він на таке пішов? Ви не знаєте?» – «А звідки ми знаємо? А на яке він пішов? Ми не знаємо, на що він пішов. Ми вважали, що він нічого не зробив і так вважаємо до нинішнього часу. А чого він там опинився, звідки ми знаємо?» Тоді вони кажуть до чоловіка: «Сідай у вантажну машину. Аби ви корові не носили, їдьте за жомом». А мене з дитиною у «швидку допомогу». А ще в нас баба була, то її до сільради: яку баба має пенсію? Баба мала малу пенсію, то везуть бабу до сільради. Так от ми лишили хату порозтворювану, все то розїхало хто куди і не знаємо, хто си коли вертає, що си діє і чого від нас хочуть – поняття не маємо. Так ми си розїхали. Чоловік си вернув з жомом. Повезли його аж на цукровий завод і дали жому для корови. А я з малим – на комісію, щоб подивилися на ту ногу, що розрізана. Вони ніби полікували, так що воно все добре. А бабу взяли за пенсію до сільради, бо баба сказала, що найменшу пенсію має – яка була, таку й сказала. Бабі вже було десь, певно, 75 років, а може й більше.

Тогди вечір си позїздили і не знаємо, що то має означати. По тому десь за три дні, за штири дні Степан прийшов. Ішов сам. Правда, там був знайшов жінку – лікарка вона, педіатр, і з нею жив шість місяців. Вона по тому приїхала. Але він зразу нам нічого не сказав, ми не знали, бо тоді, як я приїздила до него в Хабаровський край, то він нікого не мав.

В.Овсієнко: А чого він не затримався тут, у Росохаці? Його що, звідси відправили?

Г.К.Сапеляк: Він там, на засланні, вже був у гуртожитку, знайшов дівчину, що вчилася у Ленінграді, лікар-педіатр. Вона з Комсомольська-на-Амурі, жила в тому гуртожитку, що й він. Він-но приїхав сюди сам, а потому вона приїхала. Вона була направлена на роботу в Пушкіно – є такий район. І вони поїхали туди. Він там побув тиждень, його викликали кагебісти і сказали: «До 24 годин розкаяння пиши. Буде розкаяння – будеш тут жити, не буде розкаяння – не будеш тут жити». А він каже: «Я відбув свій строк і як тоді не написав, то й тепер не напишу». І вони: «До 24 години аби ти виїхав». Вони виїхали в Комсомольськ-на-Амурі – там, звідки вона була, бо йому так сказали. І сто перший кілометр від Комсомольська – там

маєш право жити, а інакше ні, прописки тобі нема. Він поїхав туди, пожив там 6 місяців, його там викликали цілий час. Вона була вагітна, але він си з нею не розписував. Він сказав так: «Я си розпишу тогди, коли я буду їхав за кордон – я хочу виїхати за кордон. Як буду виїздив, я си розпишу і тебе заберу». Уже си дитина вродила, бо то вже настав час. І вона з кагебістами так само насідала на нього, аби він си розписав. А він їй каже: «Я тобі казав, що я, як буду виїздив, я си розпишуся, і я тебе заберу». І так вони його звідти вигнали.

А прописку йому тут, у Західній Україні, не давали. Він тоді поїхав у Київ до Гірчак Гриця і сказав, що не має де жити. А Гірчак сидів 25 років. Він із Товстого, звідси з Солонова. І той, що сидів за того поляка, може, Володимире, ти знаєш. Що на Муховці?

В.Мармус: Строців Петрусь.

Г.К.Сапеляк: А Гірчак оженився з Людмилою Литовченко, вона з Києва, а жила за Харковом у Хорошеві. Її мама вчителька, а тато директором школи був. Тато вмер, а мама дуже сама си боїть. Гриць каже: «Ти би там був на квартирі в Хорошеві. Може, тебе там пропишуть, то село». Він там побув тиждень, викликали: «Ми таких не прописуємо, пиши розкаання».

Тоді Степан поїхав у Латвію, я забула, як те місто, – мав там знайомих, думав там си пропише. І там не хтіли його прописати. Він тогди звертається в посольство чи куди там і каже: «Як нема для мене в Радянському Союзі кутка, то пускайте мене за кордон». Вони сказали: «Ви нам скажіть, куди ви думаете». Він, правда, три місяці не давав по собі чутки, бо ніхто не хотів його ніде прописати. Аж тоді пішов у посольство і знов каже: «На Хорошеве. Або прописуйте мене там, за Харковом, або випускайте мене за кордон». А вони йому сказали: «Ви нам скажіть, чи думаете йти в ліс, чи думаете повторити те, що робили, чи думаете жити, як влада вимагає?» Він каже: «Я в ліс не думав і не думаю, я жив і буду жити по закону. А ви або прописуйте мене в Хорошеві, а ні то випускайте за кордон». Вони тоді дали шестимісячну прописку за Харковом у Хорошеві. А та жінка си лишила в Комсомольську, бо його вигнали звідти. Якби, може, так його не ганяли, то жили б. Такий був час...

Тим часом тато вмер, Євстахій Степанович, він із 1930 року, прожив 55 років, помер у 1985 році.

В.Овсієнко: А як Степан за кордон їздив?

Г.К.Сапеляк: Я не пам'ятаю, в якому він році за кордон їздив, але вже з Харкова. Він знайшов собі в Харкові жінку. Вона сама з Донецька, а в Харкові робила в «Харківенерго» бухгалтером. Йому за кордоном трошки допомогли, то він собі побудував хату і там живе. Ще не скінчив. Знадвору з білої цегли, а всередині з червоної. Ще підлоги не злагоджені, ще на другий поверх сходів нема. Має троє діточок. Ще всі маленькі.

В.Овсієнко: То він багатий чоловік!

Г.К.Сапеляк: Багатий, як на теперішній час... Дівчинка і хлопчик щоліта до мене приїзять, ще від двох років, по кілька місяців бували в мене, а тепер уже ні, бо ходять до школи. А хлопчик слабує.

В.Овсієнко: А ви тепер живете самі?

Г.К.Сапеляк: Ні, я ще маю сина Андрія, невістку маю. Він 1969 року. Приїздить, побуде тут тиждень та й їде назад. Він робив у польськiм консульствi погодинно. В університеті лекції читає.

В.Овсієнко: Ну, добре, дякую за таку доволі простору і цікаву розповідь. Нас цікавить, як родина пережила біду, яка впала на їхніх дітей. Бо одна справа, коли сам чоловік про себе розповідає, а інша – коли родичі розповідають.

Г.К.Сапеляк: Ой! Мені здається, що в цих ось роках я би вже не перебула того, бо то страшне. Але тобі ще трохи роки були молодші, то перебули. Одне ходить за тобов, за ногами, каже, що розстріл буде, друге каже, що вже ти його ніколи не побачиш, третє каже, що йому вже тіло порвали, побили, й ось так ходиш, як...

В.Мармус: А тоді ще вони чутки пускали, що розстріляють.

Г.К.Сапеляк: А поїду в Тернопіль з твоєю, Володимире, мамою, то вони плетуть: «Ви йому кажіть, що він там пропаде, шкода хлопця, вам шкода сина, ви скільки їх маєте». Почнуть таке балакати. То випускайте, як шкода – та де!

В.Мармус: Я ще хотів сказати – про це пан Василь питав – чи не було для наших родичів несподіваним, що ми стали на цей шлях. Адже тут ще недавно діяло підпілля, партизани ходили, ви це знали. Чи ви себе так настроїли, що нічого не знаєте, і відмовлялися від усього?

Г.К.Сапеляк: Володимире, я лиш-но то знаю, як ви в бабиній хаті писали ті листівки. Я прийшла там підлогу мити та й кажу: «То ви, хлопці, вже до дівок листи пишете?» – «Ага, – ти кажеш, – ая, до дівок треба вперед писати!» Ну, то я по тому вже думала, що то листівки писалися, але я не могла скумекати то. А замічати то ми вже замічали щось. То час був страшний. Він як прийшов з армії у відпустку, то зразу з себе той мундир... Ми його просимо: «Нащо ти скидаєш той мундир?»

В.Овсієнко: Дякуємо вам, Ганно Костівно, дуже гарно ви все розказали.

До цього слід додати, що Степан Сапеляк за книгу віршів «День молодого листя» 1988 року був прийнятий до PEN-клубу. Він автор-засновник журналу Асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра». Того ж року йому присуджена премія ім. І.Франка (США). На запрошення PEN-клубу їздив до Німеччини, побував у Канаді, США та Англії. 1989 повернувся до Харкова. Засновник філії Української Гельсінкської Спілки в Харкові (1989). Член Національної Спілки письменників України з 1991 р. За книгу віршів «Тривалий рваний зойк» С.Сапелякові присуджена Державна премія ім.

Т.Шевченка 1993 р. 1995 р. він став лауреатом Всеукраїнської літературної премії ім. братів Лепких. За книжку віршів «Страсті по любові» удостоєний Всеукраїнської літературної премії імені В.Свідзинського 2002 року. Мешкає в Харкові.

**ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ЦК КП УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМІТЕТУ КПРС
ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ГРУП
У ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ, ЛЬВІВСЬКІЙ
І ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ**

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЦК КП Украины в информации от 23 апреля 1973 г. докладывал об активизации враждебной деятельности националистических элементов в республике и, в частности, о разоблачении органами КГБ республики антисоветских групп в г. г. Коломые Ивано-Франковской обл. и Чорткове Тернопольской обл.

Националистическая группа в г. Коломые Ивано-Франковской обл. в составе 9 человек именовала себя «Союзом украинской молодежи Галиции» и ставила своей целью борьбу за так называемую «самостоятельную Украину». Инициатором создания и руководителем группы был Гринькив Д. Д., 1946 г. рождения, слесарь Коломыйской передвижной механизированной колонны, до этого член КПСС, попавший под влияние бывших участников оуновского подполья. В состав группы им была вовлечена молодежь в возрасте 20-22 лет, из которых 7 человек – работало на предприятиях Коломыйского района и 2 – являлись студентами Ивано-Франковского педагогического и Львовского политехнического институтов.

Участники группы проводили нелегальные сборища, обсуждали организационные вопросы, связанные с проведением враждебной деятельности, предпринимали меры к расширению круга сообщников и созданию аналогичной группы в г. Львове из числа студентов политехнического института. На одном из сборищ было принято решение о разработке устава и программы «Союза украинской молодежи Галиции», подготовку которых поручили Гринькиву. Одновременно изготовляли печать названной организации и приобретали пишущую машинку. Похитили магнитофон, на котором записывали тексты своих враждебных выступлений с целью последующего их распространения.

Имели намерение оказать вооружённое сопротивление представителям власти, для чего создали «боевку», похитили 6 стволов оружия и патроны, проводили тренировочные стрельбы. С целью приобретения денежных средств на проведение преступной

враждебной деятельности готовили ограбление сберегательной кассы.

На основании собранных доказательств руководитель и 4 активных участника группы были арестованы и привлечены к ответственности. Ивано-Франковский областной суд, рассмотрев это уголовное дело в августе с. г., приговорил Гринькива Д. Д. к 7 годам лишения свободы и 3 годам ссылки; Демидова Д. И., 1948 г. рождения, с высшим образованием, бывшего члена ВЛКСМ, инженера-механика завода стройматериалов и Шовкового И. В., 1950 г. рождения, со средним образованием, рабочего деревообрабатывающего завода – к 5 годам лишения свободы; Мотрюка Н. Н., 1948 г. рождения, беспартийного, со средним образованием, слесаря передвижной механизированной колонны и Чупрея Р. В., 1948 г. рождения, беспартийного, студента Львовского политехнического института – к 4 годам лишения свободы. К остальным участникам этой группы, которые осудили свои поступки, применены меры профилактического характера.

Участники вскрытой в с. Россохач Чортковского р-на Тернопольской обл. группы националистически настроенной молодежи из 9 человек также ставили своей конечной целью отторжение Украины от СССР и образование украинского «самостоятельного государства».

Руководителем этой группы являлся Мармус В. В., 1949 г. рождения, бывший член ВЛКСМ, со средним образованием, нигде не работавший, ставший на путь преступной деятельности под влиянием националистически настроенных родителей, враждебных передач зарубежных радиостанций и прочитанной антисоветской литературы.

Мармус и его сообщники систематически проводили нелегальные сборища, вербовали в группу новых лиц, приобрели оружие и совершили ряд открытых антисоветских проявлений. В октябре 1972 г. с враждебных побуждений они повредили установленный в с. Россохач памятник советским воинам, погибшим в годы Великой Отечественной войны, 5 ноября 1972 г. в этом же селе сорвали со зданий и уничтожили 2 государственных флага Украинской ССР, а 21 января 1973 г., имея при себе огнестрельное оружие для оказания сопротивления на случай задержания, распространили в г. Чорткове 19 антисоветских листовок и вывесили на общественных зданиях 4 националистических полотнища.

За указанную преступную деятельность были арестованы и привлечены к ответственности руководитель и 6 участников группы. Тернопольский областной суд, рассмотрев это уголовное дело в сентябре с. г., приговорил Мармуса В. В. к 6 годам лишения свободы и 5 годам ссылки; Мармуса Н. В., 1947 г. рождения, беспартийного, со средним образованием, столяра «Межколхозстроя» и Сапиляка С. С., 1952 г. рождения, бывшего члена ВЛКСМ, со средним образованием, лаборанта Львовского педагогического училища – к 5 годам лишения свободы и 3 годам ссылки; Винничука П. Н., 1954 г. рождения, беспартийного, с образованием 8 классов, колхозника и Сенькива

В. И., 1954 г. рождения, беспартийного, с образованием 8 классов, проходившего службу в Советской Армии – к 4 годам лишения свободы и 3 годам ссылки; Слободяна Н. В., 1944 г. рождения, беспартийного, со средним образованием, не работавшего и Кравца А. Н., 1943 г. рождения, беспартийного, с образованием 8 классов, колхозника – к 3 годам лишения свободы.

В отношении двух второстепенных участников группы применены меры профилактического характера.

Вынесенные судами приговоры по делам участников названных националистических групп общественностью встречены с одобрением. Приняты меры к недопущению передачи за границу информации об этих судебных процессах.

ЦК Компартии Украины еще раз обратил внимание Ивано-Франковского, Тернопольского и Львовского обкомов партии на наличие серьезных недостатков в воспитательной работе среди студенческой и рабочей молодежи некоторых вузов и предприятий, необходимость усиления идеологической работы партийных организаций среди трудящихся.

Указанные обкомы партии наметили и осуществили меры по улучшению воспитания населения, особенно молодежи, в духе дружбы народов, советского патриотизма и социалистического интернационализма, разоблачению украинского национализма.

Секретарь ЦК Компартии Украины *В. Щербицкий*

27 сентября 1973 г.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 128, арк. 9-12. Оригинал.

*З книги «Національні відносини в Україні ХХ ст.,
К.: Наукова думка, 1994, С. 418-420.*

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА РАДА
постійна комісія з питань духовності, культури, свободи слова та інформації

РІШЕННЯ

від 28.10.02 № 13
м. Тернопіль

Про ініціативу Тернопільської обласної організації Всеукраїнської Християнської партії та політичних і громадських організацій Чортківщина

Розглянувши звернення Тернопільської обласної організації Респу- бліканської Християнської партії та громадських організацій Чортківщина щодо офіційного відзначення в області 20-роччя патрістично- го пачення ілановозаня на державних установах, навчальних закладах м. Чорткова символічних плакатів і розхолованя ілановозаня в огляді 55 річчя проголошення Української Народної Республіки, постійна комісія

ВИРІШИЛА:

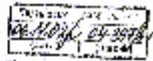
1. Враховуючи, що такий патрістичний паченя в м. Чорткові має мі- сце, рекомендувати обласній державній адміністрації в огляді сьвітлових заходів з нагоди відзначення в області 85-ї річниці проголошення незалежності Української Народної Республіки та 50-ї річниці Сьборності Української Держави провелося ілановозаня ілановозаня.

2. Рекомендувати Чортківський районській раді та райдержадміністрації організувати відзначення цієї події в районі та пошанувати її учасників.

Голова постійної комісії

Д.Д. Чубата

ЗМІСТ

ПРАПОРИ НАД МІСТОМ	3
З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР	4
З ВИРОКУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ОБЛАСНОГО СУДУ ВІД 24 ВЕРЕСНЯ 1973 РОКУ	5
ВОЛОДИМИР МАРМУС	15
ПЕТРО ВИННИЧУК	36
МИКОЛА МАРМУС	67
МИКОЛА СЛОБОДЯН	80
АНДРІЙ КРАВЕЦЬ	93
МИКОЛА ЛИСИЙ	98
ПЕТРО ВІТІВ	104
ВОЛОДИМИР СЕНЬКІВ	111
СТЕПАН САПЕЛЯК	117
ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ЦК КП УКРАЇНИ	139
РІШЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ	142

ЮНАКИ З ОГНЕННОЇ ПЕЧІ

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактор *Василь Овсієнко*
Комп'ютерна верстка *Олександр Агєєв*

Підписано до друку 10.01.2003
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,1 Умов. фарб.-від. 8,76
Умов.- вид. арк. 8,92 Наклад 500 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4